

FOLIA HISTORICA I.

FOLIA HISTORICA I.

BUDAPEST, 1972

Felelős kiadó: dr. Fülep Ferenc főigazgató

Készült az NPI sokszorosító üzemében, Budapest – F. v. Mátrai Emil.
72-3195 — Példányszám: 850 — Terjedelem: 13,5 A/5 ív

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztő bizottság:

BÁNKUTI IMRE

RÓZSA GYÖRGY

SZAKÁLY FERENC

TAMÁS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MARTOS MÁRIA

Fényképész:

KARÁTH JÓZSEF

Új szinfolttal gazdagodott a Magyar Nemzeti Múzeum tevékenysége. A történettudomány művelése terén előttünk álló feladatoknak megfelelően megkezdjük a *Folia Historica* című évkönyv kiadását.

A Magyar Nemzeti Múzeum kezdettől fogva műhelye a hazai történettudománynak. Ez természetes is, hiszen intézményünk nevében hordja feladatait. Múzeumunk ilyen vonatkozású hírnevét a magyar tudomány számos jelentős személyisége öregbítette. Régebben még a belső munkamegosztás nem volt olyan szigorú s esetleg ugyanaz a tudós munkatárs, aki az emberitársadalmak életének régimúltját kutatta, egyben a magyar nép hazai történetének elmúlt századaival is foglalkozott. Nem csekély büszkeséggel hivatkozhatunk arra, hogy ezek között a társadalomtudományok olyan nemzetközileg is elismert képviselői szerepelnek, mint Hampel József, Rómer Flóris, Pulszky Ferenc, Györfly István, vagy Divald Kornél. A sort persze még folytathatnánk. A XIX. század végén és a XX. században azonban mindinkább előtérbe került a szakosítás. Sorra leváltak intézményünkről az osztályok, gyűjtemények és önálló múzeummá alakultak. A köztük lévő kapcsolat hol szorosabb, hol lazább volt, de teljesen sohasem szűnt meg. Sőt, különböző okokból más funkcióval fenntartották a Magyar Nemzeti Múzeum nevét a burzsoá ellenforradalom egész korszaka alatt.

Lényegesen megváltozott a helyzet a felszabadulás után, amikor a szocialista hazafiság ápolása és terjesztése vált feladattá. Nem véletlen, hogy a Történeti Osztály (amely még 1926-ban külön vált az Érem- és Régiségtártól) akkor oszlott Középkori és Újkori Osztályra. Tovább nőtt az Újkori Osztály (és az egész Nemzeti Múzeum) felelőssége 1965-től, amikor a – a Legújabbkori Történeti Múzeum Munkásmozgalmi Múzeummá történt átszervezésével kapcsolatban – intézményünk feladatává vált az 1849 utáni korokkal való foglalkozás is. Az ezzel kapcsolatban tárgyi anyaggyűjtés és kiállítások szervezése mellett az e korra vonatkozó történettudományi kutatások is nagyobb súlyt kapnak munkánkban. Ennek egyik jele a most meginduló *Folia Historica*.

Milyen célokat tűz új kiadványunk maga elé? Hálás dolog volna egyszerűen ide írni Vörösmarty mély gondolatát, amelyet a történeti állandó kiállítás bejáratánál olvashatunk: „A múltat tiszteld a jelenben s tartsda jövőnek.” – De ez így túl általános, nemcsak történettudományi kutatásainkra érvényes. S azonkívül: az ötnegyed száz-

zaddal ezelőtt keletkezett gondolatot a mai kor emberének életérzéséhez kell konkretizálni. A multat csak akkor tisztelhetjük, ha nyíltan és őszintén feltárjuk. A magyar történettudomány ezt becsülettel meg is teszi. A Magyar Nemzeti Múzeumlátogatóinak tekintélyes része fiatal, iskolás, ezért különös jelentősége van annak, amit kiállításainkon lát. Remélhetőleg nem hat szerénytelenségnek, ha azt mondjuk, kiállításaink — s köztük történeti állandó kiállításunk — a korszerű tudomány álláspontja szerint tárják fel nemzeti multunk történetét.

A kiállítások azonban csak jelezhetik a társadalmi fejlődés menetét és csak fő vonásaiban tartalmazhatják a történettudomány által feltárt törvényszerűségeket. Ez külön nehezíti a muzeológus helyzetét, aki jelzésekkel kénytelen közölni azt a sok tudnivalót, amelyet a közönségnek szán. S mivel jó, tudományos, meggyőző kiállítást csak a történeti fejlődés minden részletének ismeretében lehet rendezni, történész-muzeológusainknak a történelem, a társadalmi mozgások vizsgálásával állandóan foglalkozniuk kell. Az így leszűrt tapasztalatok, absztrahálások orgánnumává kívánjuk tenni e folyóiratot.

A társadalom igénye most azt követeli tőlünk, hogy többet foglalkozunk az új és legújabb korrallal. Nem mintha a korábbi korokban nem volna még elég sok kutatható. De azok a tömegek, osztályok, rétegek, amelyek népünk életének kialakítóivá váltak az elmúlt évtizedek során, saját osztállyá, társadalmi erővé szerveződésük történetére kíváncsiak. S ez a folyamat jórészt a mult század második felétől zajlott le. Ez az időben hozzánk oly közel álló kor, amelynek ezernyi ellentmondását a ma tudósának kell megmagyaráznia, már mai küszködésünkre és holnapi életünkre ad választ, — ha jól közelítjük meg. A korábbi korokat is úgy kell feltárniuk, hogy nemzeti önbecsülésünket megőrizve (esetenként helyreállítva) azt is megmutassuk, hol vétették el atyáink, hol és milyen rétegek hibájából, — bűnből nem sikerült hazánknak oly sokszor és oly sokáig a társadalmi haladás élvonalába jutni, vagy ott megmaradni. De meg akarjuk mutatni azt is, amikor — és az elmúlt csaknem három évtized alatt folyamatosan — népünk a haladás élvonalába tartozott.

A folyóiratunkban megjelenő publikációk között bizonyára lesznek olyanok, amelyek szakkörökben vitát váltanak ki. Bizunk azonban abban, hogy e viták is előbbre viszik a hazai történettudomány és muzeológia ügyét.

Külön öröm és büszkeség, hogy folyóiratunk, ha úgy tetszik évkönyvünk abban az évben indul utjára, amelyben a Magyar Nemzeti Múzeum épülete fennállásának 125. évfordulóját ünnepli. Az épület, amely a magyar nép nemzeti érzéseinek egyik szimbóluma volt és maradt, a magyar építészttörténetnek is kiemelkedő emléke. S mint

muzeumépület, a modern muzeológia történetében világszerte egyike a legelső, eredetileg is muzeum céljára épített objektumoknak. Legyen a Folia Historica méltó azokhoz a nemes hagyományokhoz, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeum épületének falai között alakultak ki, s amelyek a felszabadulás óta megerősödve a magyar muzeumuügyet, a tudomány és a népművelés kettős, de elválaszthatatlan feladatát szolgálják.

Szabad legyen végül az olvasó jóindulatát kérnünk munkánk eredményéhez. Szeretnénk a történettudomány műhelyei között folyóiratunknak is megkeresni és megtalálni a helyét. Igyekezetünk, kollégáink és idősebb lapársaink segítsége bizonyára meghozza az eredményt.

A szerkesztőbizottság

Ifj. Fehér Géza:

TÖRÖK KRÓNIKÁK ÉS MINIATÚRÁIK MAGYAR VONATKOZÁSAI

Az oszmán-török történelem elsődrendű forrásai a 14. századtól azok a krónikák, amelyekben íróik koruk eseményeit részletesen feljegyezték.¹

Más történetírók munkája e történelem különböző szakaszára világít rá.²

Az udvari történetírók népes csoportja a szultánok uralkodásának valamennyi jelentős eseményét feldolgozta. — Műveiket többnyire a főbb mozzanatok miniaturái teszik szemléletessé, s nem egyszer valóságmű és hitelessé.³

A szultánok ugyanis igényelték, hogy uralkodásuk megörökítésével személyük bevonuljon a történelembe és fennmaradjon az utókor számára. Ezért rendelték el a „sehnámedzsinek”,⁴ hogy olyan művet írjon, amely meghatározott kiemelkedő történelmi eseményt ismertet, vagy a szultán életét, győzelmi sorozatát öleli fel.

A fogalmazvány jóváhagyása és szükséges kiegészítése után, a krónika szövegét neves kalligráfusok gondjára bízták. A letisztázott szövegben azután bizonyos lapokat — az író kívánságának megfelelően — illusztráció számára szabadon hagytak. Ezt követően az üres lapokat a megrendelt és előre kijelölt témák miniaturájával az udvari festőműhely (műterem) művészei töltötték ki.⁵

A török történelem fontosabb eseményeit, jelenetszerepekre menő ábrázolás őrizte meg. E miniaturák általában egy mester által irányított műteremben készültek. Szinte lehetetlen tehát az egyes alkotásokat meghatározott személyhez kötni.

A szultáni miniaturafestő műtermek munkájában — levéltári adatok szerint — nyugati és perzsa festők is résztvettek.

A szultáni udvarban (szerájban) működő festők gazdag ismertetését az „Ehl-'Hiref” defterben találjuk meg. A miniaturafestők „musavvir”, „nakkas” és „tezhıpdzsi” válfajba különülnek. — Az első kettő a miniaturákat festette, a harmadik viszont az ábrázolást kerettel ékesítette s a kézírásos könyv lapjait is aranyozással díszítette.

Az egyes művek miniaturáit, meghatározott jelenetek ábrázolását igen nehéz lenne az említett defterben névszerint is feldorolt festőkhöz kötni. Helyesebb tehát művészi közösségek által alkotott műtermekről beszélni.⁶

A miniaturafestők tanulóként szegődtek el az udvari műtermekbe; idők folyamán emelkedtek mesterré s közülük egyesek a kódexdiszítés művészetében járták a fejlődés útját, mások viszont alakrajzzal, vagy kompozíciókkal jeleskedtek.

Képzésükre, életmódjukra – sajnos – csupán gyér adataink vannak.

Az idegen miniaturafestők javarésze hódítással került az udvari műterembe. Szultáni meghívásra is érkeztek egyesek, sőt voltak, akiket Isztanbul műveltsége vonzott oda.

A szeráj gyűjteményei az udvari történetírók műveit a mai napig csaknem hiánytalanul megőrizték. A szultáni könyvtár állományát öt évszázad folyamán más uralkodóktól, főrangúaktól, követektől ajándékba kapott miniaturás kötetek is gazdagították. Ezekhez még kegyvesztett személyek elkobzott javaiból származó munkák is járultak. E könyvtárban tehát az oszmán-török történelem felbecsülhetetlen forrásául szolgáló anyag maradt fenn az utókor számára.

Az oszmán-török miniaturafestészet – természetesen – fejlődésében a birodalom mindenkori helyzetét követi. Az oszmán birodalom leghatalmasabb uralkodói ugyanis a határaik kiterjesztésére irányuló hódító tevékenységük mellett a műveltség fellendítésére is törekedtek. A birodalom területi terjeszkedésének megállapodása s ezt követően hatalmának hanyatlása jelentékenyen befolyásolta az irodalom és művészet fejlődését is.

Az elmondottak után természetesnek tarthatjuk, hogy az oszmán-török miniaturafestészet klasszikus korszaka a 16. század közepével vette kezdetét a legmagasabb fokra III. Murád (1574–1595) korában hágott.

Előzményként azt is figyelembe kell vennünk, hogy már Nagy Szulejmán (1520–1566) korában más iszlám iskoláktól eltérő jellegű miniaturafestészet honosodik meg. Az oszmán-török történelem ezen legdicőségesebb korszakában nemcsak Firdevszi Sahnáméjához, Dzsámi és Nevái Divánjaihoz hasonló értékű irodalmi és bölcséleti műveket illusztrálnak, – tovább él és fejlődik a portréfestés is. A történelmi témák ábrázolásos feldolgozása azonban még kísérleti szakaszában van, nem fejlődött még ekkor ki jellegzetes oszmán-török stílus; a miniaturákon is kívülről jött különböző hatások figyelhetők meg.

Az oszmán-török ábrázolásoknak ez a fejlődési szakasza is fel tud azonban eredeti alkotó egyéniséget mutatni. A műveit maga illusztráló Matrakcsi Nászuh krónikás új stílust honosított meg. –

A szulejmáni hadjáratokat leíró munkáihoz készített miniaturáin az elfoglalt városokat, várakat, falvakat, kisebb erődítményeket, az előnyomuló török hadak kisebb állomáshelyeit valóságúságra való törekvéssel, topográfusan örökítette meg. Az oszmán-török miniaturafestészetben Matrakcsi Nászuh által képviselt topográfikus stílus egyaránt tükröz keleti és nyugati hatásokat. Külön ki kell emelnünk a krónikás és miniaturafestő Matrakcsi Nászuh azon törekvését, hogy a természet és építészet legapróbb részleteit valóságúen ábrázolta.

Az oszmán-török krónikák és miniaturáik fejlődéstörténeti áttekintését szükségtelen tovább folytatnom, mivel a jelen dolgozatban Matrakcsi Nászuh krónikája és miniaturái alapján kívánok az 1543. évi szulejmáni hadjárat történetéhez egy-két újabb adatot közölni.

A fent tárgyalt áttekintéshez annyit szükséges csupán még hozzáfűznünk, hogy a birodalom hanyatlásával, a XVII. században hanyatlásnak indult – természetesen – műveltsége is.

A XVIII. század első harmadában, közelebről III. Ahmed (1703–1730) korában azonban ismét szembeötlő a fellendülés művészi téren ugyannyira, hogy ezt az időszakaszt az oszmán-török művészet második klasszicizmusaként emlegetik. Ugyanez a korszak hozza egyúttal létre az össziszlám művészet legutolsó eredeti alkotásait.

Rövidesen egyre inkább hanyatlik a miniaturafestészet, hogy rövid egy évszázad leforgása alatt elfelejtett művészetté váljék.

A magyar kutatás mulhatatlan érdeme, hogy már a múlt század elején hozzáférhetővé tette a magyar történelmi eseményekhez fűződő legfontosabb török forrásokat.⁷

Törökországi és nyugati könyvtárak azonban még számos olyan munkát őriznek, amelyek ismereteinket hasznosan egészítik ki.⁸ E krónikák szövegének fordítása, illusztrációik vizsgálata tehát az újabb kutatásra vár.

Az újabban napfényre kerülő források felhasználásában rejlt lehetőségeket az egyik XVI. századi krónika két részletének bemutatásával világítom meg.

Matrakcsi Nászuh „Szulejmánnáme”-jének negyedik kötete az 1542–1543 évek szulejmáni hadjáratával foglalkozik s így bennünket, magyarokat közelről érint. A kis kötet második fele ugyanis az 1543. évi magyarországi hadjárat utvonálán vezet végig bennünket s Székesfehérvár szeptember 3-i elfoglalásával zárul.⁹

A krónika alább tárgyalandó illusztrációinak rendkívüli érdekességet kölcsönöz a rajtuk olvasható írás. Pontos értesülést szerezhetünk ezekről az ország belseje felé vonuló török sereg egyes állomáshelyeiről, a közöttük megtett távolságról s az érkezés keltéről.

Öt egymást követő miniatura ábrázolásain – számozással kísért magyarázó szöveg kelti fel figyelmünket.

I. A 71 a jelzetű oldal miniaturája (1. kép):

1. Moravics¹⁰ faluval szemben, hegyfokon, erdő belsejében, 950 év rebi-ül-evvel 5-én,¹¹ három mérföld.

2. Grabovics¹² falu, 950 év rebi-ül-evvel 6-án,¹³ három és fél mérföld.

3. A Száva folyó parti Eszki Hiszárlik mellett, Garadna falu, 950 év rebi-ül-evvel 7-én,¹⁴ két és fél mérföld.

II. A 71 b, valamint 72 a jelzetű oldalon (2-3. kép) öt ábrázoláson a Szabáccsal szemben lévő, valamint környékbeli várak, települések 4-8 számozással szerepelnek.

4. Komaridzs¹⁵ falu, 950 év rebi-ül-evvel 8-án,¹⁶ három mérföld.

5. A hidon átkelve, Bökürdelen¹⁷ várával szemben,¹⁸ 950 év rebi-ül-evvel 9-én,¹⁹ másfél mérföld.

6. Jarka²⁰ falut elhagyva, Ferhád pasa erdejével szemközt, régi várban, 950 év rebi-ül-evvel 10-én,²¹ három mérföld. A miniatura ezen részletének széljegyzete: „három napi tartózkodás”.

7. Dimitrovicsen²² túl, Gurgurcse²³ alatt, 950 év rebi-ül-evvel 14-én,²⁴ három mérföld.

8. A Boszut tó mellett Trnava²⁵ falu, 950 év rebi-ül-evvel 15-én,²⁶ három mérföld. – A részlet széljegyzete: „egy napi tartózkodás”.

III. A 72 b, 73 a oldalak két miniaturája részleteinek magyarázó szövege:

9. Valkovar²⁷ várán innen, 950 év rebi-ül-evvel 17-én,²⁸ négy mérföld.

10. Valkovar hidján átkelve, Berhovarral²⁹ szemben, 950 év rebi-ül-evvel 18-án,³⁰ két mérföld.

11. Oszek vára, 950 év rebi-ül-evvel 19-én,³¹ három mérföld.

12. Karas folyó³² hidja, 950 év rebi-ül-evvel 20-án,³³ három és fél mérföld.

13. Valpova³⁴ várának mezeje, 950 év rebi-ül-evvel 21-én,³⁵ két mérföld.

A krónika 86b oldalától kerül sor a török hadak Siklós és Buda, valamint Buda és Esztergom közötti felvonulási utvonálának leírására.

A 87 a oldal (4.kép) címsora: „Esztergom vára alá vonulás közben megtett távolságok és érintett állomáshelyek ezek”.

Az oldal ábrázolásainak feliratai:

Arsan³⁶ közelében, azon innen, amint a Keresztös³⁷ hidját elhagyták, letáboroztak, 950 év rebi-ül-ahir 9-én,³⁸ egy mérföld.

Mahadzs.³⁹ 950 év rebi-ül-ahir 10-én,⁴⁰ három és fél mérföld.

87 b oldal (5. kép):

Kesztöh⁴¹ nevű falun innen, 950 év rebi-ül-ahir 11-én,⁴² négy mérföld.

Vele szemben Szekszár,⁴³ 950 év rebi-ül-ahir 12-én,⁴⁴ két és fél mérföld.

Tona⁴⁵ vára, 950 év rebi-ül-ahir 13-án,⁴⁶ két mérföld.

A bemutatott miniaturák fekete-fehér reprodukciói a szinpompás eredetieknek csupán halvány másai.

A krónikás Matrakcsi Nászuh leírásában részletesebben foglalkozik Esztergom és Székesfehérvár elfoglalásának történetével. Egyben Esztergomról két érdekes miniaturát is közöl; hasonló figyelmet érdemlő ábrázolást szentel Tatának és Székesfehérvárnak is.⁴⁷

Ugy tűnik, hogy megörökítésükre jóval több ideje jutott a szemtanúnak, mint azon várak, erődítmények ábrázolására, amelyek mellett a felvonuló török sereggel elhaladt, esetleg közelükben rövidebb ideig letáborozott.

A krónika fentebb ismertetett lapjain tehát az írott adatok sokkal értékesebbek, mint illusztrációik.

Az említett ábrázolások valamelyes elemzését a krónika bemutatott oldalai sorrendjében mégis meg kell kísérelnünk.

A 71 a oldal 1. sz. feliratához olyan vár tartozik, amelyet két sarokbástyával láttak el.

2. Pártázatos várfal egyik oldalán kaputorony, mögötte bástyatorony helyezkedik el.

3. A folyó partján helyet foglaló pártázatos várfalat három hasonló bástyatorony tagolja.

71 b. 4. A falut két ház ábrázolásával jelezte a krónikás.

5. A pártázatos bástyás várfalat két saroktoronnyal látták el.

72 a. 6. Saroktoronnyal összeépített sátoertős építmény.

7. Kapuval ellátott pártázatos vár, két sarkán rondellával.

8. A feliratrészletben említett helységet nem tüntették fel a tó mellett.

72 b. 9. A fentebb, 6. alatt magyarázott ábrázoláshoz hasonló.

10. Domb mögött saroktoronyokkal és bástyával megépített pártázatos vár.

73 a. 11. Eszéket nem ábrázolta a miniatura festője.

12. A Karás folyó hidja nincs feltüntetve a miniaturán, csak a szövegben olvasunk róla.

87 a. Harsány: Pártázatos várfal, hatalmas kaputoronnyal.

A miniaturán Mohácsot udvarházszerű építménnyel jelölték.

87 b. Kesztölc: Kaputoronnyal és saroktoronyokkal megépített nagy belsőtoronyos vár.

Szekszárd: Az előbbihez hasonló, kisebb méretű erődítmény.

Tolna: hatalmas területet övező várfal, tiz magas bástyával.

A fentiekhez mindössze annyit kívánok még hozzáfűzni, hogy a továbbiakban régi térképek alapján meg kell kísérelnünk a bemutatott krónikarészletben szereplő elpusztult falvak, várak pontos helymeghatározását.

Mindenek előtt a Belgrád és Szabács közötti helyekre kell itt gondolnunk, nevezetesen Moravicára, ⁴⁸Garadnára, Komaricára. Figyelembe véve Szinán császár leírását, amely szerint a török hadak Szabács előtt keltek át a Száván és a várral szemben táboroztak le, a jelzett helyek a folyó partján terültek el. A krónikában a „Boszutó” mellett említett Trnava helymeghatározása is a további kutatásra vár.⁴⁹

J E G Y Z E T E K

1. A legjelesebb krónikások Naima, Rasit, Cselebizáde Ászim Efendi voltak.
2. Kimagaslóbb egyéniségek: Ásikpasazéde, Ibráhim Pecsevi, Kjátib Cselebi, valamint a világotatózó Evlija Cselebi.
3. A legismertebb török udvari történetírók: Arifi, Elatun, Ahmed Feridun, Szejjid Lokman, Ali és Tálikzáde. — A szultánok tetteinek az udvari krónikák tudósításával párhuzamos ábrázolása kizárólagos oszmán-török sajátosság az egyetemes iszlám műveltségen belül is.
4. Udvari kötelékbe tartozó krónikás.
5. Voltak olyan oszmán-török krónikások, akik a szemtanu hitellességével jegyezheték fel azokat az eseményeket, amelyeknek nem egyszer résztvevő szemtanuja volt a miniatúra festője is.
6. A 16. század utolsó negyedében Nakkas Oszmán műterme a legfigyelemreméltóbb.
7. Ezt az áldozatos munkát Thury József és Karácson Imre végezte el a „Török-Magyarkori Történelmi Emlékek” „Irók” sorozata keretében.
8. Elsősorban Isztanbulban a Top Kapu Szerájkronikagyűjteménye; Dublin, Chester Beatty Library.

9. A mű—1520—1537 évek közötti eseményeket tárgyaló — első kötetét a Top Kapu Szeráj könyvtáránál Revan Gyűjteményében 1286 leltári szám alatt tartják nyilván. A második kötet — az 1538 évi havasalföldi hadjárat története — az említett gyűjtemény 1284/2 leltári tétele. Az 1539—1542 éveket tárgyaló harmadik kötet egyelőre hiányzik. A következő kötetet cikkünk ismerteti. A Top Kapu Szerájban H 1608 szám alatt leltározták be. A munka befejező része az 1543 őszétől 1551-ig terjedő időszakkal foglalkozik s 379 leltári szám alatt az izstanbuli Régészeti Múzeum könyvtárában őrzik.— A cikkünkben ismertetett 1543. évi hadjárat korábban feldolgozott török forrásai: Lufti pasa (Thury II. 32–36), Dzselaálzáde Musztafa (uo. 237–225), valamint Kjátib Mohamed záim (uo. 379–383).
10. Szinán csausnál „Morav cse” (Thury II. 298). Margalits E., Szerb történeti repertórium (Budapest 1918) 502: 1580-ban a szabadkai náhiéhez tartozik; uo. 89: szerb püspökség Belgrád mellett.— Számos tanulmányozott helynév korábbi események török krónikáiban is előfordul, azonban — egy-két kivételtől eltekintve — igyekeztünk az 1543. évi hadjárat korábbi feldolgozásainak adataira szorítkozni.
11. 1543. VI. 8.
12. Szinán csausnál „Girapoldzsa” (Thury II. 298). Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II. (Budapest 1894) 245: Grabovc, Grabovcinak felel meg a Száva közelében. Lipszky J., Repertorium Hungariae, Slavoniae, Croatiae (Budae 1808) 8. sz. térkép 36 gg. alatt. Szabáctól keletre, a Száva északi partján. Margalits E. i. m. 111: Grabovce, 728: Grabovác alakban.
13. VI. 9.
14. Hasonló helynévvel egyik eddig feldolgozott forrásban sem találkozunk. — VI. 10.
15. Szinán csausnál „Komaricsa” (Thury II. 298).
16. VI. 11.
17. Margalits E. i. m. 135. Szabácsot 1513-ban foglalták el a törökök. — Bükürdelen-Büürdelen szószerint „lágýéklyukasztó”. V. ö. Fekete L., Századok LVII–LVIII (1923–1924) 618. Szabácsot számos török krónika említi Bögürdelen formában, így valamennyi 1543. évi hadjáratlal foglalkozó munka is.

Ugyanebben a formában szerepel a defterekben is. Velics A. – Kammierer E., Magyarországi török kincstári defterek II (Budapest 1890) 631.

18. A török hadak Szinán csaus szerint is Szabáccsal szemközt állapodtak meg (Thury II. 298).

19. VI. 12.

20. Az 1543. évi hadjárat feldolgozott forrásaiban nem szerepel. Szulejmán Naplóiban „Jarak” alakban találjuk (Thury I. 329, 351). Margalits E. i. m. 714; Árkavár; Csánki D. i. m. II. 231; Árki Jaraknak felel meg és Mitrovicától délre találjuk. Lipszky J. i. m. 8. sz. térk. 35 ff. alatt.

21. A szövegben a „koru” szó megfelelő olvasását Káldy-Nagy Gyulának köszönöm. – VI. 13.

22. Szinán csausnál „Dimitrofcse” (Thury II. 298). Mitrovia, Szávaszentdemeter. V. ö. Csánki D. i. m. 233, 238.

23. Dzselaálzáde Musztafánál „Gurguricsa” (Thury II. 155). Azonos a Mitrovicától, Szabácstól északra, Péterváradtól délnyugatra fekvő Gurgurevcével. Csánki D. közlése szerint (i. m. 245) Gyurgyevc a Száva mentén, valószínűleg Grabovci és Bresztács között fekszik. Lipszky J. i. m. 8 sz. térk. 35 ee. alatt.

24. VI. 17.

25. A Boszut „tó” nem jelentheti a hasonló nevű folyó árterest területét, mivel ez a hádiutból nagyon kiesett volna. A horvátországi Trnava sem azonosítható a krónika hasonló nevű helyével, mivel nem eshetett a török hadak vonulási útjába.

26. VI. 18.

27. Szinán csausnál is ugyanezen formában szerepel (Thury II. 298). V. ö. még Csánki D., i. m. II. 277, 298, valamint Margalits E. i. m. különböző helyeit. Lipszky J. i. m. 8 sz. térk. 31 cc. alatt.

28. VI. 20.

29. Dzselaálzáde Musztafánál „Burah” (Thury II. 155), Szinán csausnál „Burhova” (Thury II. 299): Borovo, a Duna déli partján, Vukovártól északra. V. ö. Csánki D. i. m. 280; Margalits E. i. m. 52, 53, 694, 724. Lipszky J. i. m. 8 sz. térk. 31 cc. alatt.

30.VI. 21.

31.Szinán csausnál a helynév, valamint a hadakérkezésénekkel te azonos (VI.22).

32.Azonos a Karasica folyóval. Szinán csaus szerint (Thúry II. 300) Szulejmán hadaival Kiras falu mellett állapodott meg. Thúry J. – régi térkép alapján – arra gondolt, hogy ez az Eszék fölött elterülő, Dráva melletti Kursa faluval azonosítható. Margalits E. i. m. 378: Karas folyó, amely Lipszky J. i. m. 8 sz. térk. 29 sz. alatt is megtalálható.

33.VI. 23.

34.Egyező formában találjuk valamennyi 1543. évi hadjáratra vonatkozó krónikában. V.ö. Margalits E. i. m. 29, 145, 434, 718, 724. Lipszky J. i. m. 8 sz. térk. 29 bb. alatt, közvetlenül Eszék mellett.

35.VI. 24.

36.Harsány. Szinán csausnál (Thúry II. 320) „Irsa” formában.

37.Keresztös falu 12 házzal a baranyavári kazában. V.ö. Velics A. – Kammerer E. i. m. II. 173. A forrásban valószínűleg az említett község melletti ugyanilyen nevű folyó vagy patak hidjáról van szó.

38.VII. 11.

39.Mohács. A török krónikák számos helyén szerepel ugyanilyen formában.

40.VII. 12.

41.Kesztölc, Bátaszék közelében.

42.VII. 13.

43.Szekszárd. Itt is a helynévnek a krónikákban általános alakjával szerepel.

44.VII. 14.

45.Tolna.

46.VII. 15.

47.L. erre: Ifj. Fehér G., Művészet XI (1970) 6 sz. 6–9; Iparművészeti Múzeum Évk. XII (1969) Bp. 1970. 227–236; A ma-

gyar történelem XVI. századi török ábrázolásai (sajtó alatt a Székesfehérvár Évszázadai III-ban); Az 1543 évi hadjárat XVI. századi török forrása: Matrakcsi Nászuhané krónikája (sajtó alatt a Történelmi Szemlében).

48.Thúry II. 298.

49.A fentiekre l. még Fehér G.,Studia Turcica (Budapest 1971) 161-168.

DIE UNGARISCHEN BEZIEHUNGEN DER TÜRKISCHEN CHRONIKEN UND DEREN MINIATUREN

Im ersten Abschnitt des Artikels behandelt der Verfasser die Entstehungsgeschichte der türkischen Chroniken und deren Miniaturen.

Die Zeiten vor dem zum Gipfelpunkt der Entwicklung führenden Aufschwung der osmanisch-türkischen Darstellungskunst unter Sultan Murad III. (1574-1595) bedeuten auch das glorreichste Zeitalter der türkischen Geschichte. Während der Regierung Sulten Suleimans des Grossen (1520-1566) bürgert sich eine von dem Stil der anderen islamitischen Miniaturschulen abweichende Art des Malens ein.

Schon die erwähnte Periode kann eine originelle schöpferische Persönlichkeit aufweisen. Der seine Werke selbst illuminierende Chronist - Matrakschi Nasuh - hatte einen neuen Stil mitgebracht. Die Darstellungen der in den Beschreibungen der Heerzüge Suleimans vorkommenden Städte, Burgen, Dörfer, kleineren Festungen und Stationen des vordringenden türkischen Heeres sind wahrheitsgetreu, mit topografischer Treue gestaltet.

Wir können die Tatsache, dass die ungarischen Forschung die wichtigsten, die Ereignisse der ungarischen Geschichte behandelnden türkischen Quellen schon am Ende des vorigen, und am Anfang des laufenden Jahrhunderts zugänglich gemacht hatte, als grosses Verdienst betrachten.

In den Bibliotheken der Türkei und der Westländer werden noch viele solche Werke verwahrt, die unsere Kenntnisse nützlich ergänzen können. Die Probleme der Untersuchung der Textübersetzungen der Chroniken und der Illustrationen sind als Weitere Aufgaben der Forschung zu betrachten.

Die in den neulich aufgetauchten Quellen verborgenen Möglichkeiten werden durch die Besprechung von zwei Teilen einer Chronik aus dem 16. Jahrhundert, sichtbar gemacht.

Der vierte Band von "Süleimanname" des Matrakschi Nasuh befasst sich mit den Feldzügen der Jahre 1542-1543. Die zweite Hälfte des Werkes bespricht den Vorstoss nach Ungarn im Jahre 1543, und wird mit der Eroberung von Stuhlweissenburg (3. 9. d. J.)

beendet. Fünf aneinander folgende Miniaturen und die sich ihnen anschließenden numerierten Begleittexte behandeln die südungarischen Schlösser, Dörfer, kleineren Festungen und die zwischen den einzelnen Ortschaften bestehende Entfernung.

Die zwei letzten Miniaturen machen uns mit den Burgen und Festungen auf dem Aufmarschierungsterrain des türkischen Heeres zwischen Siklós und Ofen, bzw. zwischen Ofen und Gran bekannt.

Der Chronist hatte sich im Texte ausführlich mit der Belagerungsgeschichte von Gran und Stuhlweissenburg befasst.

Im weiteren müssen wir auf Grund von alten Landkarten die genau Ortsbestimmung der in den besprochenen Teilen der Chronik erwähnten vernichteten Dörfer und Burgen vollziehen.

Cennerné Wilhelmb Gizella:

16-19. SZÁZADI GRAFIKUS VISELETSOROZATOK-
KÖZÉP-EURÓPA NEMZETISÉGEI ÉLETÉNEK ÉS TÁRSADALMI
HELYZETÉNEK KÉPES FORRÁSAI

A grafikus viseletsorozat-műfaj a sokszorosított városlátképekhez hasonlóan a humanizmus kozmografikus irodalmának köszönheti létét.¹ A nagy földrajzi felfedezések irodalmi-művészi bemutatása felkeltette az érdeklődést az európai városok és azok lakosai iránt. A veduták staffage-alakjain a vidék lakosainak karakterisztikus típusait mutatták be. A viseletsorozatok ábrázolásainak köre, a feudális társadalmi rend alapelveinek megfelelően elsősorban az uralkodó osztály képviselőire terjed ki, de a kezdődő társadalmi differenciálódás eredményeképpen már különös figyelmet szentelnek az egyes városok polgári viseleteinek is. A grafikus látkép és viseletábrázolás kölcsönhatása olyan egészalakos, magasabb művészi színvonalú kompozíciókon is megfigyelhető, ahol a háttérrel megfelelő természet-hü tájrészlettel élénkitik. Ezekkel, az akkori ismert világ lakosait átfogó grafikus viseletsorozatokkal párhuzamosan jelennek meg az egész társadalom, vagy egy osztály keresztmetszetét kéző gótikus hagyományok alapján bemutató grafikus galériák, ún. „Ständebuch”-ok.

A 16. század, a viseletsorozatok kezdetének és kialakulásának évszázada hazánk történetében szomorúan sorsdöntő eseményekkel teljes. A török előnyomulása, a mohácsi csatavesztés, az ország háromrészre szakadása és az egyre megújuló oszmán támadások jöttek témaként számba a nagy nyugati rézmetszőközpontok művészei, vagy propagandagrafikusai részére. Ennek következtében hazánkat 150 évig csupán, mint hadszínteret ismerte meg az illusztrált művek közönsége. Akár kozmografikus, akár történeti leíró művek illusztrálásáról volt szó, a témaválasztást a védvonal állapota, vagy az aktuális hadihelyzet sugallta. Viseletképeken, vagy látképek staffage-alakjain pedig a külföldiek számára keletiesnek tűnő nemesi öltözet mellett a török ellen sikerrel harcoló két fegyvernem képviselői, a

huszárok és hajduk kaptak helyet. A bizonytalan háborus helyzet megakadályozta az érdekelt szerzők és grafikusok ideutazását, s ennek következtében a földrajzi-néprajzi-történetitárgyú kompilációk több, mint egy évszázadon keresztül egymás szövegét másolták és egymás ábrázolásait utánozták.

Vizsgálódásaink azokra a sorozatokra térnek ki, amelyek egy nagyobb, politikai igazgatás szempontjából is egységesnek tekinthető terület, vagy az egész történeti Magyarországnemzetiségeinek életét tárják elénk.

A társadalmi és nemzeti szempontból teljességre törekvő későbbi sorozatok tárgyalása előtt a korai, 16. századi viseletsorozatok módszerét és összeállítását kívánjuk röviden analizálni.

Az Itáliában megjelent korai összeállításokban a történeti Magyarország lakosai közül a magyarok, horvátok és szlavónok jelennek meg a lapokon. A horvát szokások és nemzeti viseletismereete Észak-Olaszország és Horvátország szoros gazdasági és kulturális kapcsolataiból ered.² Cesare Vecellio művének (*Habiti antichi e moderni... Venezia, 1598*) második kiadása az ország háromrésze oszlásának politikai tényét is be akarja mutatni olvasóinak. Az erdélyi fejedelemséget Báthory Zsigmond arcképe szimbolizálja a korábbi kötetekből már ismert magyar és horvát figurák mellett. Ez utóbbiak mintáinak beszerzése korábban sem okozott gondot, míg a távoli országrész lakosairól rendelkezésre álló hiányos információk miatt a művész kénytelen volt a fiatal fejedelem hadvezéri hírnevéből adódó nagyszámu portréjához fordulni kiegészítésként.³

A németországi viseletsorozatok közül egyedül Abraham Bruyn kötetében találkozunk a szokottnál szélesebb körű etnográfiai érdeklődéssel. A „*Bombardarius Hungaricus*” alakjával közös lapon ábrázolja az oláh katonát és két rutén származású katonazenészt.⁴ A korszak német műveiben nem találunk horvát ábrázolást. Wilhelm Dilich kasseli udvari grafikus „*Vngerische Chronica*”-jának illusztrációs anyaga király-képmásokból, város- és várlátképekből, valamint a különböző osztályok viseletképeiből tevődik össze.⁵ A szövegben részletesen leírja a magyar viseletet.⁶ A fametszetes viseletképek nagobbrészt a keleties stílusú nemesi öltözeteket mutatják be, de helyet adnak a polgárság és a parasztság viseletformáinak is. Az utóbbi társadalmi osztályok viseletét Dilich művein a nemesi öltözet egyszerűsített formái jellemzik, ami főleg a paraszti ruházat esetében nem felelhetett meg a valóságnak. A parasztasszony rajzán például tisztán kivehető, hogy a kor grafikusainak szokása szerint Dilich más, nyugati viseletsorozatok hasonló ábrázolásaiból merített.⁷

Dilich művének valóságghü látképeivel a hazai szakirodalom az utóbbi években ismételten foglalkozott anélkül, hogy forrásait sike-

rült volna felderíteni.⁸ Viseletképeinek alapos ikonográfiai vizsgálata azért is lényeges, mert a 17. század folyamán nem akadt több olyan grafikus, aki példája nyomán a magyar társadalom osztályainak átfogó ábrázolására vállalkozott volna.

A lakosság nemzetiségi és társadalmi szempontból egyaránt széles körű bemutatásával először a 17. század utolsó harmadában találkozunk az erdélyi fejedelemség területét illetően. A medgyesi származású Laurentius Toppeltinus – Töppelt Lőrinc „Origines et Occasus Transylvanorum” (Leyden, 1667) c. műve⁹ s a bolognai Marsigli – gyűjteménynek az 1680-as évekből származó akvarelljei kölcsönösen kiegészítik egymást és eddig fel nem derített szász eredetű ikonográfiai forrásra utalnak. Nem véletlen, hogy nemzetiségi szempontból ilyen széles bázisu gyűjtemények éppen Erdélyben keletkeztek első ízben. A 16. században alapított fejedelemség középkor óta többretű népeességéből a magyarok, székelyek és szászok részvétele az ország tanácsában nagyban emelte öntudatukat.¹⁰ A politikai jogokkal nem rendelkező románság Mihály vajda uralma alatt jutott vezető szerephez¹¹ s később éppen a szászok tartottak fenn velük komoly gazdasági kapcsolatot.

Toppeltinus könyvének célja a négy erdélyi nemzet bemutatása írásban és képben a szász nemzetiségi típusok terjedelmi tulsúlyával. A magyarok közül a kor politikai és társadalmi viszonyainak megfelelően egy nemesi házaspárt mutat be illusztrációján.¹² A szászokról készült rézmetszetek nagyrészt a polgárság középrétegének viseletét állítják elének.¹³ Székely viseletet nem találhatunk az illusztrációk között, miután a szövegrész megfelelően hangsúlyozza a közeli rokonságot a magyarsággal.¹⁴ A három román paraszti figura jól illusztrálja a nemzetiség elmaradott körülményeit, amire a szövegrész is utal.¹⁵ (6. kép)

A hazai szerző után fordítsuk figyelmünket a külföldi politikus és polihisztor gyűjteményében található rajzokra. Marsigli a felszabadító háborúk idején katonai és diplomáciai minőségben több évet töltött Magyarországon s Erdélyt is ismételten meglátogatta. A sorozat vízfestésű lapjai Erdély nemzetiségeinek különböző társadalmi típusait mutatják be s rövid írásos jellemzés is segíti jobb megismerésüket.¹⁶ Sajnos a gyűjtemény hiányosan maradt korunkra, a románok, görögök, örmények és cigányok képei elvesztek, a magyarok közül pedig csak a kálvinista pap és tanuló ábrázolásai szerepelnek.¹⁷ A szász társadalom széleskörű bemutatása magában foglalja a tanácsurakat és az evangélikus klérust, a polgárrasszonyokat, kézműves polgárokat (7. kép) és parasztokat.¹⁸ A székely viseletképek között két harcost és egy parasztasszonyt találunk, valamint két katolikus lelkészt.¹⁹ A maga nemében egyedülálló a Magyaror-

szágból Erdélybe menekült ujrakeresztelő habánok férfi és női viseletének bemutatása.²⁰

Már az anyag summás felsorolása is igazolta azt a korábbi állításunkat, hogy Toppeltinus és Marsigli ábrázolásai tematikailag kölcsönösen kiegészítik egymást. Közös ikonográfiai forrásukat több, egykoru, vagy néhány évtizeddel később keletkezett másolat is megerősíti. E másolatok, vagy pontosabban kifejezve variánsok, elég nagy számban ismertek. Magyarország, Románia és Ausztria közgyűjteményeiben hat példányt tartanak számon.²¹ A későbbi sorozatok rajzolói megtartották a különböző nemzetek rendek szerinti bemutatásának hagyományát, de az ábrázolások körét saját koruk társadalmi fejlődése, differenciálódása szerint szélesítették. Így ezek az ismeretlen művészek az erdélyi társadalom árnyaltabb képét tárják elénk. A szász figurák tulsulya, a lapok német feliratai kétségen kívül ismét a szász kulturkörre utalnak. Az említett sorozatok még a 18–19. század fordulóján is élő hagyományt képviseltek úgy, hogy Neuhauser Ferenc, e kor vezető nagyszabású művésze is alkotott hasonló tárgyú grafikus-sorozatokot.²²

Christoph Weigel nürnbergi mester 17–18. századfordulós viseletsorozata, amelyet Abraham a Santa Clara híres hitszónok állított össze, elsősorban a császári családot és az udvartartást kívánta bemutatni a közönségnek.²³ Ezeket az ábrázolásokat azután az akkor ismert négy világrész lakosainak viseletéből összeállított válogatás követi. Tíz magyar tárgyú lapja a korábbi viseletsorozatok gondolatvilágát tükrözi. Az illusztrációk bemutatják a nemesség pompázatos viseletét és a harcokban derekasan helytálló huszárokat és hajdukat.²⁴ Hiányzik azonban a polgári és paraszti viselet, pedig címe szerint ezeknek is figyelmet kellene szentelnie úgy, ahogy más országok lakosságánál is megteszi. A sorozat érdekes képe a „gorál”, a Kárpátok lengyel származásu hegyilakójának ábrázolása, s a morva hanák párról készült metszet.²⁵

A török felszabadító háborúk befejezésével a nemzetiségek földrajzi elhelyezkedése gyökeresen megváltozott. A török iga alól felszabadult középső területek betelepítése nagy néptömegeket hozott mozgásba. A török területekről elvándorló szerbek az Alföld déli délkeleti részét és Kelet-Szlavóniát népesítették be az ekkor létesített határör-szervezet keretében. Ausztria határterülete népességének egyrésze a Dunántul nyugati szélére húzódott át s a birodalom sváb vidékeiről csoportosan jöttek a telepesek, akiket vagy a földesurak magánkezdeményezése, vagy az ujratelepitő kormánysszervek fogadtak fel. Ezek nem alkottak egységes, zárt tömböt, hanem szétszóródtak az egész országban. A románságtömegei állandó mozgásban voltak. Erdély hegyes határterületeinek pásztorkodó román

lakossága a völgyeken keresztül egészen az Alföld keleti szegélyéig nyomult előre. Elhagyott lakhelyeiket a Kárpátok török uralom alatt álló tulsó oldaláról érkező honfitársaik foglalták el. A történelmi Magyarország északi részén élő szlovákok lakóterületüket nyugaton a Dunáig, keleten az Alföld szélén emelkedő hegységekig terjesztették ki. A Felvidék északkeleti részén élő rutének az Alföld északkeleti csücskéig húzódtak le. A horvát települések kiterjedése átlépte a Mura és a Duna vonalát.²⁶

A Kárpát-medence máig is fennálló nemzetiségi-települési képe ezekben az években alakult ki. Társadalmilag az egyes nemzetiségek nem álltak egyenlő fejlődési fokon és a Habsburg-rezsim jogalkotása sem tekintette őket egymás között egyenlőeknek. A német telepéseket szerződés kötötte földesurukhoz. A nemzeti és társadalmi tekintetben egyaránt elnyomott, elmaradt románság elvándorlás esetén javára fordíthatta az új telepéseknek járó kedvezményeket. A szerb-ség és a horvátok egyrésze a határőr-szervezetben a katonai szolgálatot ellátó szabadparasztként státusának előnyeit élvezhette. A magyar paraszt tehát joggal sérelmezte a telepéseknek biztosított nagyobb szabadságot.²⁷

Az említett katonai szervezetet a 18. században már nemcsak a török ellen használták fel, hanem a két hét éves háború európai harcterein is bevetették.²⁸ Éppen e háborús események eredményeként tekintélyes, a határőrezredek katonáit bemutató képdokumentumként maradt korunkra. Martin Engelbrecht augsburgi rézmetsző és kiadó sorozatban örökítette meg a Németország területén harcoló idegen katonákat. Engelbrecht elsődleges célja a kuriózum, a különleges népi viseletbe öltözött idegen csapatok bemutatása volt. Célkitűzése már a címből is világosan kiolvasható.²⁹ A 150 viseletkép több, mint egyharmada délszláv típusokat ábrázol. A varasdi, károlyvárosi, tiszai és marosi határőrezredek tisztjei és katonái, szlavónok, dalmátok, liccaiak és clementinák elevenednek meg a lapokon jellegzetes festői viseletükben és fegyvereikkel. A rajzoló fantáziáját erősen foglalkoztatták a viselet keleties jegyei (pld. a szlavónoknál) és az egyes katonák népi ruházata. Engelbrecht a korábbi katonai viselet sorozatok példája nyomán különös érdeklődéssel ábrázolja az ezredek zenészeit s e törekvésének több hangulatos ábrázolást köszönhetünk.³⁰ Ugyanezt mondhatjuk a határőrök családi életét bemutató jelenetekről is.³¹ Egyik lapján megcsendül a társadalomkritika hangja is: a császári tisztnek kontribúciót fizető parasztot bemutató ábrázolás kísérszövege hangsúlyozza, hogy a pénz a tiszt családjának jólétét és fényűzését szolgálja.³²

Engelbrecht a károlyvárosi ezred katonáit mutatja be legnagyobb számban,³³ másodsorban a szlavón ezredét.³⁴ A horvát katonák

egyszerű viseletének jellegzetes darabja a színes anyagból készült bő, csuklyás köpeny.³⁵ (8. kép) A tiszai fuvolás viselete ugyanugy alig különbözik a korabeli parasztoktól,³⁶ mint a román talpasé.³⁷ A sorozatban magyar figurák is szerepelnek: egy közhuszár, egy huszár-tiszt, egy talpas és egy marhahajcsár.³⁸

Az egész ország lakosságát átfogóan bemutató viseletsorozat csak később, a felvilágosodás fejlettebb eszmevilágából születhetett meg, az elnyomott parasztság életkörülményei iránti érdeklődésből és a nemzeti érzés ébredéséből. Első, teljességre törekvő viseletsorozatunk létrejöttében az említett pozitív tényezők mellett egy pozitívnak korántsem nevezhető momentum is közrejátszott: az osztrák császárság megalapítása (1804). Ez a tény azonban kedvezően alakította az album anyagának összeválogatását, mely lehető teljességre törekedett, amint ez már a címből is kitűnik.³⁹ Az utólag kézzel színezett rézkarcok előképeit Vinzenz Georg Kininger, a kitűnő bécsi portré-, és életképfestő készítette, feltehetőleg az egyes vidékekről beküldött helyszíni vázlatok alapján. A 100 lapból álló sorozat figurái között ugyanugy megtalálhatjuk Tirol és Salzburg lakóit, mint Verona és Mantua környékének parasztjait, vagy a morvaországi Eger vidékének és Bukovina területének jellegzetes népi típusait. 23 lap képviseli a történelmi Magyarország területének lakosságát, 12 a közvetlenül szomszédos országokét. A magyar férfi viselet anyagában még a régi, házilag előállított vászon és szövet tulsúlyát mutatja, a suba viszont már kézműiparos munkája, a süveg a régi, XVIII. századi magas tetejű formát őrzi.⁴⁰ (9. kép) A magyar női viseletek kivétel nélkül a Dunántúlról származnak: Fehér, Sopron és Vas megyéből.⁴¹ A szlovákok közül, nyilván festői öltözetük miatt, Nógrád és Nyitra megye lakosaira esett a választás.⁴² (10. kép) Őt lapon láthatunk románokat: Nagyszében környéki parasztot és parasztasszonyokat, Herkules-fürdői leányt és egy férfi és női viseletet a hegyvidéki románság köréből.⁴³ A Nagyszében környéki parasztasszonyok ábrázolásán nemcsak a viselettel ismerkedhetünk meg, hanem a vidék lakosainak mindennapi életével is. A fonás bemutatásával már a Marsigli utánzó sorozatokon is találkozhatunk.⁴⁴ A hegyek közötti, öszvérhátón történő közlekedés motívuma sem új, Neuhauser Ferenc kisméretű akvarellsorozata egyik lapjának hátterében is előfordul.⁴⁵ Horvátországból Slunj és Ogulin környéki parasztasszonyok, valamint etnográfiai kuriózumként, egy sásból font esőköpenyt viselő pásztor szerepel.⁴⁶ A szerbek közül ismét a határvidék férfilekosságának színpompás viselete dominál.⁴⁷ Az északkeleti Kárpátokban lakó rutének öltözete elárulja szegényes életkörülményeiket. A balta a férfi övben fő jövedelmi forrásukra, a fadöntésre és usztatásra utal, míg a női figuránál ismét a kocsifonás motívuma jelképei a primitív, önellátó termelést.⁴⁸

A sorozat összeállításánál a teljességre törekvés mellett döntő szerep jutott annak a szempontnak, hogy a figurák megfeleljenek a kor tetszetősségre törekvő stílusának. A teljesség igényét kétségkívül pozitív jelenségeként kell értékelnünk, bár az ábrázolások általában nem terjednek ki az életkörülmények bemutatására, sem a paraszti munka képeire.

A „Costumes des différentes nations...” képeinek egyrészét az 1804-ben Londonban megjelent „The Costume of the Hereditary States of House of Austria...” c. kiadványban is lemásolták.⁴⁹ A képek kísérőszövege, valamint az Ausztriára, Magyarországra és Csehországra vonatkozó történeti-földrajzi bevezetés Bertrand de Moleville munkája.⁵⁰

Kininger sorozata művészi tekintetben a 19. század második évtizedében napvilágot látott és Magyar -, valamint Horvátországot és a határvidéket magában foglaló viseletalbumnak szolgált mintául.⁵¹ Tartalmilag a bevezetés és a szövegrész tanúsága szerint sokkal átgondoltabb alapelvekre épült, mint előképe. Ez egyedül és elsősorban a leírások szerzőjének, Ján Čaplovič-nak az érdeme. E művében ugyanugy, mint számos más alkotásban az ország lakosainak nemzetgazdasági és társadalmi viszonyait akarta kora valóságának megfelelően bemutatni. E célból számos földrajzi és gazdaságtörténeti forrást használt fel. Kortársai és a későbbi nemzedékek éppen kutatási céljainak következetes megvalósítását és ebből adódó maradandó eredményeit becsülték.⁵²

A képanyag beható vizsgálata eredményeként kimondhatjuk, hogy Čaplovič nemcsak a szövegrész szerzőségét vállalta, hanem az illusztrációk tematikus válogatásában is döntő szava volt. A képek Bikkessy-Heinbacher József műszaki tiszti rajzai nyomán bécsi grafikusok közreműködésével kerültek rézlemezre. Feltehetőleg Čaplovič utmutatása nyomán váltak a művészetkedvelő s beosztása folytán állandóan utazgató katonatiszt⁵³ rajzai a népelet valóságghú bemutatásává. A technikai megoldás, az utólagos kézi színezés, a feliratok elosztása Kininger sorozatának hatását idézi, ez azonban nem lépi túl a kor közös stílusigazodásának mértékét.

Čaplovič maga is szlovák származású lévén, sorozatában nagy teret szentel az eddigi grafikus művekben meglehetősen elhanyagolt nemzetének. Leírja az Északi-Kárpátok mostoha földrajzi körülményeit és kitér mindarra a tevékenységre, amellyel ez a szorgalmas nép igyekezett javítani helyzetén. A magashegyi juhászat és sajtkészítés mellett bemutatásra kerül a lapokon a háziszóttos vászonnal és a hegyekben termő különböző gyógyfűvekkel folytatott kereskedés, a drótozás, a fakitermelés.⁵⁴ A felső-magyarországi nemesfém bányák szlovák munkásainak külön lapot szentel sorozatában.⁵⁵ Az Al-

föld és a Dunántul magyar lakosságának főfoglalkozásaként az állattenyésztést mutatja be. A magyar gulyás ruházata már a 19. század elején végbement változást mutatja. Suba helyett szürt, süveg helyett széleskarimájú kalapot visel.⁵⁶ A csikós később, a romantikus művészetben gyakran heroizált alakja Čaplovičnál is fontos helyet kap. Háziipari termékből előállított ruházatuk még régi formákat őriz. Mindkét idevonatkozó ábrázolás erős és ügyes ménidomitóként mutatja be őket.⁵⁷ (11. kép) Egy rézmetszet utal az eddigi képes forrásokban nem szereplő gabonatermelésre is. A Veszprém megyei parasztasszonyok fehér házivászon munkaruhájukban kezükben sarlóval és kévével a földekről jönnek.⁵⁸

Čaplovič–Bikkessy sorozatában a határőrvidék asszonyainak színpompás viselete továbbra is megtartja korábbi kiváltságos helyét.⁵⁹ A szerzők azonban nem elégednek meg ennyivel, hanem bemutatják a határőr-katona egyszerű egyenruházatát is.⁶⁰

A horvátok közül a Kőszeg és Moson környéki lakosok is szerepelnek.⁶¹ A Száva partján legeltető pásztorok sásból font köpenye ugyanolyan, mint Kininger metszetén.⁶² Čaplovič őszinte érdeklődése a mostoha természeti körülmények között élő népek és gazdasági tevékenységük iránt magyarázza a tengerparton őszvérvél árut fuvarozó horvát paraszt alakjának szerepeltetését.⁶³

A rutének egy lappal szerepelnek a sorozatban.⁶⁴ Erdély lakosait mellőzik a szerzők, az egyetlen román viseletkép Herkules-fürdő környékéről származik, egyuttal a népi szövés-fonás technikáját is bemutató zsánerjelenet.⁶⁵ (12. kép) Végül egy rézmetszeten a Tisza mentén megtelepedett svábokkal is találkozhatunk tárgyalt sorozatunkban.⁶⁶ Az erdélyi viseletek hiányát még ugyanabban az évtizedben egy másik művész összeállítása pótolta. Franz Jaschke bécsi rézkarcoló képei ugyancsak Ján Čaplovič szövegével jelentek meg. A „National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Kroatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukovina” c. színezett aquatinta sorozat azon rajzok nyomán készült, amelyeket a bécsi grafikus Rainer és Lipót főhercegek kíséretében vetett papírra.⁶⁷ Jaschke grafikus stílusa modernebb, festőibb mint Bikkessy rézmetszőié, törekszik az emberi alak realiztikusabb ábrázolására e modernebb művészi megfogalmazást már választott grafikai technikája is dokumentálja.

Viseleteket mutat be Erdély románlakta vidékének eddig nem szerepeltetett helységeiből.⁶⁸ Két ábrázolást szentel a szász viselet hatását mutató torokói magyarok öltözetének is.⁶⁹ E primitívbb viseletformák iránt érdeklődő összeállítás a ruténekre is különös figyelemmel van. A körösmезеi fauszató figurája mögött, mint Jaschke lapjain általában a természeti környezet részletes képe bontako-

zik ki, ami ugyancsak tartalmi és ábrázolásbeli ujitásnak mondható. A határőrvidék egyes földrajzi egységeit és azok népességét Čaplovič az eddigieknél módszeresebben tárgyalja. Nem hiányozhatnak természetesen a még mindig erősen kelties jellegű férfiviseletek, de bő terük van a női öltözetformáknak is. Némely esetben női figurái gazdasági tevékenységük, mindennapi munkájuk közben jelennek meg.⁷¹ E két, Čaplovič szövegével megjelent, de művészi alakításban különböző sorozat tartalmilag kiegészíti egymást. E két album legnagyobb érdeme a mindennapi élet és a mindennapok körülményeinek bemutatására irányuló törekvés a földrajzi teljesség mellett.

A 19. század első felében az osztrák és a németnyelvű irodalom romantikus érdeklődéssel fordult a magyar pusztá felé.⁷² Már a 18. sz. utleírásaiban bőven szóltak a rideg állattartás nyugati szemléli számára szokatlan formáiról, a településektől hónapszámra távol élő pásztorok életkörülményeiről. Bikkessy és Jaschke grafikái között is fontos helye van a pásztoroknak. A „szabad” pásztorélet dicséretével még a polgári forradalom és az 1848–49-es szabadságharc után, a 19. század közepén is találkozhatunk a hazai irodalomban. A pusztai pásztor alakja és életformája a külföldi utazók és művészek érdeklődésének középpontjában maradt továbbra is. E gondolatkör legszébb emléke Théodore Valério francia grafikus rézkarc sorozata.⁷³ A művész az 1850-es évek elején azzal a céllal hagyta el hazáját, hogy Európa délkeleti részének népeit a helyszínen tanulmányozhassa.⁷⁴ Elsősorban a balkáni, akkor még török határ mentén, vagy török uralom alatt álló népek sajátos élete érdekelte, de nem hagyta közömbösen azoknak a vidékeknek inspirációja sem, amelyeken átutazott. 30 lapból álló magyarországi népeletrépsorozata nagyrészt alföldi témákat dolgoz fel: tiszta parti pásztorokat és halászokat, Körös menti csikóst, egy juhászt az erdélyi határszélről, jász és kun népi típusokat.⁷⁵ (13. kép.) Az északi országrészek lakói közül Pozsony és Nyitra környéki parasztokat, mátrai és Heves megyei figurákat láthatunk.⁷⁶ Témaválasztása mint az a területi megosztottságból is kiderül, elsősorban a magyar lakosság felé fordult. Nagyrészt a pusztán, különlegesen primitív körülmények között élő pásztorokat tartott megörökítésre méltónak, állataikkal együtt. Emellett érdeklődése kiterjedt a jómódu falusi gazdák ősi paraszti és kismemesi formákat elegyítő viseletére.⁷⁷ Nyugat-Szlovákia festői népviselete mellett két lapon e nép szegényebb rétegei is helyet kaptak: egy Nyitra megyei juhász és egy árvai drótostót.⁷⁸ (14. kép.) Mindkét románokat megörökítő lap Nagyvárad (Oradea) környéki lakosokat mutat, ezek egyike ugyancsak a pásztorélet jelenete.⁷⁹ A Horvátországot, Szlavóniát és a szerb határőrvidék lakosait bemutató önálló album összeállítására nagyjából megegyezik a korábbi hasonló tárgy gyűjteményekkel.⁸⁰

Valério rézkarc sorozata egészen más célkitűzésből született mint a korábbi sorozatok. A művésznek nem az volt a célja, hogy hazánk lakosságának nemzetiségi-társadalmi keresztmetszetét adja, hanem maradandó művészi benyomást nyújtó grafikai alapok alkotása. A téma magával ragadó ereje a munka során megsokszorozta kifejezőképességét. Inspirációjának közvetlen jellegéről azonban csak helyszíni vázlatainak tematikai összetételét ismerve nyilatkozhatnánk végérvényesen. E rajzok grafikai sokszorosításra történő kiválasztását számos művészi és technikai tényező motiválhatta. Tökéletes technikai tudásának és őszinte, témája lényegét kifejező művészi alakításának mindenképpen kiváló ábrázolásokat köszönhetünk.

Ilyen kimagasló alkotások közös sorsa, hogy kisebb tehetségek később mintának használják fel, vagy szóról szóra lemásolják őket. Az 1860-as évek elején az olasz egység és függetlenség politikai és katonai mozgalmai megrendítették az osztrák császárságot. Ebben az időben adta ki Paterno bécsi kiadóvállalata az osztrák császári korona nagyalma alatt élő népek 140 lapból álló viseletalbumát.⁸¹ A sorozat nagy részének közepes tehetségű osztrák rajzolója, Franz Kollarz, Valério majdnem minden kompozícióját átvette. Eddig nem ábrázolt vidékek viseleteivel történő témakiegészítés esetében sem alkotott önállóan. A bemutatott nemzetiségek körének kiszélesítése különleges okokból történt. A mai Magyarország délkeleti csücskének néprajzi képe igen változatos, mert e területen magyarok, szlovákok, románok és németek egyaránt megtelepültek. 1857-ben a császári pár első együttes magyarországi utazása során ezt az országrészt is felkereste. Feltehetőleg ezzel a látogatással kapcsolatban kerültek, Erzsébet királyné tulajdonába idevaló népi típusokat ábrázoló vízfestmények.⁸² E rajzokat, ugyanúgy, mint a látogatás fontosabb eseményeit megörökítő ábrázolásokat, később színes kőrajzban sokszorosították.⁸³ Böss József néprajzi szempontból hiteles alkotásait vette alapul, beállításbeli változtatásokkal Kollarz sorozata megfelelő lapjain. Így, bár viseletalbuma nem törekedett topografikus teljességre, olyan ábrázolásokkal egészítette ki a hagyományos témakört, amelyek eddig nem szerepeltek a grafikusok alkotásai között.⁸⁴

A múlt század második felének „Az Osztrák-Magyar Monarchia Irásban és Képben” című földrajzi-néprajzi-történeti leírása időrendben az utolsó mű, mellyel még röviden foglalkozni kívánunk. Az előkészítő munkálatok alaposágának tökéletesen megfelel a megjelölt széles körű képanyag, így nyugodtan mondhatjuk, hogy a mű Magyarország nemzetiségeinek hiánytalan bemutatása tekintetében elérte célját.⁸⁵ Ami azonban témaválasztásának társadalmi helyzetet rögzítő oldalát illeti, a kötetek koruk elsősorban a népművészet felé orien-

táldó és a népelet ünnepi momentumai iránt érdeklődő néprajzi tudományának szempontjai nyomán indultak. A fellendülő kapitalizmus korában létrejött sorozat teljes figyelmével különben is inkább az ipari termelés és annak speciális, helyi változatai felé fordult.⁸⁶

A közép-európai terület viseleteit bemutató sorozatok tárgyalását és vizsgálatát jelen előadásunkban nem a teljesség igényével hajtottuk végre. Az egységes szempontok szerint létrejött egyes zárt sorozatok világosabb és egyértelmű eredményeket ígértek a topográfikusan kisebb egységeket egybefogó, vagy ötletszerűen összeállított gyűjtemények tanulmányozásánál. Befejezésül tekintsük át munkánk legfontosabb eredményeit. Szemlélődésünk kezdetén elsősorban két részre kell osszuk a korábban már letárgyalt sorozatokat: a) külföldön, külföldi ösztönzésre és szempontok szerint létrejött gyűjteményekre, ilyenek Engelbrecht, Kininger, Jaschke, Valério, Kollarz művei, b) a társadalmi fejlődés adott helyzetét rögzítő hazai osztály- és nemzetiségi ábrázolásokra, mint Toppeltinus, Marsigli, Bikkessy-Čaplovič sorozatai. Az első csoportba tartozó művek témaválasztását általában az idegenszerű, különleges, sőt helyenként az exotikus típusok megörökítése jellemzi. Legtöbb esetben befolyásolja a témaválasztást a megismert országrészek külső körülményekből adódó esetleges volta, különösen áll ez Jaschke, Valério és Kollarz műveire.

A sorozatok földrajzi szempontból végzett vizsgálatának eredménye, hogy leggyakrabban hazánk nyugati és északnyugati vidékeinek, valamint a katonai határörvidék lakóinak ábrázolásai szerepelnek.

Az egyes nemzetiségek életformáját, gazdasági-társadalmi helyzetét leghűebben a helyszínen készített sorozatok mutathatják be. A viseletformák fényt vetnek a gazdasági helyzetre, magasabb társadalmi osztályok öltözetének utánzása pedig társadalmi törekvéseknek ad hangot.

A múltban legnehezebb gazdasági és társadalmi helyzetben lévő románok és ruszinok életét sorozataink a valóságnak megfelelően tükrözik a primitív életkörülmények és a legegységibb szükségletek házi előállításának bemutatásával. A horvátok úgy jelennek meg, mint a határőrszervezet tagjai, vagy szerény körülmények között élő parasztok. A szerbek esetében ismét a határőrök szin pompás, különleges hagyományos öltözete dominál a lapokon. A szlovákokat sokrétű gazdasági tevékenységük közepette ábrázolták a művészek. Kininger, Bikkessy-Čaplovič és Valério sorozatain látható egyes viseletformák az északi és déli területek szlovákságának különböző gazdasági helyzetére is utalnak. A hazánkban élt német nemzetiség csoportjaiból csupán a szászokról maradt fenn az osztály-, és

vagyoni tagozódást hiven tükröző ábrázolás-sorozat. A németség másik területileg zárt, egységes tömbje, a szepesi cipszerek csupán Bikkessy-Căplovič művében jelennek meg.

A magyarok természetesen kiemelt helyet foglalnak el vizsgált sorozatainkban. Társadalmi-politikai vezető szerepük bizonyos sorozatokban (Toppeltinus, a Marsigli-variánsok, Bikkessy-Caplovič, Valério, Kollarz) a nemesség hagyományos nemzeti öltözetű képviselőinek bemutatásával is külön hangsúlyt kap. A 19. század elejének gabona-konjunkturája nyomán jelentkező gazdasági-társadalmi differenciálódás a magyar parasztság körében a viseletsorozatok lapjain is nyomonkövethető (Bikkessy-Caplovič). A múlt század későbbi éveinek művészi érdeklődése is inkább a gazdag parasztok diszesebb viselete felé fordul. (Valério-Kollarz).

Előadásunkban a viseletsorozatok értelmezéséhez csupán néhány alapvető gondolatot kívántunk felvetni, és gyakorlati alkalmazásuk végkövetkeztetéseit levonni. A vizsgált anyag körének kiszélesítése bizonyosan még több és messze mutatóbb következtetéshez vezet a továbbiakban.

J E G Y Z E T E K

1. Gaspar Rutus és Abraham Bruyn például az „Omnium poene Gentium Imagines ... Coloniae, 1577.”c. művük előszavában Abraham Ortelius és Franz Hogenberg működésére hivatkoznak, mint követendő példára.
2. Bertelli, Ferdinando: Omnium... Gentium... Habitus... Venetys, 1569. 8.-9. l.; Vecelli, Cesare: Gli Habiti Antichi Et Moderni Diversi Parti del Mondo... Venetia, 1590. 341/v, 343/r. l. - Irodalom: Vasič, Pavle: Influences étrangères dans les vieux costumes serbes. Zbornik Muzej Primenene Umjetnosti, Beograd, 1958. 30. l.; Schneider, Marijana: Narodne nosnje u slikarstvu i grafici XIX. stoljeca. Zagreb, 1971. 6. l.
3. Gisela Cenner-Wilhelmb: Der Moldaufeldzung Sigismund Báthorys, Fürsten von Siebenbürgen in den zeitgenössischen Darstellungen. Bericht über den zehnten österreichischen Historikertag in Graz. Wien, 1970. 220-232. l.
4. Bruyn, Abraham i. m. 30. l.

5. Lásd, Apponyi, Alexander: Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften, I. München. 1903. 438–9. l. 654. sz.; Thieme, Ulrich-Becker, Felix: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. IX. Leipzig, 1913. 288–90. l.
6. Dilich, Wilhelm: Vngerische Chronica... Cassel 1600. 21/v–22/r, 22/v. l.
7. Dilich, Wilhelm i. m. 32/v. l. – Hasonló módon ábrázolta atémát Hans Weigel „Habitvs Praecipvorvm Popvlorvm Nürnberg, 1577.” c. művének CLXVI. sz. lapján. Az ábrázolások forrására lásd, Doege, Heinrich: Die Trachten-Bücher des 16. Jahrhunderts. Beiträge zur Bücherkunde und Philologie. August Wilmans zum 25. März. 1903 gewidmet. Leipzig 1903. 435. l.
8. Rózsa, György: Budapest régi látképei. 1493–1800. Bp. 1963. 21. l.; Cennerné Wilhelmb, Gizella: A dunántuli végvárábrázolások tipológiai kérdései. Sajtó alatt, a Veszprémi Bakony Múzeum Évkönyvében.
9. Szabó, Károly-Hellebrant, Árpád: Régi Magyar Könyvtár, III./1. Bp. 1896. 743. l. 2391. sz.
10. Magyarország története. 1526–1790. szerk: H. Balázs, Éva-Makkai, László, Bp. 1962. 15–6. l.
11. Magyarország története. 1526–1790. 143–4. l.
12. Toppeltinus, Laurentius: Origines, Et Occasvs Transsylvanorvm... Lvgdvni, 1667. Tab. 8. a 108–9. l. között. – Rézmetszet, lemez méret: 10,7x13,4 cm. – Jelezve lent: Paulus Feldmayr pinx. C. Lauuers. sc. – Irodalom: Szendrei, János: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp, 1905. 125. l.
13. Toppeltinus, Laurentius i. m. Tab. 3. a 92–3. l. között. Férfi és fiu viselet ábrázolása; Tab. 5. a 96–7 l. között. Női viselet; Tab. 6. a 100–01. l. között. Női viselet; Tab. 7. a 106–7. l. között. Női viselet; Tab. 4. a 94–5. l. között. Férfi-, és női viselet. – Mindegyik lap rézmetszet a 13. jegyzetben megadott méretben és szignatúrával.
14. Toppeltinus, Laurentius i. m. Caput V. 45–7. l.
15. Toppeltinus, Laurentius i. m. Caput XIV. 110–11. l. A rézmetszet-illusztráció méretei és szignatúrája a 13. jegyzetben foglaltak szerint.

16. La popolazione di Transilvania, composta di varie nazioni, di diverse lingue, religioni, usi e vestiti. Bologna, Biblioteca Universitaria, Collezione Marsiliana, Vol. 15. Vízfestmények 18x30 cm-es méretben, jelzés nélkül. — Irodalom: Szendrei, János i. m. 149. l.; Veress, Endre: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Bp. 1906. 7–8. l.; Szendrei, János: Adatok az erdélyi női viselet történetéhez a XVII. században. AÉ, 1907. 192–205. l.; Szendrei, János: Adatok az erdélyi férfiviselet történetéhez a XVII. században. AÉ, 1908. 97–122. l.; Fрати, Lodovico: Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna. Firenze, 1928. 14. l. ms. 15.; Amaldi, Maria Emilia: La Transilvania attraverso i documenti del conte Luigi Ferdinando Marsili. Roma, 1930. 40. l.
17. 3. 1. Pastor Calvinianus; 4. 1. Studiosus Calvinisticus.
18. 8. Pastor Saxonicus stolatus, in templo officium peragens. 9. Studiosus Saxonicus. 10. Pastor Saxonicus. 11. Pastor Saxonicus in Barcia i. e. in districtu Coronensi. 12. Saxo praecipuus. 13. Iuvenis Saxonicus 14. Saxo artifex seu communis. 15. Foemina principalis Saxonica. 16. Virgo Saxonica. 17. Foemina Saxonico-Claudiopolitana. 20. Saxona principalis pallata. 21. Puella Saxonica orphana. 22. Foemina communis Saxonica. 23. Puella servilis sive famula Saxonica.
19. 1. Parochus secularis catholicus. 2. Franciscanus Transylvanicus. 5. Miles Siculicus. 6. Siculo Csikiensis. 7. Foemina Siculica Csikiensis.
20. 24. Anabaptista Transylvanicus. 25. Foemina Anabaptistica.
21. Imagines Nationum Ditionis Hungaricae coloribus illustratae. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Tört. rég. Ivrét, 2.; Costume Bilder aus Siebenbürgen. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Oct. Germ. 198.; Kostüm Bilderbuch. Graz. Egyetemi Könyvtár Kézirattára.; Trachten-Kabinet von Siebenbürgen. Bucuresti, Tudományos Akadémia Könyvtára.; Imagines Personarum Transylvanicarum. Debrecen, Ref. Kollégium Nagykönyvtára R. 582. sz.; Irodalom: (A sorozatokat teljes egészükben, vagy összehasonlítva feldolgozó művek) Thim, József: A gráci egyetemi könyvtár hungaricái. Magyar Könyvszemle 1885, évf. 78–79. l.; Szendrei, János i. m. Bp., 1905. 94–113. l.; A 17. jegyzetben említett Szendrei-féle viselettörténeti közlemények ;

- Huss, Richard: Der siebenbürgische Trachtenkodex in der Debrecziner Kollegiumsbibliothek. Deutsche Vaterland. Österreichische Zeitschrift für Heimat und Volk. Jg.1922. Bl. 165–176.; Bobu, Floresco Florea: Le costume Roumain au moyen-âge. (La datation des aquarelles du „Trachten Cabinet von Siebenbürgen“ de Bucarest et du „Kostüm Bilderbuch“ de Graz.) Revue roumaine d'histoire de l'art. Tome II. Bucarest, 1965. Bl. 111–125.
22. Magyar Nemzeti Muzeum–Magyar Történelmi Képcsarnok ltsz: 58. 3942.–71.; Vizfestmények, kb. 15x9.8 cm. méretben. A sorozat néhány lapja bemutatásra került M. Kresz, Mária: Magyar parasztviselet, 1820–1867. Bp. 1956. 115. l. és Cennerné Wilhelmb, Gizella: Magyarország történetének képeskönyve. I. 896–1849. Bp., 1962. 232–5. l.
23. Neu-eröffnete Welt-Galleria, ... unter die Augen kommen allerley Aufzüge und Kleidungen unterschiedlicher Stände und Nationen: ... Biss endlich gar auf den mindesten gemeinen Mann. Von P. Abrahamo a S. Clara, ... Und von Christoph Weigel in Kupffer gestochen zu Nürnberg.– A lapokat Caspar Luyken metszette, lásd: Thieme-Becker i. m. XXIII, Leipzig, 1929. 488. l.
24. Abraham a. S. Clara i. m. 54., 62., 65., 1.; Irodalom: Vasič, Pavle i. m. 17. l.
25. Abraham a. S. Clara i. m. 63–4., 66. l.
26. Magyarország története 1526–1790. 570., 584. l.
27. Magyarország története 1526–1790. 568. l.
28. Hauptmann, Ferdo: Die k. k. Militärgrenze im Südosten. Bericht über den zehnten österreichischen Historiker-Tag in Graz. Wien, 1970. 45. l.
29. Engelbrecht, Martin: Schau-Bühne verschiedener bisshero in Teuschland unbekannt gewester Soldaten von ausländischen Nationen ... Augsburg, é.n. A sorozat egyes lapjainak ismeretése, illetőleg reprodukciója, Szendrei, János i. m. Bp., 1905. 196. l.; Magyar Művelődéstörténet, IV. szerk: Domanovszky, Sándor. Bp., é.n. 26–7., 79., 118., 122., 261., 267–8., 272., 626., 633–4.; Vasič, Pavle i. m. 23. l.
30. Engelbrecht, Martin i. m. 24., 54., 67., 94., 106.
31. Engelbrecht, Martin i. m. 21., 32., 38., 83., 1.

32. Engelbrecht, Martin i.m. 133. l. – Irodalom: Szendrei, János i.m. Bp., 1905. 183–4. l.
33. Engelbrecht, Martin i.m. 42–4., 58., 70., 80., 110.
34. Engelbrecht, Martin i.m. 4., 86–7., 93–4. 106. l.
35. Engelbrecht, Martin i.m. 21., 31., 109., 124. l.
36. Engelbrecht, Martin i.m. 67. l.
37. Engelbrecht, Martin i.m. 19. l.
38. Engelbrecht, Martin i.m. 5., 39., 128., 139. l.
39. Costumes des différentes nations composant des états héréditaires... (Vienne, 1804) – Irodalom: Thieme-Becker i.m. XX. Leipzig, 1927. 331. l. – Egyes lapjait illusztrációként felhasználta a Magyar Művelődéstörténet, IV. 115., 119., 128., 131., 133., 358. l. –ján és Cennerné – Wilhelmb, Gizella i.m. Bp., 1962. 230. l.
40. Costumes des différentes nations... 18., 51., 56., 71. l.
41. Costumes des différentes nations... 19., 52–4. l.
42. Costumes des différentes nations... 16–7., 84. l.
43. Costumes des différentes nations... 25–6., 66–7., 88. l.
44. Imagines Nationum Ditionis Hungaricae... 51. l. Costume Bilder aus Siebenbürgen. 49. l.; Kostüm-Bilderbuch. 99. l.; Imagines Personarum Transylvanicarum. 30. l.
45. Magyar Nemzeti Múzeum-Magyar Történelmi Képcsarnok I. sz. 58. 3966. – Irodalom: Cennerné Wilhelmb, Gizella i.m. Bp., 1962. 234–5. l.
46. Costumes des différentes nations... 24., 85–6. l. Irodalom: Schneider, Marijana i.m. 60–1. l.
47. Costumes des différentes nations... 28, 35–6., 38. l.
48. Costumes des différentes nations... 22–3. l.
49. Moleville, Bertrand de: The Costume of the Hereditary States of the House of Austria... London, 1804. XIV. – XVII., XXVI. – XXIX., XLVIII. – XLIX. tábla.
50. A mű grafikus William Ellis, lásd: Thieme-Becker i.m. X. Leipzig, 1914. 473. l. A magyar viseletképek értékelését l. M. Kresz, Mária i.m. 15–6., 116–7. l.

51. Az első, 66. lapot tartalmazó kiadás Bécsben jelent meg, Timlich Károlynál, 1816-ban. A második 78. lapot tartalmazó kiadás Grazban látott napvilágot Josef, Franz Kaiser-nél.
52. M. Kresz, Mária i. m. 16. l. 121–3. l.
53. Lásd: a harmadik kiadás „Pannonines Bewohner in ihren volksthümlichen Trachten... Nebst ethnographischer Er-klärung... (Wien, 1820) 24. l. -ján.
54. Vollständige Sammlung... 5., 14., 47., 67–8. l.; Irodalom: Cennerné, Wilhelmb Gizella: i. m. Bp., 1962. 236., 239. l.
55. Vollständige Sammlung 44. l., Irodalom: Faller, Jenő: A magyar bányászviseletről. Bp., 1943. 14–5. l.
56. Vollständige Sammlung... 21. l.; Irodalom: M. Kresz, Mária i. m. 124. l.
57. Vollständige Sammlung 20., 39. l., Irodalom: M. Kresz Mária: i. m. 124. l.
58. Vollständige Sammlung... 3. l.; Irodalom: M. Kresz Mária: i. m. 125. l.
59. Vollständige Sammlung... 17., 35., 57–8. l.
60. Vollständige Sammlung... 50. l.; Irodalom: Cennerné, Wilhelmb, Gizella i. m. Bp., 1962. 241. l.
61. Vollständige Sammlung... 70. l.
62. Vollständige Sammlung... 42. l.; Irodalom: Cennerné-Wilhelmb, Gizella i. m. Bp., 1962. 240. l.
63. Vollständige Sammlung... 45. l.
64. Vollständige Sammlung... 46. l.
65. Vollständige Sammlung... 59. l.
66. Vollständige Sammlung... 30. l.
67. National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croa-tien, Slavonien, Dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowi-na. Nach der Natur gezeichnet und gestochen von Franz Jaschke. Wien, 1821. – lásd: Thieme-Becker i. m. XVIII. Leipzig, 1925. 438. l.; M. Kresz, Mária i. m. 16., 126. l.
68. Mädchen aus dem Hatzekerthal in Siebenbürgen; Mädchen von Oberascha in Siebenbürgen; Ein junger Mann von Ober-

- ascha in Siebenbürgen; Ein Bewaffneter Plajasch in Siebenbürgen.
69. Ein Mädchen im Sontagsputz von Torotzkó in Siebenbürgen; Mädchen von Torotzkó in Siebenbürgen; Irodalom: M. Kresz, Mária i. m. 127. l.
70. Ein Bauer aus Bocsko in der Marmaros; Frau und Mädchen aus Bocsko in der Marmaros; Flösser von Körösmező in der Marmaros; Irodalom: Cennerné, Wilhelmb Gizella i. m. Bp., 1962. 237. l.
71. David Nusda Haram Bassa der Sereschaner in Croatien; Tanaszia Dorojevich vice Harom Bassa der Sereschaner in Croatien; Mädchen aus dem Dragathal bey Fiume; Mädchen aus Slavonien.
72. Dukony, Mária: Az Alföld a német irodalomban. Bp., 1937.
73. Valério, Théodore: Costumes de la Hongrie et des provinces danubiennes, Dalmatie, Monténegro, Croatie, Slavonie, Frontieres, militaires. Paris, é. n. Irodalom: Thieme-Becker i. m. XXXIV. Leipzig, 1940. 70. l.; M. Kresz, Mária i. m. 21., 191. l.
74. Lásd a fent idézett műnek a művész halála után megjelent kiadása előszavát.
75. Valério, Théodore i. m. I., III.-VI., VIII.-IX., XIX., XXII. tábla.
76. Valério, Théodore i. m. II., VII., XII.-XIV., XVII.-XVIII., XXI., XXVIII. tábla.
77. Valério, Théodore i. m. VII. tábla.
78. Valério, Théodore i. m. XIII., XVIII. tábla.
79. Valério, Théodore i. m. XXII., XXIV. tábla.
80. Lásd: Schneider, Marijana i. m. 82-5. l.
81. Trachten Album nach der Natur gez. u. lith. von Ranftl, Kolmarz, Gerasch, Kaliwoda etc. etc. Wien, é. n. - Irodalom: M. Kresz, Mária i. m. 191. l.
82. Szalay, Imre: Az Erzsébet királyné Emlékmuzeum. Bp, 1909. 78. l.
83. Pauer, Hans: Kaiser Franz Joseph I. Beiträge zur Bild-Dokumentation seines Lebens. Wien-München, 1966. 156. l. 1082-3. sz.

84. Böss: Gyulai németek – Kollarz (35): Gyulai német; Böss: Gyulai magyarok – Kollarz (36): Gyulai parasztok; Böss: Makói népviselet – Kollarz (37): Makói gazdaember és menyecske; Böss: Öcsödi földnép – Kollarz (38): Öcsödi paraszt; Böss: Csabai tótok – Kollarz (39): Csabai tótok; Böss: Kétegyházi oláhok – Kollarz (40): Oláhok Kétegyházáról. – A lapok néprajzi értékelését lásd: M. Kresz, Mária i. m. 190. l.
85. Menschen und Länder der Jahrhundertwende. Katalog der Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek. Wien, 1969.
86. Menschen und Länder der Jahrhundertwende... Wien, 1969.

Előadásként elhangzott 1971-ben a mogersdorfi kulturtörténeti szimpozionon, német nyelven.

GRAFISCHE TRACHTENBILDER AUS DEM 16-19.
JAHRHUNDERT, ALS BILDQUELLEN ZUM LEBEN UND
GESELLSCHAFTLICHER STELLUNG DER NATIONEN
IN MITTELEUROPA

Wegen der unsicheren Verhältnisse der Türkenkriege war die persönliche Orientierung und Skizzierung in Ungarn für die frühen Grafiker der Trachtendarstellungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts unmöglich. So beschränkten sich die Künstler hauptsächlich auf die Darstellung der adeligen Tracht. Von den, auf dem Gebiete des historischen Ungarlandes lebenden Völkern wurden bloß die Kroaten in den Werken venezianischen Ursprungs vorgeführt. Diese Tatsache wird durch die geografische Nachbarschaft und durch die ökonomischen und kulturellen Beziehungen erklärt. Die wahrheitsnahe-differenzierte Darstellung der gesellschaftlichen Gliederung erscheint in dem „Ungerische Chronica“ betitelten Werke von Wilhelm Dilich (Cassel, 1600) zum ersten Mal.

Die gesellschaftlich und national vollständige Vorführung der Einwohner einer geschlossenen geografischen Einheit wurde nur in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts in dem Buche des Mediascher Laurentius Toppeltinus (*Origines et Occasvs Transsylvanorvm . . . Lugduni, 1667*), und in der Zeichnungsfolge des, mit dem kaiserlichen Heere nach Siebenbürgen gekommenen bologneser Polihistor, Luigi Ferdinando Marsigli, hinsichtlich Siebenbürgens, verwirklicht. Die erwähnten zwei Werke spiegeln die charakteristische politische Organisation jener mehrere Nationen umfassenden Landesteile wider. Das 100 Blätter zählende Album von Vinzenz Georg Kininger (*Costumes des différentes nations composant des états héréditaires...*) entstand zufolge der Begründung des österreichischen Kaisertums im Jahre 1804. Die Zusammenstellung des Bildmaterials erzielte die vollständige Vorführung der Bauernschaft verschiedener, unter der Regierung von Franz I. lebender Völker im Rahmen des gefälligen Biedermeierstils. Das unter der Leitung und mit dem Texte von Ján Čaplovič, nach den Vorlagen des Genieoffiziers Josef Heinbucher-Bikkessy im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts herausgegebene Trachten-Album (*Vollständige Sammlung . . . Graz, o. J.*) nahm die äusseren Stilmerkmale der Kininger'schen Folge als Muster. Das zweite einschlägige Werk von Čaplovič befasste sich mit den Trachten von Siebenbürgen und der angrenzenden Länder begleitet von den Radierungen des Wiener Künstlers Franz Jaschke. (*National Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn. . . Wien, 1821*) Čaplovič gestaltete beide Ausgaben nach dem Grundprinzip, dass alle Völker in ihrem

Alltagsleben und bei ihrer Alltagsbeschäftigung darzustellen sind.

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts verschiebt sich der Schwerpunkt der Interessen sowohl bei heimischen als auch bei ausländischen Autoren auf das ethnographische Kuriosum, und die aus diesem Verhalten entsprossenen Trachtenwerke zeigen hauptsächlich festliche Kleider, so die Bände des Werkes "Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild". Als ikonographisch höchst geschätzte Folge dieses Zeitalters gilt das in meisten Fällen Hirten darstellende Radierungswerk des französischen Künstlers, Théodore Valério (*Costumes de la Hongrie et...* Paris, o. J.).

V. Ember Mária:

A 17. SZÁZADI MAGYAR HIMZÉSEK MOTIVUMKINCSE

A textiliák sokféle diszitési módja közül legváltozatosabb a himzés. Lehet festőien színes, vagy reliefhez hasonlóan plasztikus. Az áttört szálhuzásos himzések némelyike a legaprólékosabb faragvány hatását kelti, a dus, finoman tagolt technikával készült arany és ezüst himzések pedig ötvösművekre emlékeztetnek. Az öltésfajták olyan változatosak, vonalvezetésük annyira kötetlen – még a szálszámoláson alapuló himzéseké is – hogy a mechanikus uton előállított és diszitett textiliák nem vehetik fel velük a versenyt.

A textilművészet termékei közül tehát a himzés érvényesíti a művészi szándékot és rátermettséget. Kötetlenül fejezi ki a tervező és kivitelező izlését, művészi készségét, technikai felkészültségét. A himzőfonalat kedve szerint választhatja ki és vezetheti, sok öltésfajta között válogathat s variálhatja azokat, szemben a szövással ami mindig mechanikus, éppen technikai adottságánál és kötöttségénél fogva. Ezért lett a himzés a diszitőművészetek közül leginkább a népek a művészi érzékének kifejezője.

A magyar himzőművészetet fejlődése folyamán keleti és nyugati hatás is érte, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a magyar diszitőművészet hagyományait sem. Honfoglalás kori tarsolylemezen (bezdédi) hasonló ananász-idomot láthatunk, mint a 17. századi himzésen, a szalaghálós diszű (Galgócról való) tarsolylemezen pedig a reneszánsz diszitményeken és a magyar himzéseken olyan gyakori akantuszvirág korai változatát. A keleti hatás a kora középkorban közvetlenül Bizáncból, majd közvetve Itálián, különösen Velencén át jutott hazánkban, s elsősorban a kőfaragványokon maradt fenn. A közvetlen olasz hatás a XV. század második felében – Európában legkorábban nálunk – Mátyás király uralkodása idején az olasz reneszánsz művészet erős befolyása révén vált uralkodó jellegűvé. A hódoltság idején pedig a perzsa és török diszitő motívumok viszonylagos elterjedése érzékelhető.

A minden szépet szerető magyarság a 16. század közepe táján induló új himzésstílust a kelet és nyugat formakincsének, művészi szemléletének szerencsés egybeolvasztásából sajátos ízléssel fejlesztette ki. Országunk az akkori keleti és nyugati stílusáramlatok határán terült el, egyformán kapott tehát mindkét részről impulzusokat. Erős nemzeti kultúra és egyéni diszitőkészség kellett ahhoz, hogy ezeket az egymástól annyira különböző stílus elemeket egységes egészé, sajátosan magyar stílussá ötvözhesse. Ez, a kétféle hatást szerencsésen egyesítő, a magyar lelkiségnek megfelelően átalakító és ezzel önállóan magyar stílust alkotó himzőművészet abban a korszakban született meg és teljesedett ki, amikor a magyarság leg súlyosabb harcait vívta a török ellen. A gyászos emlékeztető mohácsi csata után az ország három részre szakadt állapota 150 évig tartott. Éppen erre a háborúkkal terhes korszakra esik a magyar un. urihimzés kifejlődésének és virágzásának kora. A háromfelé darabolt országban a magyarság nemzeti egység maradt. Ez tükröződik kulturájában, művészetében, szokásaiban is és ez a magyarázata annak, hogy az ország egész területén egységes himzésstílus fejlődhetett ki s ezért ma már teljes bizonyossággal nem állapítható meg egy-egy himzés pontos származási helye.

A magyar urihimzés motívumkincsének gerince az olasz reneszánsz ornamentika. Az olasz diszitőművészetben a tudatos művészi kompozíció minden mesterkéeltségtől mentes, feloldódott a ritmus váltakozásában, a vonalak könnyed, természetes hajlásaiban. A felületeket kitöltő és beosztó indaháló az egyes részeket hangsúlyozó motívumokkal tiszta, áttekinthető szerkezetet ad. A motívumok szerkezeti rajza arányos, a virágtöveken, bokrokon, ágakon a lendületesen és ritmikusan hullámzó, tekeredő, szétágazó vagy összefutó indákon kecsesen ülnek a főmotívumokat képező virágok. A himzések felületének beosztása világos, áttekinthető, sohasem zsufolt. Kompozíciójuk tudatosan beosztott, nem törekedtek arra, hogy a motívumok között minden helyet betöltsenek. A nagyobb mintafelületeket a színek és öltéstechnikák megválogatása, az arany és ezüst fonalak alkalmazása változatossá és ritmikussá teszi.

A középkori figurális himzések után a növényi diszitmények váltak uralkodó jellegűvé. A reneszánsz motívumoknak nem mindegyikét alkalmazták a magyar himzéseken. Az olasz himzsminta könyvekben gyakori mintákat — pl. az indás szőlőlevelest — nálunk csak ritkán látjuk. Az arabeszk, groteszk emlékmagyunkban teljesen hiányzik. A fonadék is ritka, s akkor is csak nyolcas alaku csomó alakjában. A sárkányok, griffek, kigyók helyett ritkán jelenik meg egy-egy cimerállat: oroszlán, szarvas, páva, különféle madáralakok; általában a növényi diszitmény kísérőjeként. Emberábrázolás jóformán csak az egyházi rendeltetésű himzéseken fordul elő.

A magyar királyok, az erdélyi fejedelmek és a főurak udvartartásához tartozott a himzőmester is. Városainkban is számos mester dolgozott a 15–17. században. Közülük néhánynak a neve is fennmaradt, így Nyilassi Bona himző- és gyöngyfűző mesteré, aki András nevű inasával együtt Egerben működött s a főkapitány házában is készített himzéseket 1566-ban. Szépen dolgozhatott, mert a következő évben már mint „őfelsége az Erdélyi Fejedelem gyöngyfűzőjé”-t tartották nyilván.

A himzők, vagy ahogy régen nevezték: varrók céhe Budán már a középkorban működött, a többi városban fokozatosan később alakult meg. Himzőmesterek készítették a felsőruhák diszítését, a női diszruhák szoknyájának és vállfűzőjének, a férfiak dolmányának, mentéjének arany-ezüst fonalas gyakran gyöngyökkel és korállal is kivarrott himzését. A nyergek, lótakarók, cafrangok diszítését éppen ők varrták, mint a virágos mintával himzett bársony terítőket, paplanokét, szuperlátokét. Sőt még a magas szárú deli sarura és az övre függesztett bőr erszényre is jutott arany-ezüst himzés.

Az olasz himzésmintákat már a XV. század közepén ismerték Magyarországon. Johannes Lewkes de Kallo feleségének – aki Odwerthus Italicus özvegye volt –, ingóságairól 1458-ban jegyzéket készítettek. Ebben olvashatjuk: „Vnum culcitrūm ad modum ytalico-rum.”¹

A himzőmesterek mintáikhoz felhasználták a Németországban és Velencében megjelent mintakönyveket, amelyeknek javarészt a 16. században adták ki. Ilyen himzés minta könyv: „Furm und Modellbüchlein” Augsburg, 1523. Fametszetekkel. Kiadta: Hanns Schönberger. A német mintakönyvek közül leghíresebb Hans Siebmacher 1597 és 1602-ben kiadott mintakönyve. Paganino 1529-ben Velencében megjelent mustrakönyve különböző himzés módokat is ismertet. Nicolo d’Aristotile 1529-ben kiadott könyvének címe ékes ajánlás: „Munkák példája, amelyből a gyengéd leányok és nemes asszonyok könnyen elsajátíthatják a munka rendjét és módját, a varrást, a himzést és végül nemes és dicséretreméltó munkákat, amelyek lemérhetik a tűt kezében tartó asszony értékét.” G. A. Vavassore könyve (1546) mára a himzések felhasználásának módjairól is tájékoztat: „A himzésművészet koronájának nevezett új gyűjteményes munka: benne a tisztelteméltó hölgyek és leányok különböző mintákat találnak inggallérokra, ágytakarókra, párnabetétekre, kendőkre, szalagokra, pántokra.”

A legények vándorlásaik során több európai országot bejárva megismerkedtek a himzés mintákkal, technikákkal s itthon felhasználták azokat munkáikban. A török háborúk és a hódoltság idején nagyrészt a vándorló legények jelentették a tőlünk nyugatra és északra fekvő országokkal való kapcsolatot. Ők hozták és vitték a

himzésmintákat, a varrásmódok ismeretét. Itthon azután a mintákat hazai ízlés szerint alakítva alkották meg a 17. század speciálisan magyar himzésstílusát. A hivatásos himzőmesterek munkáinak rajza tökéletes, művészien komponált, erősebb külföldi hatás érzik rajtuk. Technikájuk komplikált, fáradságos munkát igénylő, a kidolgozás nagyon pontos és gondos.

Az egyházi ruhákat különösen gazdagon borította a sok színes selyemmel, arannyal, ezüsttel himzett virágos minta. Templomaink számadáskönyveiből tűnik ki, hogy az ornátusok varrását és himzését hazai mesterek készítették. Ezt bizonyítja a kassai himzvarró céh szabályaiban olvasható rész is: „az mely ifju remeket akar csinálni, olyan legyen, hogy mindenféle uri és papi öltözetekre és lóra való munkákat és cimereket is tudjon csinálni. Első remek legyen papi öltözethez való süveg skófiummal, arannyal, ezüsttel ékesen kivarrva.”

A kazulák himzéséről a 17. század folyamán fokozatosan elhagyták a szentek alakjainak ábrázolását s a profán virágindás diszítés szabadon ivel a miseruha felületén. Ebben az időben fejlődött ki a három mezőre való tagolás, keskeny himzett csikkal jelölve az osztásokat. A középső mezőt – a kolumnát – szimmetrikus rajzu virágtöves minta tölti ki, a két szélsőt elszórt virágszálak, vagy virágos indák borítják. Arany és ezüst fonállal varrták a cseresznyepiros selyem miseruha diszítését, amit Károlyi László és felesége Sennyey Erzsébet ajándékozott az egyháznak 1670-ben. A kolumnát szimmetrikus virágtöves himzés borítja, lent a két család cimérével, kétoldalt csigás indasor ivel gránátalmával és szegfűvel. (15. kép.) Máskor az egész felületet betöltik az elszórt virágszálak, vagy a közepén álló fő különféle virágokat nyitó, szerteágazó oldalágai. Néha apró állatalakok is élénkitik a mintát.² A miseruhákat készítő himzőmesterek jól ismerték a reneszánsz ornamentikát és művészi érzékel hangolták magyarrá a finom művü virágos mintát.

Szegényebb templomok számára a miseruhák anyagául selyem és bársony helyett lenvásznat használtak, s a hívók ajándékeként kerültek egyházi tulajdonba. Otthon készült himzésük egyszerűbb, a színes selyemfonál mellől hiányzik az arany és ezüst, az öltések nagyok, a rajz is elnagyolt. A felületet indával, vagy koszorúval övezett nagy virágok borítják, középen egy szent alakjával. A himzés egyszerűbb rajzával és kivitelezésével, de kedves üde színezésü virágaival a népművészet felé mutat.

Főuri kastélyokban, nemesi udvarházakban, jómódu városi polgárok otthonában készült az asszonyok, családtagok és a hozzájuk nevelőbe adott leányok ruhája, kelengyéje azok himzésével együtt. Egy-egy diszesebb darab elkészülte idején sok levelet váltottak a rokonok

és jó barátok, hogy a himzések ügyében tanácsot kérjenek s adjanak, vagy egymástól himzésmintát kérjenek. Közülük sokan jól értettek a varrás – himzés – minden fajtájához, az arany fonállal és skófiummal való varrást is megtanulták. Sok himzésmintát rajzoltak, gyűjtöttek össze.

Nemcsak rajzolt – irott – mintáik voltak, hanem meg is himezték azokat s úgy őrizték. Nagy becsben tartották a szép himzésmintákat – példákat. – Ezt bizonyítja Bánffy Istvánné Guthy Országh Magdolnának 1563-ban leányához Révayné Bánffy Annához intézett levele, amiben azt panaszolja, hogy az ismerősök példát kérnek tőle kölcsön, s nehezen kapja azokat vissza. „Egy vagyon Borbála asszonynál – nagy öreg példa; szövés is vagyon rajta, a te gyöngyös himed is, ami a mennyegzőre nem készülhete meg, rajta vagyon. Azon megismerhedd, azért mindenképpen, ha nálad nem volna, légy érte, hogy adja hátra, mert bizony igen bánjuk, ha meg nem küldi. Azért vagy szép szóval, vagy haraggal légy érte, adja meg; ha azt mondaná, hogy megküldötte, a kisebbiket küldötte meg, de az kit neked is mutattunk sok színes selyemmel varrott oltán fogva nála vagyon... Először csak szép szóval kérjed, ha ugyan meg nem akarná adni, mind haraggal, mindenképpen légy érte, hogy megadja, mert bizonynal higgyed nála vagyon, bizony nagy drága marháknál inkább bánnök, ha elveszne tőlünk az példa... Ha valaki oly bizott embered vagyon, orozva is tudakozzál, ha nálla látják az példát.” Ebből a levélrészletből azt is megtudjuk, hogy nem rajzolt – irott – példáról van szó, hanem kivarrott himzésmintáról, hiszen a gyöngyös him is rajta van és olyan is, ami sok színes selyemmel varrott. A levél hiventükrözi, hogy milyen fontos volt a nagyasszonynak a példa visszaszerzése, amit drága kincsnél is többre becsült. Ez azért érthető, mert a háztartásokban nagy jelentősége volt a himzett asztalneműeknek, ágyneműeknek, keszkenőknek, ruháknak. Figyelemre méltó a levél évszáma: 1563, ami azt bizonyítja, hogy a 16. század közepére kivirágzott a magyar himzésstílus.³ 1553-ban Báthory Erzsébettől „spanyol varrás” példát kért egyik ismerőse. 1611-ben Batthyány Ferencné irt Amhát aga feleségének, s török mintát kért tőle; utóbbi a levélre magyar nyelven válaszolt. 1609-ben Beser ispaia felesége értesítette Batthyáynét, hogy a kért arany varrásos példát megküldötte.⁴

Sajnálatos, hogy a féltve őrzött varrott példák közül egy sem maradt fenn. A rajzolt – irott – minták közül Bethlen Miklós feleségének Rédei Juliának rajzait ismerjük. A hat papírlapra rajzolt minták Bethlen Miklós kancellár második feleségének tulajdonából származnak. Három rajzon Rédei Julia, kettőn leánya, Bethlen Ágnes névaláírása van, s a 17. század második feléből valók.

Minden minta fekete tintaszerű festékkel van rajzolva, 2–3 mm. távolságban a rajz vonalán tüvel kilyuggatva, hátoldala fekete porral – korommal – bekenve. A mintát színével lefelé a vászonra borították, a papír fonákát bedörzsölték a fekete porral, ami a lyukakon át-ütött. Ennek nyomán himezték a körvonalakat.⁵ Rédei Julia nevével és címerével jelölt a tordai ref. egyház egyik terítője, mégpedig virágkoszoru keretelésben. Kompozíciója, virágmotívumai nagyon hasonlóak a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében lévő Korniss abrosz koszorújához. Mindkettő négy virágos ágból összeállított. A tordai terítő sarokdiszitménye viszont azért érdekes, mert az urihimzésekben ritkán előforduló szőlőfürtös minta disziti. A 6. sz. mintarajzon napraforgó forma rácsmintás közepű nagy virágot négy nagy fogazott levél vesz körül. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye négy hasonlóan komponált himzést őriz. Az 1. sz. mintarajz kompozíciója nagyon hasonlít egy párnahaj-himzéshez (33. kép.). A hullámindából kinövő nagy tulipánok elhelyezése, a nagy virágok között a hely kitöltésére szolgáló apró virágok, virágpárok rajza és elrendezése és feltűnő hasonlóságot mutat. Rédei Julia himzésmintái közül három rajzon van oldalra hajló virágbokor, ezek a Lorántffy Zsuzsánna vörös-zöld bársonyterítőjének szegélyét díszítő finom rajzu kecses bokrokhoz hasonlítanak. (19. kép.)

A diszitmények rajzának, kompozíciójának, elrendezésének ismertetése előtt a himzésekben leggyakrabban előforduló egyes motívumokat kívánom bemutatni.

A gránátalma minden változatát megtaláljuk a himzések mintáiban. A naturalisztikus zárt gránátalma általában kis méretű, felülete nincs tagolva, csészelevelével bőbita koronázza, leginkább a törökös jellegű mintákon fordul elő. (30., 34. kép.) A dekoratívra hajló magyar izlés nem kedveli a tagolás nélküli nagyobb felületeket, ezért az apró zárt gránátalmák sora szegélydiszéken gyakoribb.

A reneszánsz szövetek mintáiról ismert féloldalán felhasadt gránátalmát (Mátyás király trónkárpitját is ilyen gránátalmák díszítik.) teljesen naturalisztikus alakja miatt a himzésekben nem alkalmazták. A zárt felületeket színezéssel osztották meg, három, néha öt részre. A színes gyümölcs mandorla alakú középrészét arany, vagy ezüst fonállal, másfajta öltéssel himezték, rendszerint geometrikus mintázással. Ezzel érzékeltették a gyümölcs belsejét betöltő sűrűn egymás mellett elhelyezkedő magvakat. (30., 38. kép.) Az egyszínű nagy gránátalmák felületének változatosabbá tételét olyan módon is érték, hogy egészen síkszerű szemlélettel keleti izlés szerint apró virágokkal díszítették

A gránátalma egységes felületének fellazítására törekedtek. Ennek első fázisa, hogy a színezéssel három, vagy öt részre tagolt

gyümölcs cikkeit elválasztották, az alapszövet látszik a cikkek között. Azután a gyümölcs külső konturja mozdult meg: karéjos lett, vagy fogazott. Előbbinél a mandorla alaku középrész elvékonyodott, utóbbinál a két oldalrész vált keskeny fogazott levéllé, a közép pedig krek, tömör. geometrikus mintával varrott. (15., 17., 23., 37. kép.) A gerezdek között szabadon maradt sávot gyakran pöttysorok díszítik a három gerezdre osztottnál éppen úgy, mint az ötgerezdesnél. (28. kép.) A motivum még további fellazítását jelenti, amikor mind a középrész, mind a két szélső fogazott. Az utóbbiak külső, belső, vagy mindkét oldalukon lehetnek fogazottak. (24., 27. kép)

Az ötcikkes gránátalma levélsorszerű fogazott kereteléssel már szinte levél jellegűvé vált. Egy, a 17. század közepén készült urasz-tali kendő sarokdíszítményén látjuk ezt a gránátalma formát, ami a század végére az európai barokk, majd rokokó himzőművészet formalitásának hatására mozgalmas rajzu akantusz, sőt levélcsozor alaku lett.⁶ A gránátalma külső szélének fogazott levélhez hasonló részét néha színezéssel úgy osztották ketté, hogy a levelek hegyei sötétebb színű külön kis leveleket alkotva koszorúzzák a gyümölcsöt a küllős rozettának a virág alól kibukkanó csészeleveleihez hasonlóan. (21. kép.)

A gránátalmát koronázó levelek a gyümölcs stilusához igazodnak. A zárt gömbölyű almák apró levelei naturalisztikus hármas levélké. (30. kép.) Gyakran kétféle színnel himezték, a két szélsőt egyformán, a középsőt arannyal, vagy ezüsttel. A három cikkre osztott gránátalma középrésze nyulik fel néha ivelten elvékonyodva s a csészeleveleket helyettesíti. Ezt a gyümölcsformát török körtének is nevezik. (30., 34. kép.) A gyümölcsöt koronázó levelek kétféle módon fejlődtek önálló virággá. Ha a két szélső levél ivelt lesz, hegye kifelé hajlik, tulipán formát ölt. Másik esetben a kis levelek megsokszorozódtak, profiltól ábrázolt szegfű alakot vettek fel. A tulipánna, vagy szegfűvé változott korona a stilizált, fellazított, mozgalmas rajzu gránátalmák járuléka. (15., 23., 25., 31. kép.)

A 14. század óta a gránátalma mindegyik változata az itáliai és spanyol textiliák gyakori motívuma. A 16. és 17. századi olasz, angol, török, lengyel himzéseknek is kedvelt díszítménye.

A tulipán naturalisztikus és stilizált változatban is sok magyar himzés díszítő motívuma. Vagy a virágtöveken és bokrokon nyílik, vagy a keskeny szegélyek virágsorában tűnik fel. Alakja különféle: legtöbb esetben három, vagy ötszirmu, ritkább a sokszirmu papagájtulipán, ami néha levélcsozorhoz lesz hasonlóvá.

A háromszirmu tulipán középső szirma gyakran arannyal, vagy ezüsttel geometrikus mintázással varrott. Hegyes közepe nem mindig egyenes, hanem oldalra hajló s néha gyöngysor emelkedik ki be-

lőle. Ha félkörösen végződik, kinyílt gránátalmához hasonló. Az ötszirmu tulipánt hármassal, apró három szirmu tulipán, vagy kacsos bóbita koronázhatja. Ha elég nagy a virág mérete, szirmonként váltakozó színezéssel tették könnyedebbé. A teljes és a papagájtulipán alakja, rajza olyan lendületes, változatos, hogy színezéssel ritkán osztották meg. Keskeny szegélyeken a három és öt szirmu kis tulipánok sora volt kedvelt. (15., 18., 22., 23., 24., 25., 26., 33., 42.kép.)

A textilművészetben 600 körül egy alexandriai selyem-szöveten tűnt fel a tulipán ábrázolása. A középkori és a kora reneszánsz textiliákon mint kísérő, vagy helytöltő motívum szerepel. Itáliai, francia, spanyol és török szöveteken a 17. század elején viszont főmotívumként gyakori. A 16. és 17. században az angol himzéseknél kedvelt diszitménye a teljes tulipán. Reneszánsz fafaragványokon és kódex kötésekön virágtövek főágának virágaként és a kötések tükrét keretelő virágsorokban a három szirmu, kőfaragványokon az ötszirmu tulipánt látjuk.⁹

A rózsza alapformája kétféle. A kinyílt rózsát teljes kerekességében szemben ábrázolták. Az egyhanguan ívelő szirmosorokat színezéssel, a fehér himzéseken különféle öltésfajták alkalmazásával tették változatossá. A csomó-öltéssel varrott porzók természetes hatást keltenek, a fehér himzések rózsáinak áttörten varrott közepe könnyedebbé teszi a nagy virágot. Oldalnézetben ábrázolt rózsát a 18. század elején készült himzéseken látunk.

A rozetta a rózsának stilizált formája. Mindig szemben ábrázolt virág, rajza merev, sematikus, lehet egy, vagy két szirmosoros. Egyik változata a küllős rozetta, ami onnan kapta a nevét, hogy a virágszirmok között kilátszó csészelevelek hegyes végei a virágnak küllős beosztást adnak. (18., 24., 29., 30., 33.kép.) Ha ezek a kis levelek egy oldalra hajlanak, forgórózsa a virág elnevezése. (19.kép.)

A 600 körüli évekből származó perzsa ábrázolásokon és szöveteken megtaláljuk a küllős rozettát egy és két szirmosoros alakban. Az itáliai reneszánsz diszitművészetben naturalisztikusabb vadrózsa alakot nyert. A 15-16. századi szövetek mintáin stilizáltabb lett a rajza. A 16. és 17. századi angol és a 17. századi magyar himzéseken ötszirmu változata a leggyakoribb. A magyar reneszánsz kőfaragványokon, domborművön, címeres levelen négy, öt, hat, sőt hét szirmu rozetta is előfordul.¹⁰

A szegfü a gránátalma csészeleveléből fejlődött a himzések önálló virágává. Legtöbbször naturalisztikus rajzu dus virágnak oldalnézetben ábrázolták, de stilizált dekoratív motívumként is megtaláljuk a himzések mintáin. A nagyobb virágok egyhangu felületét a színek, vagy egy szín, arany és ezüst variálásával, más esetekben az öltésfajtákkal való mintázással tették változatossá. A magyar him-

zések mintáin sokféle alakban szerepelnek. (15., 16., 18., 19., 22., 24., 25., 26., 35., 36., 39. kép.)

A perzsa és itáliai szövetek mintáin a szegfű alakja naturalisztikus. A 17. századi angol himzéseken is természetű megfogalmazásban ábrázolták.¹¹

A buzavirág alakja nagyon hasonlít a szegfűhöz, azonban rendszerint szembe fordítva ábrázolták. A szirmok a természetnek megfelelően ritkábban helyezkednek el, közepén látszik a porzócsokor.

Himzések, szövetek mintáin egyaránt kedvelt volt az ananász, aminek rajza, felületének kitöltése általában kétféle stílusú. Vagy a dekoratív perzsa izlést követve anorganikusan virágos, leveles minta borítja, mint a 14. századi keleti szövetek ananászait, vagy plasztikus rajzuak: pikkelyes, gerezdes beosztással a 15. századi itáliai brokátok mintájához hasonlóan. A magyar himzéseken gyakoribb a dekoratív változat. (30. kép.)¹²

A lilium merev rajzu heraldikus alakjában éppen úgy, mint naturalisztikusan, dus lendületes iriszszerű megfogalmazásban és a nagyon dekoratív turbánliliom és császárkorona formájában is gyakori díszítőelem. Szövetek mintáin a 13. századtól előbb a heraldikus, majd a naturalisztikus alakját, 16. századi brokátokon a turbánliliom motívumot figyelhetjük meg. A 18. század első felében széles rajzu levélcsokorrá alakult.¹³ (16., 19., 20., 23. kép.)

Reneszánsz motívum himzéseinken az akantuszvirág. Rajza legtöbbször asszimmetrikus és hol tulipánhoz, hol liliumhoz hasonlít. Lendületes, mozgalmas alakjával a 15. és 16. századi szöveteknek is kedvelt díszítőelem.¹⁴ (15., 19., 24., 35., 36. kép.)

A kasmir palmetta a perzsa díszítőművészetből itáliai szövetek közvetítésével jutott el a himzések mintáiba és sarlós, fogazott levelek sokféle változatában jelenik meg. A széles levelek középrésze gyakran geometrikusan mintázott, vagy anorganikusan kis virágokkal díszített. Magyar himzéseken néha folthatású motívumként jelentkezik a sarlós levél; ezt a hatást úgy érték el, hogy a levegős kitöltéssel díszített fogazott széltű levelet sima széles sötét konturral látták el. Alakja így közel került a kasmir palmettához. A nagy karcu levelek széle egyik, vagy mindkét oldalán fogazott, vagy fűrészszel. A levél érének vonalát zög-zögös csikkal, apró levél, vagy virágsorral hangsúlyozták. A különlegesen nagy levelek kis visszakunkorodó hegyű levelekből, vagy kis tulipánok sorából összetettek s hogy a nagy motívum könnyedebbé váljék, a levél fogai közül kis bogók, bimbók nőnek.¹⁵ (19., 39., 40. kép.)

Szólófürtös minta ritkán fordul elő a himzéseken, bár a 15. századi firenzei szöveteknek elég gyakori motívuma. A pápai ref. egyház urasztali terítőinek (1690 és 1692) sarkait, ill. közepét díszíti szőlőindás motívum; utóbbi esetben a vallási szimbólumot képviselő kelyhet övezi koszorú alakban.¹⁶ (16. kép.)

Rajzában a szőlőfürttel rokon a nagy csészelevelekben ülő fürt, aminek bogyói a színes himzéseken mindig kék színűek. Leggyakrabban észak-magyarországi egyházi rendeltetésű himzéseken fordulnak elő, mégpedig a durvább vászon alapra színes selyemmel, nagy öltésekkel, primitív technikával varrottakon. Ez a motívum feltűnő hasonlóságot mutat a habán kerámiákon gyakori bogyófürtös diszitménnyel, ami minden valószínűség szerint a felrepedt gránátalmából stilizálódott. Majd mindjobban elvesztette alma jellegét és a szőlőfürtöz lett hasonlónak. (24. kép.)

A peóniára jellemző, hogy két sziromsoros virág. Egyik sor szirmai lefelé ivelnek és másik, felfelé álló sor koronázza. A kettő között nagy porzócsokor tölti be a teret, ami rendszerint geometrikusan mintázott. Nagy dekoratív rajzu virág, ezért virágtövekkoronázó virágaként szerepel. (31., 41. kép.) A 17. századi himzéseinken sokféle változatát ismerjük. Az itáliai és angol 16-17. századi himzéseknél is kedvelt motívuma. A 18. századi európai himzéseken él tovább ez a virágforms. A 15-17. századi olasz, francia, spanyol szövevek tervezői sok variációban alkalmazták ezt a dekoratív motívumot. Itáliai brokátokon reneszánsz és keleti felfogásban, francia bársonyon konturos, tiszta rajzu, majd a 17. század második felében mozgalmasabb, spanyol szöveteken a több szín alkalmazása változatosabbá teszi. Az ardebili mecset szőnyegének (1539) mintájában naturalisztikusabb peónia látható.¹⁸

A napraforgó és a margaréta aránylag ritka virág a magyar himzéseken. Előbbi a virágtövek főágán nyílik, utóbbi az oldalágakon kiséző virág, tehát aránylag alárendelt szerepet tölt be. (17., 19., 21., 23., 41. kép.) Stilizált formában 600 óta kedvelt eleme a diszitményeknek, azonban annyira hasonlít a sokszirmu rozettához, hogy attól alig különböztethető meg. Magyar reneszánsz kőfaragványokon is látunk napraforgó ábrázolást.¹⁹

A jácint és gyöngyvirág szálak, az apró levelek és kacsok az aránylag tömör minták kisézőjeként jelennek meg a könnyedebb, levegősebbé teszik azokat. (15., 41., 42. kép.)

Állat ábrázolások ritkaságszámba mennek a magyar himzéseken, ezeknek előképeit az itáliai reneszánsz szövevek mintáin találjuk meg. Egy urasztali kendő szélén egyenrangú motívumokként sorakoznak egymás mellett a virágtövek és az ágaskodó koronás heraldikus oroszlánok. A diszlepedő himzésén nagy virágokkal váltakozva virágos indán állnak a felrepülni készülő koronás sasok. A lendületes madár alakok egybekomponáltan együtt élnek a virágos motívumokkal. A virágok és a madarak harmóniáját fokozza, hogy egyformán geometrikus mintázással himzettek. Egy lepedővég himzésén a delfinek rajza annyira stilizált, hogy szinte növényi motívumok-

ká váltak. Testük sarlós levéllé alakított, szájukból virágos indák, levelek nőnek, farkuk hármashurokba kanyarodva leveles virágmotívumban végződik. Sok himzésen a minta élénkítésére helytöltésként jelennek meg a kis madár és egyéb állat alakok. (22., 41.kép.) Középkori és reneszánsz itáliai szövetek mintáiban sokféle állat figurát komponáltak.²⁰

Egyházi rendeltetésű himzéseken gyakori a kicsinyeit vérével tápláló pelikán ábrázolása. Miseruha himzésén urasztali terítők díszítésén láthatjuk. Előképei megtalálhatók az itáliai szövetek mintáiban. A csengersimai ref. egyház urasztali terítőjének közepén koszoruba helyezték a pelikánt. A pápai ref. egyház 1692 évszámú terítőjének sarkaiban látjuk a pelikánt előtte ágon ülő két fiókjával. Lorántffy Zsuzsánna urasztali terítőjének indás mintájába szervesen komponálták a griff alakokat. Széchy Mária terítőjén két virágtő között önálló motívumként áll a szárnyas griff, előtte álló apró páva figurával.²¹

A virágtő a magyar himzések egyik leggyakrabban alkalmazott motívuma. Főága mindig egyenes, merev, oldalági többé-kevésbé ívelten, gyakran lendületesen mozgalmasan hajlanak. A tövek ágain a gránátalma, liliom, császárkorona, peónia, akantuszvirág, szegfű, rózsaváltozatai nyilnak. A virágtő elrendezése a főág két oldalán részarányos; oldalági ivesen hajlanak föl és lefelé a levelek harmónikus kíséretében. Minden ágon más-más virág nyílik, ami a perzsa mitológiában szereplő mindenféle magvat termő fa szimbolikus ábrázolására vezethető vissza.

A reneszánsz jellegű tő kecses vonalú, arányosan levegős rajzu. Stílusában a reneszánsz növényi ornamentika naturalizmusát őrizte meg. (16.kép.) Az 1651 évszámú urasztali terítő sarokmotívuma képviseli ezt a típust. Stilizált gyökérből nő ki a négyzet alakba komponált átlós irányban álló virágtő. Főágának mereven felnyúló vonalát kettős levélcsokor, két tulipán és kettős levél töri meg. Az ágat naturalisztikus rajzu szegfű koronázza. A lendületesen ívelő két oldalág háromfelé ágazik szét; egyik gránátalmát, másik liliomot, a harmadik tulipánt és szőlőfűrthöz hasonló gyümölcsöt terem. Alattuk, ívelő szárazon kis ötszirmu virág és tulipán ül. A virágtő rajzát még apró bogycsok, kacsok, levelek, virágok élénkítik. A kettős sarokdiszitménye teljesen egyforma, a másik kettőn az oldalágak ívelése és az egyes virágok különböznek ugyan, a kompozíció azonban annyira hasonló, hogy az eltérések első látásra fel sem tűnnek. Ez a terítő a virágos magyar reneszánsz ornamentika egyik legszebb produktuma. Az oldalak közepén lévő Ádám-Éva és Madonna ábrázolás, valamint a középen koszoruban álló Agnus Dei himzésének kivitelezése kevésbé finom, a himzőfonalak azonban a sarokdiszitmények fo-

nalaival azonosak. Valószínűleg eredetileg jegykendő volt—erre utal két virágtő sziv alakban ívelő ágaival — és az esküvő után az egyháznak ajándékozták. Ekkor himezték bele az alakos ábrázolásokat és az évszámot.

Két ur-asztali terítő arany és ezüst fonállal varrott sarokdiszitménye egyszerűbb ugyan, de stílusában, rajzának vonalvezetésében, a virágok alakjában feltűnő hasonlóságot mutat az előbbivel. (17., 18. kép.)

Bársony alapra arany és ezüst fonállal himzett két nagyméretű terítő maradt fenn — a Magyar Nemzeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében — amelyeket I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felesége Lorántffy Zsuzsánna készíttetett a 17. század második negyedében. A különböző motívumok művészien egybehangolt kompozíciója indokolttá teszi, hogy a terítők himzésével a motívumokat külön-külön is elemezve bővebben foglalkozzunk. Egyik terítő zöld bársony tükrét szinte betöltik a művészi rajzu virágos diszitmények. (19. kép.) A sarkokat diszitő virágtövek zárt tulipánból stilizált áttört szivben állnak. A tövet koszoruzó két nagy levél visszakunkorodó szára a sziv oldalrészein hajlik át. A nagy levelek két-két levélsorból összetettek, közöttük a levél érének vonalában virágos-leveles füzérrel. Ezek a leveleken a perzsa diszitmény reneszánsz átfogalmazása szembetűnő. A levélkoszoruba zárt virágtő rajza reneszánsz stílusú. A stilizált akantuszvirág és levélcsozor mellett helyet kapott rajta a naturalisztikus szegfű és a kis margaréta. A tükror oldalainak közepén reneszánsz stílusú virágtő áll. Teljes tulipán, akantuszvirág, margaréta nyílik rajta. A két hosszabb oldalon a virágtő nagyobb, dúsabb, a rövidebb oldalakon kisebb, rajzuk azonban majdnem egyforma, csupán a tövek indulásában van különbség. A dúsabb tövek visszakanyarodó oldalága levélcsozorok átfutva, az alapot képező kör alakú motívumon áthaladva jobbra és balra ível, s visszanező kettős levélben végződik; ezekből nő ki két kis margaréta. A kerek motívum a két ívelő ággal széles, statikus alapot képez. A kisebb tövek ágai a kerek motívumból nőnek, s az ebből kétfelé ívelő levél a virágtő alapja. A terítő közepén Erdély címere, benne szív-pajzsban a Lorántffy család címere; stilizált indás-leveles keretelése tökéletes összhangban van a többi diszitménnyel.

A vörös bársony keret kétféle rajzu, tulipánnal koronázott, napraforgót, szegfűt, liliomot, forgórózsát nyitó kecses, karcsu bokrai sűrűn sorakoznak egymás mellett. Hasonló rajzu kisebb bokrok töltik be a terítő tükrének nagy motívumai között szabadon maradt felületeket s egyben átmenetet is jelentenek a középmotívum felé. A virágbokrok a nyugati és keleti formakincsből egybeötvözött tipikus magyar himzés-motívumok.

A terítő himzett diszítésének kompozíciója arányos, egyensúlyos. A közép és sarokmotívumok jelentik a súlypontokat, a többi kiséretként jelenik meg. A keret bokrai függőleges irányban állnak, sarokkiképzés nélkül, ami azonban nem zavaró, sőt hangsúlyozza a terítő hosszukás alakját. 22

A másik terítő tompa kék bársony, arany- és ezüstoffonális himzéssel készült. Diszítése a terítő szélére, sarkaira és az oldalak közepére összpontosul. Keretként rézsut, sűrűn egymás mellett sorakoznak a margarétát, fürtös virágot, tulipánt nyitó karcsu bokrok. A vékony szárat kunkorodó kacsok élénkitik, s könnyeddé teszik az aránylag nagy virágokkal teli bokrokat. A sarok kiképzését nem alakították ki, csupán arra vigyáztak, hogy egész bokor kerüljön a sarok szögébe. A négy sarokban és az oldalak közepén virágtő áll, szinte a keret diszitményéhez tapadva. A kétféle rajzutövek stílusa egységesen reneszánsz, a vékony száron apró kacsokkal. A tövek virágai a margaréta kivételével stilizáltak: nyílt és zárt peónia, forgórózsa és kétféle tulipán, közepén fürtös virággal. A terítő közepén stilizált leveles keretben koronás cimerpajzs van Erdély és a Lorántffy család cimérével. A virágos motívumok és a cimer között nincsen összefüggés sem stílus, sem a terítő diszítésének szerkezete szempontjából.

A vörös-zöld bársony terítő nemcsak diszesebb, de kompozíciója egységes, a terítő felületét egyensúlyosan tölti be. A kék terítő szegélydisze a virágtövekkel együtt egységesen disziti a terítő szélét, üresen maradt azonban a terítő tükre, aminek közepébe helyezték a vaskosan, súlyosan megfogalmazott cimert.

A virágtöves diszitmények másik típusa sematikusabb, merevebb rajzu, hiányzik belőlük az előbbieket játékos kedvessége, lendületes, minden mesterkéeltségtől mentes vonalvezetése. A gránátalmák konturja, a szinte kör alakban kanyarodó ágak és száruk vonala olyan, mintha a legnagyobb pontosságra törekedve körzővel húzták volna meg. A három, vagy ötágú tövek oldalágai a tő alapjától kiindulva felfelé kanyarodnak, vagy a főág közepe táján lévő tulipán, levél, esetleg barokk diszitményből lefelé ívelnek. Sok esetben az oldalágak ellenkező irányu íveléssel metszik egymást, a két ág között mandorla alakú tér keletkezik, amit pöttyökkel, vagy apró virágok sorával töltenek be.

Széchy Mária nagyméretű asztalterítője a 17. század közepén készült. Sarkait és oldalait egyforma rajzu virágtövek diszitik. Az élénk színű selyemfonállal, arannyal és ezüsttel apró öltésekkel szövet módjára himzett virágok és levelek nagyon tömörök. A virágtő levelekkel és kis virágokkal tagolt főága nagy gránátalmát terem. Az oldalágak kör alakban kanyarodnak vissza nagy rozettával. Kis virá-

gok és levelek zsufolásig megtöltik a nagy motívumok között fennmaradó teret. A kompozíció rajza merev, mesterkélt. A gránátalma és a két nagy virág egyöntetű síma felületét önkényesen belehelyezett előtű színezésű virágszálak bontják meg és keleti izlés szerint síkszerűen díszítik a nagy felületeket.²²

Hasonló rajzu szegfűs virágtű tölti be egyik nyeregtakaró sarkait. A két díszítmény között azonban nagy felfogásbeli különbség van. Szóchy Mária terítőjét az udvartartásban foglalkoztatott elmagyarosodott török, vagy a török himzéseket jól ismerő magyar asszony varrta, a nyeregtakaró himzése pedig az európai reneszánsz stíluson nevelkedett s azt magyarul tartalommal megtölteni tudó himzőmester munkája.

A szálszámoláson alapuló technikával készült himzéseken a virágtűvek rajza a himzésmodnának megfelelően merevvé vált. Az ágak ivelő hajlása helyett derékszögben megtört vonalakat láthatunk, a szegfű háromszöggé, a tulipán ötszöggé merevedve szinte geometrikus idomná alakult át.

A virágtűvek indulásaként ritkán rajzoltak naturalisztikus gyökeret. Kivételnek számít Puthnoki Klára 1658 évszamos terítőjén (Sárospatak Ref. Egyház Muzeuma) látható virágbokor, aminek vastag tönkszerű gyökeréből vékony hajszálgökök nyulnak ki. Az 1651 évszamos urasztali terítő sarkait díszítő virágtűvek háromágu gyökérből nőnek. A szép, dekoratív formákat kedvelő magyar izlés ezt a gyökeret hármassal levéllé, vagy tulipánná stilizálta. Puthnoki Klára terítőjén a nagyobb virágtű gyűrűvel összefogott három levélből indul azaz pontosabban a gyűrűn átfűzött száruk szélesednek levelekké.²³ Az aranyhimzésű urasztali terítő sarokmotívumán (17. kép.) és egy lepedőszél zöld-ezüst himzésén a hármassal levél tulipánhoz áll közel.

A tűvek indulását képező hármassal levél és tulipán több változatát találjuk meg a himzéseken. Többszírmu teljes tulipánna és levélcsokorrá fejlődve mind hangsúlyosabbá vált s a virágtű virágaival szinte egyenrangú motívum lett. A Korniss terítő sarokmotívuma lendületes rajzu virágból indul, ami a levélcsokor továbbfejlődésének tekinthető. (41. kép.) Színes himzésű párnahaj virágtűves mintáján ugyanilyen megoldást látunk. (20., 22. kép.)

A tulipán szirmai néha összezárulva szivalakot öltöttek, s ebből a szívből nő ki a virágtű. A szívből való megoldása lehet zárt, folthatású, vagy áttörtten megfogalmazott, megtartva a tulipán három szirmának vonalát. (18., 19. kép.)

A virághagymát és a gumót naturalisztikus alakban nem ábrázolták a himzéseken, hanem stilizálva: mintásan varrott kör alakká, vagy gránátalmává alakították át.

Ha a tulipán, sziv, vagy gránátalma a tő főágának virágával azonos irányban helyezkedik el, váza szerepét is betöltheti, hiszen belőle emelkedik ki a virágtő.²⁴

Sok himzés minta tervezője, rajzolója választotta a virágtő statikus megoldását. Az alapot himzett csik, vagy keskeny mintás sáv érzékelteti, ezen kívül a tő rajzának kompozíciója is statikus. A virágtő alsó része tömöttebb, felfelé mind levegősebb, az ágak végeit koronázó virágok kecsesen, könnyed vonalvezetéssel nyulnak a háttérnek tekinthető vászon fehér síkjába. A tövek indulásánál – a statika még erősebb hangsúlyozására – vízszintes irányu, kevésbé ivelt levélpárokat is alkalmaztak, ezeken mintegy talpakon állnak a virágtövek. (20., 21., 22., 23. kép.)

Az Erdélyben és a Partiumban varrott himzéseken a virágtő ágait gyakran gyűrű fogja össze. (15., 22. kép.) A tő alapját képező virág, levélpár, vagy levélcsozor a gyűrű vonalának megfelelően ivelő leveleivel, szirmaival azzal egységes motívumot alkotva támasztja alá a virágtövet. (23. kép.) A virágtöveknek ilyen módon való térbe állítása a magyar himzéseknek jellemző vonása; a naturalisztikus és stilizált virágokat nyitó töveket talajt jelző alapra állította.

A gránátalma, levél, vagy virág, amiből a tő kiindul sok esetben azonos méretű a virágtő többi virágával, így azokkal egyenrangú motívum lett. Ebben az esetben az oldalágak a főág közepe tájáról, rendszerint az azt diszitáló rozettából, levélpárból, vagy tulipánból indulnak. Ezzel az átfogalmazással a virágtő centrális elrendezésű motívummá vált. Az ilyen virágtőnek klasszikusan szép példája a 17. század közepéről származó párnalap diszitménye. A tövet peónia koronázza, gránátalmából indul, centrális súlypontját rozetta képezi. Centrálisan rajzolt, négyzet alakba komponált virágtövek sorakoznak egy lepedőszél himzésén. (26. kép.) Hasonló elrendezésű és szintén négyzet alakot tölt be az 1681 évszámú Göncről származó urasztali terítő (Sárospatak Ref. Egyház Muzeuma.) és a nagyvarsányi terítő sarokdiszitménye. (Nagyvarsány ref. egyház.) A 18. század első felében kör alakba is komponálták a centrális szerkezetű virágtövet; ilyen az 1727 évszámú urasztali terítő sarokdiszitménye. (Sárospatak Ref. Egyház Muzeuma.) A párnavég himzések egyikén a közepén álló tő közepéből indulnak az egész felületet betöltő indák; a himzés szerkezete mindkét irányban egyensúlyos.

Sok kézbe való keszkenőt a himzéssel teljesen beborítottak. A sarkokban álló, átlós irányban elhelyezett virágtövek fölérnek a keszke közepéig, úgy, hogy a négy motívum teljesen borítja a keszke felületét. Egy másik keszkenőn a diszitmények törökös elrendezését figyelhetjük meg, bár az ágak vonalvezetése és a virágok rajza itt is reneszánsz jellegű. A közepén lévő nagy rozettából indulnak ki a négy

sarok és az oldalak közepe felé a virágtövek, amelyek ágakkal indálóhoz hasonlóan teljesen betöltik az egész felületet.

A textilművészetben a virágtő ábrázolása a 6. századtól kísérhető figyelemmel a kopt, keletiráni, bizánci, majd a 15. századtól kezdve az itáliai textiliákon és himzéseken. A 16. századi genuai szöveten a virágtövet szegfű, gránátalma, sarlós levél disziti, s megtaláljuk a statikus alapot jelző, a tő indulásából kétféle ívelő leveleket is. Kódexkötéseket is gyakran diszítottak virágtő ábrázolással és butorok domborművü faragványain is megtaláljuk.²⁵

A himzéseken aránylag ritkán fordul elő a vázába helyezett virágtő, vagy csokor ábrázolása. Klasszikusan reneszánsz megfogalmazása az un. olasz korsós minta, ahol a talpas, gömbölyű testű, vékony nyaku váza két oldalán a fül S alakban kanyarodik.

Reneszánsz stilusu gerezdes testű váza ábrázolás látható két antepedium himzésén. Egyiket a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye őrzi; a gerezdes testű, hosszú nyaku S-fülű vázában 15 szál hosszúságú különféle virág áll. A virágoknak a sik felületen való meszteri elrendezése jó izlésre, művészi készségre vall, az egymás mellett futó vékony száruk egyhangu vonalait karcsu levélpárok szellemesen törlik meg. A csokrok között virágbokor, virágos ágak töltik be a felületet. A 17. század közepén készült selyemfonalas himzés színezése világos, harmónikus. (24.kép.) Másik antepedium a Sáros megyei Gáboltón maradt fenn; felületét az előbbihez hasonló, vázába állított három virágcsokor tölti be. A nagy tulipánszálat vékony, hajladozó száron apró levelek, virágok veszik körül. A himzett felirat: „O. P. E. G. E. K. — Anno 1745.” A színes gyapjuhímzés virágos motívumain a barokk és rokokó stílus együttes hatását észlelhetjük: az erőteljesen kiképzett sokszirmu nagy tulipán merőben különbözik a könnyedén, szeszélyesen hajló, kis virágokat nyitó ágak stílusától. A váza pedig a magyar himzés alapstílusát, a reneszánszot képviseli.²⁶

A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményének egy lepedőszél himzését a 17. század második felében varrták. (25.kép.) A váza alakja hasonlít az előbbiekhöz, keresztben csikozott színezése heraldikus jellegű. A csikok rajza erőteljes, nagy virágok diszítik. A vastag szárat apró virágok, levelek, kacsok lazítják fel, teszik könnyedebbé. Figyelemre méltó a nagy tulipánt keretező ívsor, ami két sarlós levélből stilizálódott, vált sematikusvá. Másik lepedőszél himzésén a váza széles száju, fül nélküli, mintha a minta rajzolója csak a váza nyakát és száját alkalmazta volna, az edény testét és talpát elhagyva. Ezzel eredeti funkciója megszűnt, makk alakú sematikus formává vált. A csokor mögüle emelkedik ki, az indák áttörik a peremet, tehát a vázából csupán a csokrot összetartó idom lett. Egyik úr-

asztali terítő sarokdiszitményén a virágtövet gerezdes testű vázába helyezték, a váza fülét barokk hajlású levél helyettesíti, talpa barokk rajzu virággá stilizált. A váza nyaka hiányzik, átmenetet képez tehát a váza és a kút motívum között. A gerezdes reneszánsz kút palmettává változott alakját az Esterházy gyűjteményből származó kék bársony mente arany-ezüst himzésén látjuk. (Iparművészeti Múzeum.)²⁷

A gerezdes testű talpas diszedény az itáliai reneszánsz szövegeknek gyakori diszitménye a 15. és 16. században. Legszebb példája a Mátyás király trónkárpitján (Magyar Nemzeti Múzeum) látható diszedény; ennek egyszerűbb, kisebb változatai diszítik a méterben szőtt brokátokat, bársonyokat. Kódexkötések diszítéseinek is kedvelt motívuma volt a vázában álló virágtő.²⁸

A virágtő indulásából, vagy egy nagy virág tövétől kinövő két nagy sarlós levél néha koszorúformán öleli körül a tövet, vagy főágának virágát, esetleg egy magánosan álló nagy virágot. Ezt a diszitményt otthon varrott „aranyatlan” himzésű párnavégen, vagdalásos lepedőszélen, díszesen himzett úrasztali terítőn, nagy bársony terítőn, arany-ezüst himzéssel borított csótáron egyaránt megtaláljuk. A lenvászon alapu meggyvörös himzésen háromágu keleti rajzu szegfűs tövet koszoruz két nagy fogazott levél. Kivarrásának módja egyszerű levarrott laposhimzés. A vagdalásos lepedőszél himzésének mintájában a meghagyott lenvászon alapon mintázott laposöltéssel varrott ellentétesen álló gránátalmákat koszoruz két szeszélyes rajzu levél. Puthnoki Klára 1658-ból származó úrasztali terítőjén a virágtő felső virágát koszoruzza két ujjas levél.²⁹ Az ágy-garnitúra himzésén nagy tulipánokat fog körül két-két, belső oldalán fogazott félkörívű levél. Egy párnavég mintáján hullámindába állított virágokat övez két sima szélű sarlós levél.

Lorántffy Zsuzsannának, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem feleségének bársony terítőjét többféle motívum disziti. Zöld bársony tükrének sarkaiban az átlósan elhelyezett lilimos, szegfűs virágtöveket virágfüzéres közepű nagy levelek koszoruzzák. (19. kép.) A Teleki család számára a 17. század első felében készült csótár egész felületét vastagon, mereven alátöltött, geometrikusan mintázott arany-ezüst himzés borítja. Az alapból finoman emelkedik ki három ananász motívum. A középsőt két nagy fogazott sarlós levél koszoruzza.

Ha a fenti himzéseket összehasonlítjuk, kitűnik, hogy ugyanabban az időben ugyanazt a mintát milyen különböző változatban, sőt stílusban alkalmazták. A vászon alapu himzések közül a meggyvörös selyemmel varrott párnavég a perzsa ornamentikához áll legközelebb. A vagdalásos lepedőhimzés és Puthnoki Klára terítőjének sti-

lusa olasz reneszánsz jellegű. Lorántffy Zsuzsánna terítőjének sark-diszitményét az általános nyugat-európai izlés sugallta az országokat járó himzömesternek. Az arany-ezüst himzéssel borított csótár mutat egyedül török hatást.³⁰

Kétféle elrendezésben, de egymás mellé rendelt egyenrangú egységekként jelennek meg a virágtövek terítők, lepedők, párnalapok szegélyhímzésein. Négyzet alakba komponálva, s minden második tövet ellentétes irányba állítva sorakoztatták egymás mellé kazetás rendszerben, ahol a tövek szélső virágai úgyivelnek, hogy a közöttük maradó tér az egész kompozíció elrendezésével arányosan szabad felületet alkot, s így az egymás mellé helyezett virágtövek sora folyamatos mintává lett. (26.kép.)

Az un. fennálló virágu típusnál egymás mellett állnak a virágtövek, amelyek lehetnek egyformák,(20.kép.) gyakoribb azonban, amikor két különböző rajzu tő, vagy csokor váltakozik. A statikus alapot hímzett csik, szélesebb geometrikusan mintázott sáv, vagy apró virágok sora adja meg. Néha az egymás mellett álló motívumok között fennmaradó teret virágszálak töltik be. Egy másik típusnál a tő csigásan visszakanyarodó oldalága a következő tő felé hajlik s ahhoz kapcsolódik. Az erdélyi származású hímzéseken az ágakat, indákat gyűrű kapcsolja a szomszédos tőhöz, vagy az indákat fogják össze a gyűrűk. A gyűrűnek a virágok szárai előtt levő részét félhold alakban is ábrázolták, a száruk mögötti felét többnyire nem jelezték.

A virágtövek indával való kapcsolásának két fő típusa van: Az egyiknél a tő oldalága, vagy a tövétől induló ág csigás inda alakjában ivelve csatlakozik a mellette levő motívumhoz, másik, nagyon gyakori esetben fekvő S alaku, mindkét végén virágot nyitó inda kanyarodik két virágtő között, s a tövek sora így folyamatos mintává alakul át. (21., 22., 23.kép.)

Az S-indával kapcsolt virágtövek gyakran ellentétes irányban állnak különösen a párnavég és lepedőszél hímzéseken. Sok esetben a virágtő váltakozó irányu egy szál virággá egyszerűsödik és a vezető szerep a minta teljes szélességét elfoglaló S-indáé lesz. Így a töveket összekapcsoló alárendelt voltából kiemelkedve elnyomja azokat, főmotívummá válnak; pedig eredetileg a virágtövek jelentették a minta súlypontjait. Ezt a minta-elrendezést különösen párnavégeken alkalmazták, ahol a két keskeny szegélydisz közötti teret, ha nem is szimmetrikusan, de arányos egyensúlyban kell a mintának kitöltenie. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében három hímzés képviseli ezt a típust. Egyiknek színes selyem és arány hímzése geometrikusan mintázott. A virágszállá zsugorodott forgórózsa tövekből virágokat leveleket hajtó S-indák nőnek s ezek kapcsolják a virágszálakat. A másikon gránátalmát és kis körtét termő kis töveket kapcsol-

nak össze széles, dus S-indák, amelyekből két gránátalma nő ki, s ezek közét nyolcas alakú csomóra kötött szalag gazdagítja. (27. kép.) A harmadik klasszikusan tiszta rajzu, arányosan komponált gránátalma mintás himzés; szivből kinövő gránátalmához gyűrű kapcsolja a le- és fölfelé háromágú virágbokrot hajtó S-indákat. A közöttük álló virág már csak az indák találkozási pontját jelenti. (28. kép.) Végül a virág szára és levelei is elmaradnak, s egy-egy nagy gránátalma, vagy tömör virág van az S-indák találkozási pontjában. Ilyen egy krém selyem, arany-ezüst himzésű sáv, ahol az indát kettős tulipánfűzér alkotja, köztük apró levélsorral. Egy nefelejcs pont himzésű párnavég mintájában levél jelleget öltött a két tulipánfűzérből alakított inda, közepén a levéleret utánzó zeg-zug mintás csikkal. ³¹

Szines fonállal varrott és fehér vagdalásos himzéseken az S-indák önálló díszítő motívumként is megjelennek és függőleges, vagy átlós irányban sorakoznak egymás mellett. Az inda közepét rozetta, vagy levél töri meg, két ellentétesen hajló végén lazább rajzu virág, rendszerint szegfü nyilik. A széles középsávot két szélén keskeny virágsor, vagy fűzér kíséri. Egy képzelt vízszintes középtengelytől föl- és lefelé a minta részarányos, az indasoré teljesen egyforma. (29. kép.)

Olyan textiliákon, amelyek természetüknél fogva folyamatos díszítést követelnek meg, az egymással ellentétes irányban álló, rendszerint kétféle rajzu virágtöveket hullámmindába állították, s hogy a teret arányosan töltsék ki, az indából a tövek között kisebb virágszálak nőnek. Ez a minta is részarányos a képzelt vízszintes középtengely két oldalán. Az indát a középtengely vonalában rozetta is tagolhatja. Három, különböző technikával készített himzés képviseli ezt a minta-változatot. Egyik szines selyem- és ezüstfonállal apró öltésekkel szálszámolásos technikával varrott. A színek és az ezüst mintaelemenként változik; mintájában egyszerű rajzu gránátalma, tulipán, levél és akantuszvirág-forma motívummal. (30. kép.) A fehér himzés alapja vagdalásos – punto tagliato –, mintája az alpból megmaradt vásznon selyemfonalú lapostöltéssel készült. A geometrikus kitöltésű minta hajlékonyan konturozott. A vagdalásos alap kockázása szerint kivágott szövetszél az ivelő konturok mentén második körvonalat képezve a mintát még jobban kiemeli (31. kép.). A harmadik keleti jellegű fonottöltéses himzés. Merev rajzuak a virágtövek, a hullámminda geometrikusan tagolt merev csikokká vált. A két keskeny szegély kissé könnyedebb. (32. kép.)

A virágtövek helyét a hullámmindában gyakran nagy virágok foglalják el. Ezt a típust szines és fehér himzéseken egyaránt megtalál-

juk. A hulláminda szinte kereteli a belőle növő, ellentétesen elhelyezett meggy színű és aranyfonállalvarrott nagy tulipánokat. Az indák vonala középen küllös rozettával diszitett. (33.kép.) A hullámindán nagy szegfű és rózsza nyílik egyik vagdalous alapu himzésen. Az alap olyan aprón kockázott, áttörten szőtt szövetnek hat. A virágok szirmai részben laposöltéssel, részben áttörten himzettek. A ne-felejcspont himzésű lepedőszél mintája ennél változatosabb, négyféle virág: rózsza, tulipán, rozetta és gránátalma váltakozik rajta.

A hullámindákat ritkább esetben nyolcas alaku csomó disziti, ami kétféle lehet: vagy maga az inda hurkolódik csomóvá, vagy a vékony inda diszítéseként, tagolásaként vastagabb szalagból kötött csomó jelenik meg. (27.kép.) Az előbbi tipust képviseli egy krémszínű selyemhimzés, a Mátyás templomban lévő, többféle himzésből összeállított terítő két szélének diszitése, és egy terítő a veszprémi püspöki palotában, ami két sávból van összevarrva. Ezek az himzéseken az ellentétesen elhelyezett gránátalmákból induló indák vannak csomóra kötve. Az utóbbi tipushoz tartozik egy meggy szín-arany és egy zöld-ezüst himzés. Ezek az szalagból kötött csomót pöttyök, ill. apró levelek diszitik.³²

A hulláminda a diszitőművészetben nagyon gyakori; a körmendi lelet ezüst tálkáin (14. század, Magyar Nemzeti Múzeum), kora középkori perzsa ezüsttálon, harang és kódex kötésének diszítésén, a nyirbátóri stallum faragványain is megtaláljuk. A textilművészetben a 14. századtól kezdve különösen itáliai damasztokon, brokátokon gyakori diszitmény.³³

A nagy virágok egymás mellé állításával nem elégedtek meg, hanem folyamatos mintává képezték olyan módon, hogy négy nagy levéllel rombusz alakban keretelték a virágot. A levelek találkozási pontján lévő kis rozetta egyben kapcsolja is az egymás mellett sorakozó idomokat. A rozettát a 18. század elején szalagcsokor váltotta fel, az egyforma, centrálisan rajzolt rozetták helyét tulipánok, gránátalmák foglalták el.

A textilművészetben a négy levéllel keretelt virágos minta a 6. században tűnt fel. Kopt szöveten kétféle rajzu rozettát vesznek körül a levelek. A 9. századi bizánci szöveten a minta káros beosztásá mereredett. Ennek a típusnak továbbfejlődése az itáliai reneszánsz indaháló. A 16. századi brokátokon, bársonyokon az érett reneszánsz izlésnek megfelelően naturalisztikusabb, lendületesebb a minta rajza.³⁴

A virágtőtől a bokor abban különbözik, hogy középső főága nem egyenes, merev – ami az előbbinél függőleges tengelyt képez a szimmetrikus elrendeződű két oldal között. A három-, öt-, vagy hétágú bokor minden ága keskeny hajlik rendszerint egy irányba, vagy az al-

só ág ellentétesen. Indulása hasonló a virágtó indulásához: gyökér, sziv, levélcsozor, azonban gyakran visszafelé kanyarodó indaszerű alappal is találkozunk, ami ellentétes irányával statikát és egyben könnyed lendületet ad a bokor rajzának. A korai himzéseken a bokor virágai egyformák és az ágakon apró kacsok sorakoznak; ez az ágak vonalát könnyedebbé tévő diszitésmód későgotikus hagyományra utal.

Legkorábbi ilyen jellegű himzés disziti négy sarkán a Sárospataki Ref. Egyház gyűjteményében lévő, Ragály községből származó terítőt. Himzett felirata: „ANNA SZAZ FECIT AD COENAM DOMINI DEDICAT ECCLESIAE RAGALIEN 1548”. A virágbokor három kis levélből indul, a hajladozó ágakon kis páros kacsok sorakoznak, a hét lehajló ág végén levegős rajzu gránátalma függ, ezeket is apró kacsok keretelik. A bokor rajzát még egy kis négyszirmu virág és hét kis levél teszi változatosabbá. A bokor kompozíciója egyensúlyos, két főága közül a nagyobb ivesen hajlik, a kisebb ennek az ivét tölti be. Két oldalt 3-3 lecsüngő gránátalma koszoruzza a motívumot, a hetedik befelé hajolva a középpontot jelzi. Könnyed, lengve vonalvezetésével különbözik a testesebb, statikus reneszánszformalátástól. A miskolci avasi templomban őrzött, arannyal himzett kendőn hasonló virágbokrok sorakoznak, a különbség csak az, hogy itt a kacsok helyét levelek és bogyók foglalják el.³⁵ Egy skófiium arannyal himzett terítő sarokdiszitéményei azonos szerkezetűek a ragályi terítő motívumaival. Ezt is kacsok sora élénkíti, azonban a gránátalmák naturalisztikusak, testesek. Az oldalak közepén a sarokdiszitémény kisebbik ága foglal helyet önálló motívumként. A terítőn nincs évszám, de stílusát tekintve a 16. század második felére tehető. A sarokokat diszítő bokor egy részének változtatás nélkül való alkalmazása is korai eredetre utal. (34. kép.) Egy kendővég himzésén kétféle virágbokor váltakozik. Ezek egyike szintén kétágu, ágai azonban egy irányba ivelnek. Őt nagy kasmir palmetta koszoruként veszi körül, a hatodik visszafelé hajolva a motívum középpontja, közöttük kis virágok, levelek. A palmetták széle fogazott, közepe árnyaltan Point de Hongrie módon varrott. (Iparművészeti Múzeum.)³⁶ A zöld-ezüst himzésű kendővég bokrainak ága félkör ivben hajlik, a másik ág metszi az előbbit. A négy, karéjos levél felületét virágos minta disziti, a motívum középpontját levélcsozor jelzi. Az itt ismertetett himzések stílusa keleti jellegű.

Azonos szerkezetű virágbokor kétféle megfogalmazását és kétféle technikával való kivitelezését figyelhetjük meg egy úrasztali terítő és egy nyeregtakaró himzett diszitésen. (35., 36. kép.) Mindkét bokor ágain szegfű és császárkorona nyilik. A patyolat terítő meggyeszinű selyem és arany himzése tehetséges és ügyes asszonyok kezemunkája, a nyeregtakaró diszitést hivatásos mester varrta. Arany-

ezüsthonalas himzésének aprólékos pontosságú geometrikusan mintázott felületei finoman cizellált ötvösműre emlékeztetnek. A terítő diszitménye finom ivelésű vonalaival kecsesebb, a nyeregtakaró tömöttebb és sulyosabb művészi munka.

A virágbokrok karcsu, kecses változatai keretelik Lorántffy Zsuzsánna két bársonyterítőjét. (19. kép.) Hasonló, de kissé nehézkesebb motívumok diszítik az Esterházy gyűjteményből származó selyem szuperlátót is.

A virágbokor testesebb és karcsubb alakjában is gyakori diszitmény a brokátokon, bársonyokon. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem második feleségének Brandenburgi Katalinnak a diszruhája mintás bársonyból készült, a himzések virágbokraihoz nagyon hasonló mintázattal. Angol himzéseken gyakori a bokor ábrázolása, török kendők szélén rézsut sorakoznak az egyforma rajzu virágbokrok. A virágbokor ágai néha egymást keresztezve ivelnek, mandorla formájú teret alkotva, amit az ágakon ülő kis levelek, kacsok, vagy pöttyök, önálló apró motívumok töltenek be.³⁷

Az ivelő inda majdnem teljes körben hajlik Esterházy László piros selyem "páncéringének" himzésén. A kis levélből induló arany-ezüst fonállal himzett motívum körívben hajló ágán hat virág nyílik, s szinte koszoruzza a rövidebb ágon ülő nagy szegfűt.³⁸ A motívum naturalisztikus virágaival reneszánsz jellegű. Hasonló szerkezetű egy meggyvörös-arany himzés. A nagy gránátalmát háromnegyed ivben veszi körül az inda, amelyen rajta ülnek, annak vonalát megszakítva a hasonló rajzu kis gránátalmák. Ebben az esetben a kis virágok elhelyezése keleti izlésre vall. (37. kép.) Ekét himzés mintája átmenetet képez az oldalra hajló bokor és a csigás inda között.

A csigásan visszakányarodó inda a külső, vagy mindkét oldalán apró virágokat hajt és koszoruként fogja körül a végén nyíló nagy virágot, ami egyúttal a középpont is; ez legtöbbször gránátalma, tulipán, rózsa, vagy napraforgó.³⁹ (38. kép.) Az inda kis virágai általában kétfélek: gránátalma és rozetta, vagy kétféle rajzu gránátalma. Az indából növő kis virágok szára gyakran átível és szinte karéjsort alkot. Ezeknek a himzéseknek a színezése nem változatos. Arany-ezüst, vagy egyszínű selyem és arany-ezüst fonállal készültek. Technikájuk színén és fonakán egyforma mintázott laposhimzés. Úrasztali kendők sarkait diszítették legtöbbször csigás inda motívummal. A csigás indák összekapcsolódva indasort, vagy ha több sorban kerültek egymás mellé, indarendszert képeznek. Három összekapcsolt indasort tölt be egy himzett sávot, minden indában egy virággal, ezek a reneszánsz hagyományt őrzik. Gránátalma, szegfű, küllős rozetta, teljes tulipán, és leveles fűrt váltakoznak rajta.

A csigás indasor a diszitőművészetek minden ágának gyakori motívuma. Perzsa ezüst tálon, bizánci szöveten, reneszánsz kőfaragványon, harang diszítésén, kódexkötéseken egyaránt láthatjuk. A 14–17. századi szövetek és himzések mintájaként különösen kedvelt.⁴⁰

Az egymást követő sarlós levelek sorát terítők szegélyeként alkalmazták, úrasztali kendő sarkában magányosan is előfordul. A kasmir palmettából származó oldalra hajló fogazott szélű sarlós levél tövéből virágszál nő, kitöltve a levél alkotta ívet. Könnyedebbé teszük a motívumot a nagy levél fogai közül kinövő kis virágok, vagy bogycók. Két oltárkendő himzése közül az egyik egyszerűbb rajzu, a levél ívét szegfű tölti ki, a másik komplikáltabb, stilizáltabb, közelebb áll a perzsa előképhez: a levél felé hajló nagy virággal együtt oválisba komponált. (39., 40. kép.) A sarlós levél ívében tulipán nyílik annak az úrasztali terítőnek a sarok-diszitményén, amelyet Soos Imre özvegye László Judit ajándékozott az egyháznak.⁴¹

A nagy fogazott sarlós, vagy S alakban hajló levél rajta átívelő kis virágos indával főleg úrasztali terítők sarokdiszitményeként jelenik meg, valamint a Komárom megyei Császár község plebániájának tulajdonában lévő arany-ezüst himzésű miseruha diszitményei között szerepel az S alaku fogazott levél vékony indán nyíló apró virágokkal és levelekben ülő fürttel. A nagy levél mindig mintázottan varrott, mégis tömör motívum, de a belőle kinövő virágok, vagy a rajta átívelő virágos inda könnyedé, levegőssé teszi. Az indákon gránátalma, mákfej, lilium, szegfű, búzavirág, tulipán, rozetta váltakozik apró levelekkel, kacsokkal.⁴²

A körbefutó folyamatos sávval (bordűr) való diszítés ritkábban fordul elő, azonban ezek között vannak a legszebb művészi darabok. Azt a 17. század második negyedéből való patyolat terítőt, amelyet a hagyomány Lorántffy Zsuzsánna ajándékeként tart számon, színes selyem, arany és ezüst fonalas himzés kereteli, ami olasz fonottöltéssel, vagy más néven francia keresztmetszes technikával készült. Egyedülálló művészi rajza és a kivétel tökéletessége. A minta áttekinthető, levegős, egyensúlyos indás szerkezete tiszta reneszánsz stílusú, himzése olyan apró öltésű, hogy a szálszámolásos technika merevsége alig érzékelhető. A folyamatos diszítés változatosan komponált, csak részleteiben ismétlődik. A négy sarok kiképzése is különböző, a virágok sokfélék: gránátalma, tulipán, szegfű, rozetta, akantuszvirág, a himzéseken ritkán előforduló szőlőfürt, ciklámen, gyöngyvirág és különböző apró virágok nyílnak az indákon. A levelek nagyrészt az akantusz sokféle változatai. Az indákon álló oroszlán-griffek reneszánsz előképekre utalnak, viszont a palmettából alakított ampolna-forma motívumok az un. erdélyi szőnyegek vázáihoz ha-

sonlitanak. A terítő sarkaiban babérmkoszorú keretben helyezkedik el a négy evangélista ülő alakja szimbolumaikkal együtt. A 160x190 cm nagyságu terítő himzésének reneszánsz kompozíciójában megtalálhatók az azzal szervesen együtt élő keleti eredetű rozetta és ampolna motívumok. (Sárospatak Ref. Egyház Muzeuma.)⁴³

Az előbbivel azonos technikával varrott kisméretű terítő körülfutó díszítése indás virágos, megtaláljuk rajta a tulipánt, szegfűt és a stilizált ampolna idomot is. A himzésnek a XVII. század első feléből való származására utal, hogy a díszítőnény sarok kiképzését nem komponálták meg, hanem egy oldalt befejezve derékszögben megtoldva folytatták. A terítő négy sarkát még merev rajzu hétágu virágtó díszíti. A rajz merevségét a szálszámolásos technika is fokozza.

Merőben más jellegű egy abrosz körbefutó himzett díszítése. (41. kép.) Keskeny gránátalmás árkádsor fölött hármass levelekből alkotott karcsu ívek sora kereteli; mindegyikben szegfűvel koronázott peónia tő. A tő alapját gyűrűvel összefogott jobbra és balra lévő akantuszlevél pár képezi. Az abrosz sarkaiban levélcsokból induló négyzet alakban komponált virágtó áll, főágán liliom, visszafelé kanyarodó oldalágain szegfűk nyílnak, közöttük kis virágos ágak. Az abrosz közepén négy virágos ágából alakított koszoru van, az ágak találkozásánál margarétával. A koszoru közepén szarvas alak és F. K. betűk foglalnak helyet.⁴³ A virágkoszorúhoz elrendezésben és motívumaiban is nagyon hasonló a tordai ref. egyház urasztali terítőjének közepét díszítő koszoru, ami Rédei Julia nevét és címerét fogja körül. A koszoru rajza Rédei Julia himzés minta rajzai között szerepel. Apró virágos indák veszik körül a koszorut, minden másodikban madárral. A 186x234 cm nagyságu abrosz felületét a közép díszítőnénytől a szélek felé ritkuló elrendezésben ki virágbokrok borítják, közöttük szarvasok, futó nyulak és felröppenő madarak alakjaival. Az abroszt keretelő ívsor a hozzá illeszkedő sarokmotívumokkal statikusan zárja le a terítő himzett díszítésének művészi en komponált egységét.

Virágtövekből alkotott folyamatos díszítés keretei a Thoroczkay Mária névbetűivel, címerével és 1656 évszámmal jelölt urasztali terítőt, amely a nagyvarsányi ref. egyház tulajdonában van. Négy sarkában gazdag rajzu virágtó áll, liliom-forma koronázó virága a terítő közepe felé benyulva hangsúlyossá teszi a díszítőnényt. Az oldalak közepén álló virágtó és egy-egy kisebb virágszál csigás indákkal kapcsolódik a sarokban diagonálisan álló nagy motívumhoz. A terítő középrészét két virágos ágából alakított nagy koszoru tölti be, ebben közepén íves virágszálás keretben a fent leírt jelek, ezeken kívül két fa tetején mókussal, a fák között féllábon álló gólya, őz, dámvad, továbbá két-két fa, ezek alatt szarvas és egyszarvu, majd

ismét két fa madárral, végül nyul, kutya és mókus népesítik be a koszoru belsejét.

Ágygarnitúrák, abroszok, diszruhák díszítésén alkalmazták az ivsoros – árkádos – megoldást. Az íveket virág-, vagy levélsorok alkotják s alattuk leveles virágmotívumok foglalnak helyet. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem feleségének Brandenburgi Katalinnak díszruhája az 1620-as években készült. Szoknyáját nyolc sorban árkádos mintájú arany-ezüst himzés díszíti. Keskeny indás csik fölött sorakoznak a karéjos szélű, ívek, bennük felváltva szegfű és margaréta áll, az ívek között egy-egy tulipán. (42.kép.) Két árkádos himzés jellegében hasonló ugyan, de színezésében és kivitelezésében merőben különbözik. Egyik halvány színezésű, a felületek arannyal átöltöztetettek. A nagy gránátalmákat gerezdekre osztották, minden másodikat üresen hagyva, ezeket pöttyök töltik be. Két nagy sarlós levél egészíti ki és apró virágok teszik könnyeddé a tömör motívumot. A másik himzés színezése sokkal erőteljesebb, élénkebb. A felületek zeg-zugosan Point de Hongrie módon vannak kitöltve. A kétféle rajzu virágtő alapját két-két nagy sarlós levél képezi, ezekre támaszkodik a virágtövet keretelő ív.⁴⁴ A virágtöveket az Erdélyben készült himzések jellemzően gyűrűk fogják össze. A Mátyás templom gyűjteményében őrzött terítőt öt különböző himzésből állították össze. Két szemben lévő szélén árkádos díszítésű sáv van. Az ívek alatt stilizált teljes tulipán áll két kasmir palmetta jellegű levéllel; ezeknek a szárát gyűrű fogja össze, majd a gyűrű alatt kétfelé hajolva statikus alapot képez. Ez a himzés is Erdélyben készült a 17. század közepén.

Abroszok, úrasztali terítők középebe gyakran helyeztek centrális elrendezésű díszítményt. Ezeket rendszerint a terítő himzettípusának elemeiből komponálták, vagy ha a sarokdíszítmény kör alakú, pl: csigás inda, minden változtatás nélkül alkalmazták a terítő közepén is. Ennek a díszítésmódnak jellemző példája „Nagy Susanna” urasztali terítője Miskolcon az avasi templomban, amit kilenc egyforma csigás inda díszít, a középen lévő körülkeretelten az ajándékozó nevével. Gazdag rajzu csigás inda ismétlődik közép-díszítményként az urasztali terítőn, ami a poroszlói egyháztól került a sárospataki Ref. Egyházi Gyűjteménybe.⁴⁵

Önálló mintaelemekből alkották meg az abroszok, terítők közep-díszítél szolgáló koszorut, amiben cimer, címerállat, névbetű foglal helyet. Az F:K: monogrammos abroszon a koszoru négy virágfűzéből összeállított, Thoroczkai Kata 1690-ből származó terítőjén a koszoru az előbbihez hasonló nyolc fűzéből áll, ezek találkozásánál nagy virággal, Thoroczkai Mária fentebb tárgyalt terítőjének közép-koszoruja két virágos ágából összetett, fönt az ágak találkozásánál li-

liom koronázza. A két utóbbi terítőn a koszoru közepén van a családi cimere.

Kartus-szerű stilizált leveles keretben Erdély cimere – benne szivpajzsban a Lorántffy cimere – jelöli Lorántffy Zsuzsánna két nagy bársonyterítőjét, és kehelytakarójának közepét. (19. kép.)

Bánffy Kata terítőjének egész felületét kör alakú motívumok borítják, bennük kardot tartó griff, körirata: „Bánffy Kata Istennek Szolgálója” s e körül négy virágindából összetett koszorú. (Sárospatak Ref. Egyház Muzeuma.)

Az úrasztali terítők közéjébe varrott koszorú legtöbbször egyszerebb, sematikusabb babérkoszorú. Lorántffy Zsuzsánna úrasztali terítőjén a koszorú két ágból összetett, a hármas babérlevelek különös rozettákkal váltakoznak, a levelek közül bogycsokor nőnek, közepén „Agnus Dei”. Az 1651 évszámú úrasztali kendőn az „Agnus Dei” alakját övező koszorú négy dús babérágból áll, közöttük rozettával. Bethlen Kata bársonyterítőjére ugyanilyen koszorút himezték; ebben foglal helyet a cimere és a felirat: „Betlen Kata 1694”. A bibliából vett idézet köriratában, szőlőkoszorúban megjelenik még szimbólumként a kehely is. A zsuji terítő leveles tulipánokból és rozettákból fűzött koszorújából elmaradt a vallásos szimbólum. Lakatos Istvánné terítőjének közepén anorganikusan díszített ananász alakú motívum körirataként jelenik meg az ajándékozó neve és az 1704 évszám.⁴⁶

A himzésekben kívül a babérkoszorú reneszánsz szöveteket és kódex kötéseket is díszít.⁴⁷

A virágtöbbször kiinduló indák a XVII. század végén már indarendszerként is alkalmazást nyernek. Arányosan elrendezett kompozícióban ágaznak szerte és teljesen betöltik a himzett felületet. A tengelyeket képező elszájtott virágtövek már alig ismerhetők fel. Uralkodó jellegüket elvesztve csak a dús rajzu indák indítására szolgálnak. Egy lepedőszél zöld selyemmel és ezüsttel himzett szeszélyesen kanyargó indáin reneszánsz virágok: gránátalmák, tulipánok, szegfűk, akantuszvirágok, rozetták nyílnak. A 18. század első felében és közepén a francia barokk és rokokó ízlésnek megfelelő vonalvezetést és díszítőelemeket is megtaláljuk. Együtt van itt a klasszikusan stilizált gránátalma, a naturalisztikus rajzu barokk rózsák, levélcsokor és ezekkel együtt az apró kecses virágok, gyümölcsök, amelyek a himzést finomra, kedvesre teszik. A finoman árnyalt felületeket kicsillanó arany- és ezüstsálak élénkítik. A 18. század második felében készült himzések mintáin már alárendelt szerepet játszik a gránátalma. A virágok közül különösen a papagájtulipán és rózsák, a sokféle alakú levél naturalisztikus megfogalmazásban jelenik meg.⁴⁸

A 17. századi magyar himzések technikáját vizsgálva azt látjuk, hogy azokon mintegy 25 féle öltésvariáció fordul elő. Ezek közül a legjellemzőbb öltésfajtákat ismertetjük. Leggyakrabban alkalmazták a laposöltés változatait. Legegyszerűbb fajtája, amikor körvonalról körvonallig öltik a fonalat sűrűn egymás mellé, hogy az alapszövetet teljesen fedje. Ha a betöltendő felület nagy, kisebb egységekre kell osztani, mert a nagy öltés nem simul az alapra, felborzolódik, könnyen felszakad, ezért a felületet mintásan osztották be. Csikos, lépcsős, fogas, kockás, táblás és zeg-zugos a legszokásosabb beosztás. Ezeket a változatokat nevezzük mintázott laposhimzésnek, ami, ha egyenletesen sűrűn öltögettek, szintén és fonákán egyforma. (16., 17., 18., 22. kép.)

Ha takarékoskodni akartak a fonállal, hamis laposöltéssel varrtak. Ekkor a fonál az alapszövet színén fekszik, a fordulásnál az alapanyagának csak néhány szálát vették a türe.

A hamis laposöltés továbbfejlesztése a levarrott-leöltögetett-laposhimzés, amit bordázott, vagy perzsa öltésnek is neveznek. A laposhimzéssel betöltött felületre merőleges irányban, ritkábban fektették a második laposöltés sort, ennek fonalaait azután egyforma távolságban apró öltésekkel rögzítették az alaphoz. Ez a himzés-mód sűrű szövetszerű felületet ad.

A színén és fonákán egyforma ún. török laposhimzésnek sora két előöltéssorral készült; egyik a himzés színén, másik a fonákán képez öltést. Egyenletes, kissé ritka szövésű alapanyagra szálszámolásos technikával soronként eltolva himezték. A részut bordázott himzés szövéshez hasonlít, mert az öltések nagyon aprók. A minta konturja a szálszámolásos technikának megfelelően zeg-zugos, szögletes. (30. kép.)

Speciálisan magyar himzésfajta volt a 17. században a „Point de Hongrie”. Színes selyemfonállal himezték, gondosan megválogatva a színeket, hogy árnyalt hatást keltsen. Soronként kissé eltolódó apró laposöltéssel varrták zeg-zugos mintával az egyes színek, vagy színcsoportok között arany, vagy ezüst sorokat is alkalmaztak. Egész motívumokat, vagy egyes virágokat, leveleket himeztek ezzel a technikával. Ez a himzés-mód azután elterjedt Nyugat- és Dél-Európában; különösen Génua vidékén készítettek a nemes- és polgár-asszonyok is ilyen himzést a 17. században és a 18. század első felében. (23. kép.)

A perzsa és török izlés a színfoltokat önkényesen helyezte egymás mellé, nem törődve a mintával. Megtörtént, hogy egy virágnak minden szirma más színű, az inda, vagy szár keresztben csikozott, vagy zeg-zugos. A „Point de Hongrie” ezt a színezést finomná, aprólékossá tette és így a nyugat-európai izléshez vitte közelebb, amelyik a finoman árnyalt felületeket kedvelte.

Ha egy sorba egyenlőtlen hosszúságú lapos öltéseket varrtak a tüvel átszurták, hasított laposöltést alkalmaztak. A tüfestéses himzések finom átmenetekkel árnyalt felületeinek kitöltésére használtak fel. (24. kép.) Az ágakat, indákat, szárákat, kácsokat láncc-, szár-, vagy néha laza kereszt szemhez hasonló margitöltéssel varrták.

Szálszámoláson alapuló öltésmód az olasz fonottöltés, más néven francia kereszt szem. Mindkét elnevezése találó, mert olyan módon varrták, hogy a színén fonott öltésnek, a fonákán kereszt szemnek látszik. Ha ritka szövésű alapanyagot használtak és erősen meghúzták a himzőfonalat, áttört hatásúvá vált. (32. kép.)

Az arany és ezüst himzések nagy részét hamis laposöltéssel, vagy feketett laposhimzéssel varrták, az utóbbinál a fonalat az alapszövet felületén vezették s a minta körvonalán forduláskor selyemszállal öltötték le, s gyakran selyemfonállal mintázottan le is varrták. Ez a himzésfajta nyugat-európai eredetű (15. kép.)

Csomóöltéses – un. nefelejcs pont – himzéssel gyakran egész minta-felületeket töltöttek be, máskor a virágok porzóit varrták ilyen módon. A fonalat négyszer-ötször csavarták a türe és közvetlenül a felöltés helye mellett öltöttek vissza. Így kis csomó keletkezett s ha egyenletesen varrták, gyöngyhimzéshez hasonlít.

Az áttört fehér himzések technikája az olasz punto tirato – szálvonásos himzés – és a punto tagliato – vagdalásos himzés – megfelelője. Ez a két himzésfajta Itáliában a 15. században volt gyakori és az európai országok közül először nálunk honosodott meg. A szálvonásos himzés készítésekor az egyenletes szövésű vászonnál egy irányban, a mintának megfelelő szélességben húzták ki a szálakat. A megmaradt kereszt szálakat azután lenfonállal csavarták át geometrikus minta szerint. Fehérnemük diszítéseként és kötények, párnavégek, lepedők széles himzésének, vagy recebetétjének két oldalán keretként jelent meg.

A vagdalásos himzések alapszövetéből hosszában is, keresztben is kihúzták a szálakat. Az így rácsossá vált szövet megmaradt szálait lenfonállal csavarták át. Ezt a „rostélyos” himzést azzal tették változatosabbá, hogy minden második kockába áthurkolt keresztet varrtak. A kockásan áttört alapon a mintát a vászonnál meghagyták és mintázott laposhimzéssel varrták ki. A motívumokat apró, sűrűn egymás mellett fekvő öltéssorral konturozták. A konturon kívül látszik a meghagyott alapvaszon lépcsős széle, ami a lendületesen hajló mintáknak keretelést adva árnyékoltan veszi azokat körül. (29., 31. kép.) A nagyobb felületeket úgy tették változatosabbá, hogy az egyes szirmokat különbözően mintázott laposhimzéssel varrták, a virágok közepét pedig a reticella csipkékről ismert csillagos motívumokkal töltötték ki. Ez a megoldás nemcsak dekoratívan osztja meg a nagy

virágok felületét, hanem bár stilizálva, de jól érzékelteti a kinyílt virág közepét betöltő porzócsoportot.

Ha a magyar himzések motívumainak formagazdagságában és szín pompájában gyönyörködünk, joggal állapíthatjuk meg, hogy ezek a művészi és kiváló technikai felkészültséggel készült himzések a magyar virágos reneszánsz kiteljesedését jelentik textilművészetünkben. ⁴⁹

J E G Y Z E T E K

1. Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. (Bp. 1966) I. 142.
2. Varju-Ember, M., Alte ungarische Stickerei. (Bp. 1963.) 24. kép.
3. Deák F., Magyar hölgyek levelei. (Bp. 1879.) 60., 61., 25. lap
4. Takáts S., Magyar nagyszonyok. (Bp. é. n.) 32., 456.
Takáts S., A török hódoltság korából. (Bp. é. n.) 52.
5. Palotay G., Régi erdélyi himzés mintarajzok. Erdélyi Tudományos füzetek. 131. sz. Kolozsvár (1941.) 1., 3., 6., 9. rajzok.
Balogh, J., Die ungarischen Mäzene der Frührenaissance. (Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz.) Bd. V. XLIV., 1. Huszka J., 1886-ból való vázlatkönyvének egy lapjához 17. század közepéről való levéltöredék van ragasztva, hátoldalán felvidéki himzés minta-rajzzal. Néprajzi Múzeum képgyűjteménye. F. 76. 221 sz.
6. Varju-Ember, M., i. m. 5. kép. V. Ember M., A Textilgyűjtemény új himzései. FA (Bp. 1971.) 227 lap, 3 ábra.
7. Falke, O., Kunstgeschichte der Seidenweberei. Berlin (1913) 476., 499., 500., 546., 548., 549., 573. képek. Schulze, P., Alte Stoffe, Berlin (1920). 137., 149., 156. képek. Flemming, E., Das Textilwerk, Berlin (1927). 80., 90. lap. Errera, I., Catalogue D'Étoffes Anciennes et Modernes. Bruxelles (1927). 107., 119., 132., 251., 282., 333. képek. Dreger, M., Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerei. Wien (1904). 216., 230/b., 231/c., 234/c., 235/c, f., 246. képek. Kendrick, A. F., English Embroidery. London (1904). XXIX., XXXIX. táblák. Elizabethan Embroidery, Victoria and Albert Museum. London (1968). 3., 14. képek.

8. Falke, O., i. m. 556., 577., 580., 581., 607. képek. Schulze, P., i. m. 147., 149., 150. képek. Elizabethan Embroidery. 19. kép. Flowers in English Embroidery. Victoria and Albert Museum. London (1963). 10., 14. képek.
9. A nyirbátori stallum ülései alatt levő válaszfalakat tulipános virágtó disziti. Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. (Bp.1966.) II. 556., 557., 213. képek. v. ő. : Balogh J., i. m. I. 326. lapon a tulipán változatokat ábrázoló rajzokkal.
10. Falke, O., i. m. 95., 558., 560. képek. Schulze, P., i. m. 35., 36. képek. Flemming, E., i. m. 41. lap. Kendrick, A. F., i. m. XL., XLII., XLIII. táblák. Balogh J., i. m. II. 115., 122., 125., 326. képek. Varju-Ember, M., Alte ungarische Sticke-rei. (Bp.1963.) 14., 26., 34., 47. képek.
11. Falke, O., i. m. 385. kép. Flemming, E., i. m. 101., 102. lap. Kendrick, A. F., XLVII., XLVIII. táblák. Flowers in English Embroidery. 4., 9. képek. Elizabethan Embroidery. 11., 16., 19. képek. Balogh J., i. m. II. 4. kép.
12. Elizabethan Embroidery. 23. kép. Flowers in English Embroidery. 5. kép.; Varju-Ember, M., i. m. 44. kép. V. Ember M., i. m. 2. ábra.
13. Falke, O., i. m. 277., 390., 499., 520., 521., 528. képek; Schulze, P., i. m. 123., 125., 126. képek; Flemming, E., i. m. 80., 91., 102., 103., 109. lapok; Santangelo, A., Tessuti d'arte italiana dal XII° al XVIII° secolo. Milano (1958). 50. tábla; Grant, C. E., Some Compartement Desings for Carpets and Herat. Washington (1965). 5., 6., 7. ábrák.
14. Falke, O., i. m. 301. kép; Flemming, E., i. m. 105., 112. lapok; Santangelo, A., i. m. 72. tábla; Kendrick, A. F., i. m. XLVII. tábla; Elizabethan Embroidery. 19., 22. képek; Balogh J., i. m. II. 58., 126., 213., 214. képek; v. ő. Balogh J., I. 117. lapon az akantuszvirág változatokat ábrázoló rajzokkal.
15. Flemming, E., i. m. 86., 87., 119. lapok; Balogh J., i. m. II. 4., 64., 84. képek; Varju-Ember, M., i. m. 12., 28. képek. V. Ember M., i. m. 1., 2. ábrák.
16. Falke, O., i. m. 387., 512., 514., 556., 581. képek; Flemming, E., i. m. 102., 117., 125., 141., 142., 174. lapok; Santangelo, A., i. m. 73., 75. táblák; Palotay G., Oszmán-török elemek a magyar himzésben. BHH 6 (Bp.1940.) 128., 129., 131. képek.

17. Santangelo, A., i.m. 51. tábla.
18. V. Ember M., i.m. 1., 2. ábrák; Migeon, G., Les arts du tissu. Paris (1909). 79., 81. képek; Falke, O., i.m. 581. kép; Flemming, E., i.m. 102., 118. lapok; Errera, I., i.m. 282a, b. képek; Dreger, M., i.m. 234 t. c; Santangelo, A., i.m. 66 t.; Grote-Hasenbalg, Der Orientteppich. Seine Geschichte und seine Kultur. Berlin (1922). I. XXII. t. 8a rajz: Palmette-, Lotos- und Päonien-forma.; Kendrick, A. F., i. m. XLVII. t.; Elizabethan Embroidery, 22., 24. képek.; Schuette, M. – Müller – Christensen, S., Das Stickereiwerk. Thüringen (1963). 401. kép.
19. Falke, O., i.m. 95., 125., 128., 215., 216. képek.; Flemming, E., i.m. 96. lap.; Balogh J., i.m. II. 288. kép.
20. Thoroczkai Mária terítője, Széchy Mária terítője; Varju-Ember, M., i.m. 44. kép, 49. lap.; Balogh J., i.m. II. 122. kép.; Falke, O., i.m. 84 t., 286., 346., 357., 444., 468., 469. kép.; Santangelo, A., i.m. 47 t.
21. Varju-Ember, M., i.m. 24. kép.; Santangelo, A., i.m. 31 t.
22. A terítő tükrének sarokdiszitménye és a szegély részletének színes képe: Varju-Ember, M., i.m. 13., 31. kép.; Széchy Mária terítője, 20. kép.
23. Varju-Ember, M., i.m. 28., 36. képek.
24. Palotay G., i.m. 60., 71. képek.
25. Centrális tő képe: V. Ember M., i.m. 1., 2. ábrák. Falke, O., i.m. 42., 138., 241., 245., 255., 549. képek.; Flemming, E., i.m. 300. lap.; Errera, I., i.m. 282a-b.; Santangelo, A., i.m. 60., 61. t.; L'antico tessuto d' arte italiano. Roma (1937-38). 115. kép 16. századi itáliai himzett bársonyterítőt ábrázol. Mintája hasonlít Lorántty Zsuzsánna vörös-zöld bársonyterítőjének mintájához, valamivel dusabb változatban. Kendrick, A. F., i.m. LVI. t.; Palotay G., i.m. 5., 37., 47., 54., 60., 109. képek.; Balogh J., i.m. II. 556., 557., 559., 568. 571.; A nyirbátori stallum oldalfalainak faragványai.
26. Divald K., Sáros vármegye szövött emlékei. (Bp. 1905.) 38. kép, 49 lap szerint a felirat megfejtése: „Pro Ecclesia Galbtovensi Elisabetha ? Kolovráth.”

27. Varju-Ember, M., i. m. 21. kép.
28. Falko, O., i. m. 558., 559., 560., 581. képek.; Flemming, E., i. m. 103., 104. lapok.; Errera, I., i. m. 251., 255., 284. lapok.; Santangelo, A., i. m. 60., 61. t.; Balogh J., i. m. II. 552., 553., 554. képek.
29. Varju-Ember, M., i. m. 28., 29., 30., 31. képek.
30. Palotay G., i. m. 46., 83., 150. képek.; Flemming, E., i. m. 274. lap.; L'antico tessuto d' arte italiano, 79. kép. Balogh J., i. m. II. 571. kép.
31. Falke, O., i. m. 42., 533. képek.; Flemming, E., i. m. 121. lap.; Balogh J., i. m. 125., 128., 213., 214. képek.; Varju-Ember, M., i. m. 38., 39., 40., 41. képek.
32. Csermelyi S., Magyar himzések kiállításának leíró lajstroma. (Bp. 1918.) X. t.
33. Falke, O., i. m. 147., 252., 400. képek.; Flemming, E., i. m. 106., 134. lapok.; Errera, I., i. m. 119., 226., 248. képek.; L'antico tessuto d' arte italiano, 53. kép.; Santangelo, A., i. m. 70 t.; Kendrick, A. F., i. m. XXXVII., XXXIX. t.; Balogh J., i. m. II. 125., 326. képek.; MNM történeti kiállításán a 14. századból származó körmendi lelethez tartozó tal.
34. Falke, O., i. m. 65., 226., 227., 228. képek.; Errera, I., i. m. 13a., 13b., 21b. képek.; Schulze, P., i. m. 140. kép.; Dreger, M., i. m. 233. t.; Kendrick, A. F., i. m. XXXIII. t.; Palotay G., i. m. 128. kép.; V. Ember M., A Textilgyűjtemény új himzései. FA. (Bp. 1971.) 227. l. 3., 4., 5., 6. kép.
35. Palotay G., i. m. 97., 98. képek.
36. Varju-Ember, M., i. m. 12. kép.
37. Falke, O., i. m. 573., 574. képek.; Flemming, E., i. m. V. t. 2.; Errera, I., i. m. 348., 349., 350., 350a. képek.; Varju-Ember, M., Die ungarische Galakleidung im XVI und XVII Jahrhundert. Waffen und Kostümkunde. 1966. I. 38. kép.; Palotay G., i. m. 99. kép.; Elizabethan Embroidery, 6. kép.; Flowers in English Embroidery, 6., 7., 8. képek.
38. Varju-Ember, M., Alte ungarische Stickerei. (Bp. 1963.) 15. kép.

39. Varju-Ember, M., i. m. 14. kép.
40. Falke, O., i. m. 56., 101., 252., 400. képek.; Errera, I., i. m. 228e., 249b. képek.; Santangelo, A., i. m. 49 t.; Balogh J., i. m. I. 219., II. 326., 491., 558., 560. képek. Balogh, J., Die ungarischen Mäzene der Frührenaissance. (Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der Universität Graz.) Bd. V. XXXV t.; Kendrick, A. F., i. m. XVII., XXXVIII., XLII., XLIX t.; Elizabethan Embroidery. 10., 11., 15., 16., 17., 18., 19., 22., 23. képek.
41. Palotay G., i. m. 119. kép.
42. Flemming, E., i. m. 110., 142., lapok.; Santangelo, A., 77 t. Palotay G., i. m. 74., 118., 120., 121., 122. képek.
43. Varju-Ember, M., i. m. 8. kép és 42. kép.
44. Varju-Ember, M., i. m. 2., 3. képek.
45. Palotay G., i. m. 100., 106. képek.
46. Palotay G., i. m. 71., 108., 132. képek.; Varju-Ember, M., i. m. 25. kép.
47. Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában. (Bp. 1966.) II. 338. kép.; Santangelo, A., i. m. 52 t.
48. Varju-Ember, M., i. m. 47., 48. képek.
49. Azok a himzések, amelyeknél őrzési helyet nem jelöltünk meg, a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében vannak.

MOTIVSCHATZ UNGARISCHER STICKEREIEN IM 17. JAHRHUNDERT

Die Stickerei ist die mannigfaltigste Art zur Verzierung von Textilien. Bei ungebundener Linienführung und den verschiedenen Stickarten kann die künstlerische Fähigkeit völlig zur Geltung kommen.

Ungarns Bevölkerung schuf um die Mitte des 16. Jahrhunderts durch eine Verschmelzung des östlichen und westlichen Formenschatzes mit individuellem Geschmack einen neuen Stickereistil.

Diese spezielle nationale ungarische Stickkunst entwickelte sich und blühte zur Zeit der Türkenherrschaft einheitlich in dem in drei Gebiete geteilten Lande auf.

Die Ornamentik der italienischen Renaissance bildete den Kern des Motivschatzes. Die Anordnung der Muster ist klar und übersichtlich. Die Pflanzenornamentik dominiert, mitunter in Begleitung von Tiergestalten.

Während des 15-17. Jahrhunderts arbeiteten viele Stickermeister am Hofe der ungarischen Könige und siebenbürgischen Fürsten, an Residenzen der Feudalherren und in den Städten. Die Innung der Sticker auch Näher genannt - arbeitete schon im Mittelalter in Buda, in den anderen Städten. erfolgte die Gründung der Zünfte nur allmählich. Die Meister und Gesellen benützten und veränderten nach hiesigem Geschmack die Motive der italienischen und manchmal auch deutschen Musterbücher. Die adeligen - und die wohlhabenden Bürgerfrauen zeichneten ihre Muster selbst und gaben diese später an andere weiter.

Bevor wir die Komposition und Anordnung der Ornamentik behandeln, möchte ich die einzelnen Motive erwähnen.

Unter den Stickmustern sind viele Varianten des Granatapfels zu finden; dem Apfel ähnliche naturalistische und die verschiedensten stilisierten Arten.

Das mittlere der drei Blumenblätter der Tulpe ist manchmal seitwärts gewendet, oder halbkreisförmig geschlossen. Die grosse Blume mit fünf Blumenblättern wurde in verschiedenen Farben gestickt. Die Form der vielblättrigen und Papageitulpen ist schwungvoll und abwechslungsreich, - wenn vollkommen geöffnet - einem Laubstrauss ähnlich.

Die halberblühte Rose wurde in Seitenansicht, die voll erblühte in Daraufrsicht dargestellt. Die stilisierte Rose nennt man Rosette, aus dieser entwickelte sich die Speichenrosette, da die zwischen den Blütenblättern hervorragenden spitzen Kelchblätter wie die Speichen eines Rades aussehen, schliesslich die Drehrose, eine Rosette mit seitlich gebogenen Kelchblättern.

Die Nelke wurde naturalistisch wiedergegeben; die Form der Kornblume ist dieser ähnlich.

Die Behandlung der Oberfläche des Ananas erfolgt in zwei Stilrichtungen. Entweder wird sie nach italienischem Renaissance-Stil - von schuppiger oder gerippter Ornamentik -, oder nach persischem Geschmack durch flächenhaftes Muster bedeckt.

Die Lilie erscheint entweder in heraldischer Form, oft als schwungvoll gezeichnete Turbanlilie, als Kaiserkrone oder Iris; die Akanthusblume ist dieser ähnlich, jedoch von mehr oder weniger asymmetrischer Form.

Die Palmette aus Kaschmir weist verschiedene, sichelförmige und gezackte Blätter auf.

Selten sind Weintrauben, oder Trauben zwischen grossen Blättern unter den Stickereien zu finden.

Die Päonie hat zwei Reihen von Blumenblättern mit einem Stanbeutel-Strauss in der Mitte. Sonnenblumen und Margeriten kommen bei den ungarischen Stickereien verhältnismässig selten vor.

Hyazinthen und Maiglöckchen, sowie kleine Blätter und Ranken lockern die dichten Muster auf. Eine Darstellung von Tiergestalten ist selten.

Allgemeiner Beliebtheit erfreute sich das Blumenstaudenornament. Der Hauptast ist immer gerade, die Seitenäste winden sich symmetrisch, bogenförmig nach beiden Seiten. Auf den Ästen blühen verschiedene Blumen. Die im Renaissance-Stil gestaltete Staudenart ist von anmutiger Linienführung und weist ebenmässige, aufgelockerte Zeichnung auf. Die andere, schematische Art der Blumenstauden hat spiralförmige Zweige, dessen Blüten flächenhaft geziert sind.

Der Granatapfel, die Blume, oder der Laubstrauss aus dem der Blumenstock entspringt ist in vielen Fällen von gleicher Grösse, also gleichwertig mit den Blüten des Blumenstockes, die Seitenäste spriessen aus der Mitte des Hauptastes, somit der Blumenstock von zentraler Anordnung wird.

Die Blumenstauden bilden öfters die Eckverzierung von Tüchern. Die in der Hand gehaltenen Zier-Taschentücher sind meistens von vier oder acht Blumenstauden-Mustern völlig bedeckt.

Der Blumenstock, sowie der Strauss wird manchmal in einer Renaissance-Vase, oder in einem profilierten Brunnen dargestellt.

Zwei grosse sichelförmige Blätter, die aus dem Stamm der Blumenstauden wachsen, umgeben zuweilen kranzförmig die ganze Staudenart, manchmal eine grosse Blüte.

In zwei Arten, jedoch in einer gleichwertigen Anordnung kommen die Blütenstauden auf den Bordüren von Tischtüchern, Bettlaken und Kissenbezügen vor. Jede zweite Staudenart wurde in entgegengesetz-

ter Richtung nebeneinander gestellt, oder stehen nebeneinander. Im letzteren Fall sind die Seitenzweige bogenförmig, oder in S-Form gestaltet und verbinden die Blumenstauden als Ranken zu einem fortlaufenden Ornament.

Die S-förmige Ranke wird manchmal zum Hauptmotiv und verursacht das Zusammenschrumpfen oder sogar Verschwinden der ursprünglich dazwischenstehenden Stauden oder Blumen.

Die in gegengesetzte Richtung gestellte Staude oder Blume wird oft in eine wellenförmige Ranke komponiert.

Die Reihen der grossen Blumen wurden durch die Umrahmung von vier grossen Blättern in Rhombusform zum laufenden Muster.

Der Strauss unterscheidet sich dadurch von der Staude, dass sich der Hauptstiel bogenförmig beugt, doch ist die Komposition statisch.

Windet sich der Hauptast kalbkreisförmig, so bildet dieser den Übergang zur spiralförmigen Ranke, die von kleinen Blüten verziert die grosse Blume am Rankenende wie ein Kranz umgibt.

Beliebte Randornamente waren die aneinander gereihten sichel-förmigen Blätter, an deren Stiel grosse Blumen wachsen, welche den Bogen der Blätter ausfüllen.

Arkadenförmig in Bogen gestellte Blumen, nebeneinander gereichte Blumenstöcke, oder ein Rankenwerk bildet manchmal das Randornament der Tischtücher. Aus den sich verbindenden spiralförmigen Ranken wurden auch Rankenreihen gebildet.

Die vom Blumenstock ausgehenden Ranken gestalten sich am Ende des 17. Jahrhunderts zu einem Rankensystem, welches sich über die ganze Stickfläche verbreitet. In der erster Hälfte des 18. Jahrhunderts erscheinen auch Ornamente und schwungvolle Linienführungen des Barock- und Rokoko-Stils.

In der Mitte der Tischdecken und Abendmaltüchern befinden sich oft zentrale Verzierungen. Diese sind entweder aus den Motiven der Decken komponiert, oder bestehen aus selbständigen Elementen, wie Blumenkränze die ein Wappen, oder ein Monogramm umgeben.

Der Formen- und Farbenreichtum von Blumenornamenten in der ungarischen Stickerei bezeugt eine blühende Renaissance in unserer Textilkunst.

MARIA V. EMBER

Rózsa György:

VÁZLAT A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEK IKONOGRÁFIÁJÁHOZ

Fejős Imre emlékének

A magyar országgyűlések története mindmáig megiratlan. Jogosan merülhet fel a kérdés, hogy nem korai-e a történészek adatgyűjtő és értékelő munkáját megelőzve a téma ikonográfiai vonatkozásaival foglalkoznunk. De a feudalizmus korában az uralkodói hatalom rendi ellensúlyozására életrehívott és még ma is fontos államhatalmi funkciókat betöltő törvényhozó szerv multjának megismeréséhez a rendkívül széles körű írott forrásanyag mellett számtalan képes dokumentum is rendelkezésünkre áll. Ezek nemcsak az országgyűlés, mint intézmény korábbi működésének rekonstrukciójához nyújtanak segítséget, de az állami életben betöltött jelentős szerepét is bizonyítják.

Az egymást követő uralkodóknak, az országos hatáskörű rendi méltóságok viselőinek és az országgyűlések résztvevőinek hiteles portréi, valamint az üléseknek helyet adó települések egykori formáját megőrző veduták szemléletesebbé és élőbbé tehetik a történeti előadást. De az említett arcképek és látképek, azaz a magyar országgyűlések története számára kínálgató illusztrációkban az esetben csak tágabb értelemben tekinthetők tulajdonképeni történeti forrásoknak, hiszen számtalan egyéb vonatkozásban ugyanilyen joggal felhasználhatjuk őket. Az országgyűlések speciális körülményeire, lefolyásuk reális módjára vonatkozó ikonográfiai forrásanyag ennél sokkal szűkebb körű s éppen világos körülhatárolhatóság jogosit fel vázlatos áttekintésükre.

Magyar országgyűlésről a 13. századtól kezdve beszélhetünk. Kezdetben vagy tömeges vagy képviseleti formában folytatta tanácskozásait, tagjai a főpapság, a fő- és köznemesség, később a városi polgárság soraiból kerültek ki. Gyakran tartották szabad ég alatt. Tárgyalásmódjáról ezen kívül kevés adattal rendelkezünk az Árpád- és vegyesházi királyok korából. A 17. századtól kezdve általánosság

vált a kétkamarás rendszer. Ebben az időben alakult ki összehívásának és tárgyalásának határozott módja, az elnökök és a résztvevők jogai és kötelességei, bár „házsabályról” csak a 19. században rendelkeztek.¹

Az országgyűlések történetére vonatkozó ikonográfiai forrással a 18. századtól kezdve számolhatunk. A 19. században a mennyiség növekedni kezd, majd a század utolsó harmadától, a riportfénykép megjelenésétől kezdve beláthatatlanná terebélyesedik. Most csak a képzőművészet eszközeivel készült ábrázolásokkal foglalkozhatunk, a rendkívül nagy tömegben fennmaradt fényképanyag ugyanis semmi újat nem hoz az ábrázolások tipológiája szempontjából. Az általában rendszeres időközökben, most már ugyanazon a helyen szematikusan megisméltődő jelenetek képei csak tartalmi szempontból forrásértékek, ennek vizsgálata azonban már a kor szak specialistáinak feladata.

Ikonográfiai anyagunkban a legelső helyet azok a képek érdemlik, amelyek az országgyűlés színhelyül szolgáló épületek külsejét vagy termeik belső alakját őrizték meg az utókor számára. S ezek körét mindjárt le is kell szükítenünk. Az ülések helyét ugyanis a 19. század közepéig törvény nem határozta meg, csak azt írta elő, hogy az ország határain belül kell lennie. Így különböző városokban tartottak országgyűléseket (pl. Sopron, Tolna, Besztercebánya – ma Bańska Bystrica, Csehszlovákia –, Nagyszombat – ma Sibiu, Románia stb.). Többször előfordult, hogy átmenetileg olyan épületek is helyet adtak az országgyűlésnek, amelyeket eredetileg más célra emeltek. Témánk szempontjából most első sorban azokkal az esetekkel kell foglalkoznunk, amikor a korábban eltérő rendeltetésű épületeket tartós átalakítással tették alkalmassá ülések tartására. Érdekes módon tükröződik az ideiglenes és tartós használat közötti különbség a helynévadásban. A budai várban az Országház-utca neve őrzi az országgyűlések emlékét, pedig itt csak három alkalommal volt ülés, 1790-ben, 1792-ben és 1807-ben. De az országgyűlés Budára helyezése a 18. század végén a nemzeti követelések között szerepelt. A nemzeti Múzeumot viszont sohasem nevezték másként, holott a 19. század második felében, a mai Országház felépítéséig, mindkét háznak voltak itt ülései. Ebben az esetben azonban – úgy látszik – fontosabbnak érezték a kulturális feladatot és ezért nem kapott a Múzeum átmeneti szerepét jelző nevet.

Amióta az ország középső része a török hatalmába került, a legtöbb országgyűlést a főváros funkciót átvállaló Pozsonyban (ma Bratislava, Csehszlovákia) tartották, kezdetben a várban. Az első, országgyűlések céljára szolgáló épület 1609 és 1635 között épült. Később vámhivatal céljára használták, nem maradt fenn régi ábrázolá-

sa.² A második országházat Johann Baptist Martinelli (1701–1754) tervei alapján Franz Karl Römisch (1716–1779) építette 1753-tól 1756-ig, eredetileg királyi kamara céljára. Átalakítása Franz Anton Hillebrandt (1719–1797) udvari kamarai építészről származik, 1772-ből. A jelenlegi egyetemi könyvtár céljára használt épület képét a bécsi és Bécs környéki részletekről sorozatokat készítő kedves, naiv mesternek, Vincenz J. Reimnek (1796–1858) köszönhetjük.³ (43.kép.) Mindkét pozsonyi épületben külön termet biztosítottak az alsó- és felsőtábla számára. Amikor az országház nem volt használható állapotban, a felsőtábla a primási palotában vagy esetleg a nádor házában, az alsó pedig a főtéren álló un. „Zöldház”-ban ülésezett.

1783-tól 1785-ig a Pozsonyból már ismert Hillebrandt végezte el a budai várban fekvő egykori klarissza kolostor átalakítási munkáit országgyűlés céljára (Országház-u. 28.). Az első emeleti termekkel a mester a századvég legszebb interieurjeit alkotta meg. Szerencsés módon egy rézkarc módot nyújt arra, hogy a belső építészeti dekoráció eredeti formájáról fogalmat alkothassunk magunknak.⁴ (44.kép.) Az épületben azonban – mint már említettük – csak három országgyűlést tartottak, ma a Magyar Tudományos Akadémia több intézetének otthona.

A reakció megerősödésével az ülések színhelyét ismét Pozsonyba helyezték s itt is maradt az utolsó rendi országgyűlés idejéig, 1848-ig. Mivel a budai épület már nem állott rendelkezésre, az első népképviselői országgyűlés üléseit 1848-ban Pesten tartották az 1849-ben elpusztított Vigadó, illetve a Nemzeti Múzeum épületében. Mindkettő Pollack Mihály, a magyar klasszicista építőművészet vezető alakjának kiváló alkotása.⁵ A szabadságharc leverése utáni években, egészen 1861-ig nem hívták össze az országgyűlést. Ekkor még ideiglenes üléstermeket használtak. 1865-ben, a következő országgyűléssel kapcsolatban kapott megbízást a mai budapesti városkép kialakításában jelentős szerepet játszó Ybl Miklós (1814–1891) a felsőháznak helyet adó Nemzeti Múzeum szomszédságában az un. régi képviselőház felépítésére. Bár az építkezés rendkívül rövid idő alatt befejeződött, mégsem lett készen időben s csak két év múlva lehetett használatba venni. A 20. század elején feleslegessé vált épület ma az Olasz Kulturintézet székhelye. Külsejét egykorú környezetében Slowikowski Ádám színes litográfiája⁶ (52.kép.), nagytermet pedig egy, a még meg nem valósult terv alapján készült fametszet ábrázolja⁷ (53.kép.).

Végre a 19. század végén sor került a magyar országgyűlés végleges otthona, a Parlament felépítésére. Létesítését az 1880. évi LVIII. tc. rendelte el. Méretei az ezeréves jubileumára készülő Magyarország ünnepi hangulatával állanak arányban. Fennállása óta a

Parlament mintegy Budapest jelképévé vált, a városkép egyik legjellegzetesebb, legfélejtethetlenebb részlete. A Duna-parton erőteljesen érvényesülő tornyos-kupolás sziluettje a londoni Parlamentet juttatja eszünkbe. Mestere, Steindl Imre (1839-1902) eklektikus módon oldotta meg feladatát. A hosszanti oldalával a folyópartra támaszkodó épületen gótikus, reneszánsz, barokk, sőt nemzeti-nek vélt elemekkel is találkozunk. A belső elrendezésben Steindl annyira korszerűt és a rendeltetésnek megfelelőt alkotott, hogy még ma, a megváltozott társadalmi körülmények között is alkalmas arra, hogy állami életünk központja legyen. Itt tanácskozik az egykamarás országgyűlés, itt székelnék a Népköztársaság Elnöki Tanácsának és a Minisztertanácsnak hivatalai. A tehetség magyar grafikusművész, Vadász Endre (1901-1944) két világháború között keletkezett rézkarca az épületet a Duna tulsó partjáról nézve állítja elénk⁸ (54. kép.).

Az országgyűléssel kapcsolatos ikonográfiai forrásanyag második csoportját valóban lefolyt ülések hiteles ábrázolásai alkotják. Ilyent többet is ismerünk a 19. századból. Első az 1832-36-os országgyűlés alsótáblai üléséről készült rézmetszet, amelyet a szignatura tanúsága szerint A. J. Groitsch rajzolt és metszett. (46. kép.) Sajnos, sem a művész személyéről, sem a lap keletkezési körülményeiről nem tudunk semmi közelebbit.¹⁰ A magasított, korláttal elzárt pódiumon az elnöklő királyi személynök (personalis), a többi hivatalos személy és a jegyzők mellett egyházi résztvevőket is láthatunk. Utóbbiak korábban a jobboldali asztalnál foglaltak helyet, csak 1836-ban, ideiglenesen kerültek fel a pódiumra. A terem hosszában elhelyezett három hosszú asztal mellett ülnek a követek a négy kerület szerinti csoportosításban. A Dunán inneni és Dunán tuli megyéket képviselő két-két képviselő egymás mellett, a Tiszán inneni és Tiszán tuliak pedig egymással szemben foglaltak helyet. A későbbi, a politikai felfogásra utaló elhelyezkedéstől eltérő ülésrend azért volt fontos, mivel a javaslatok előkészítésében jelentős szerepet játszó kerületi ülések elnöklésének rendjét ez határozta meg. A képen az egyik ablakmélyedésben gyorsíró látunk, az ő munkája tette lehetővé az ülések jegyzőkönyveinek kinyomtatását. Az asztaloktól távolabb, a követek mögött az országgyűlési ifjak állanak, akik ugyan nem vettek részt a tárgyalásokban, de a hangulat irányítására befolyást gyakoroltak. A teremnek egy 1848-ból származó és nem konkrét ülést ábrázoló képén az 1843-ban megváltoztatott ülésrendet tanulmányozhatjuk: az elnöki asztal az ajtóval szemközti hosszú falhoz került, a követek pedig az erre merőlegesen elhelyezett 13 kisebb asztal mellett láthatók.¹¹

A Magyar Nemzeti Galériának a felsőtábla egy ülését ugyanebből az időből ábrázoló rajza jelzetlen, de stíluskritikai alapon ezt is Groitschnak tulajdoníthatjuk.¹²(47. kép.) A meglehetősen sivár terem közepén egy hosszú asztal két oldalán ülnek a főrendek. Az asztal végén József nádor ismerhető fel, mindig a nádor tiszte volt a felső táblán az elnöklés. Tőle jobbra a főpapok, egyikük éppen felolvas a kezében tartott papírlapról. Velük szemben, szintén szigorú rangsorban, a világiak helyezkednek el. Egy, az utolsó rendi országgyűléssel kapcsolatban, 1848-ban napvilágot látott fametszet a termet az 1843-ban végrehajtott átrendezés után mutatja be, amikor a középső asztal két oldalán még három-három hosszú asztalt állítottak fel.¹³

1848-ban, az első népképviselői országgyűlés megnyitása előtt, Széchenyi István közmunka- és közlekedésügyi minisztériuma elkészítette a Vigadó és a Nemzeti Múzeum alaprajzait abból a célból, hogy a résztvevők könnyebben a helyükre találjanak. Walzel Ágost Frigyes nagyméretű litografált lapjain, amelyek háromszorosan összehajtott állapotban kerültek az érdekeltek kezébe, a külső oldalon, a cím felett az üléstermek képe látható. Ezek a képek tehát nem valóban lefolyt ülések ábrázolásai, hanem az ideiglenes berendezés figyelembevételével készült fantáziaképek. Ezt bizonyítja egyébként az is, hogy a megnyitás napját tévesen július másodikában jelölték meg rajtuk a helyes dátum, ötödike helyett. Az interieurökből és az alaprajzokból mégis hitelesen ismerhetjük meg az üléstermek beosztását, a hivatalos személyek, a tagok és a hallgatóság elhelyezkedési rendjét.¹⁴(48–49. kép.)

Az országgyűléssel összefüggő ünnepélyes jelenetek közül a megnyitás ceremóniája időrendben a legelső. Ebben a főszerep az uralkodóé, aki vagy személyesen vagy képviselője útján vesz részt és a trónbeszéd elmondása után átadja az országgyűlés munkájára vonatkozó irányelveit (*propositiones regiae*) a nádornak. Az első népképviselői országgyűlés megnyitása eltért a szabályostól. 1848. július 5-én déli 12 órakor a két ház együttes ülésén (*sessio mixta*) a pesti Vigadóban István nádor képviselte V. Ferdinánd királyt, így a pozíciókat Batthyány Lajos miniszterelnöknek kellett átvennie. Ugyancsak Batthyány a címzettje a magyar Borsos József (1821–1883) és az osztrák August Pettenkofen (1822–1889) közös műveként létrejött kvalitásos litográfia ajánlásának is, amely a jelenetet ábrázolja, és amely a magyar nyelvnyolcas forradalom reprezentatív ábrázolásainak egyik legszebbike.¹⁵ A művészek munkamegosztásáról eddig az volt a vélemény, hogy Borsos rajzát Pettenkofen vitte rá a kőre. A lap stílussajátosságai, egy egykoru ujsághír és a szignatura formájának figyelembevételével, amely a két művésznevet kötőjellel illetve és

kötőszóval kapcsolja össze, ezt a korábbi felfogást revideálnunk kell. A háttér építészeti részletei, a hallgatóság lelkes tömege, valamint az ablakokon keresztül beáramló fény ábrázolása Pettenkofen művészetével áll kapcsolatban. A kompozícióban kissé túl erős hangsúlyhoz jutó és gyakran szervesetlenül megoldott, egyéni vonásokkal jellemzett portréfejek viszont az ügyes arcképfestőként ismert Borsos művei lehetnek. Egy fennmaradt rajzos kulcs segítségével 42 személyt azonosíthatunk. Több arckép előképét osztrák és magyar művészek korábbi, grafikus uton sokszorosított arcképeiben sikerült meghatároznunk. A körrajzolásban Borsosnál jóval gyakorlottabb és a pusztá reprodukálásnál rendszerint többre törekvő Pettenkofen minden jel szerint olyan kompozíciót sokszorosított, amelynek megalkotásában – a stíluselemzés és az írott adatok alapján következtetve – maga is részt vállalt.

Másik ünnepélyes jelenetet ábrázoló képünk az 1865. december 15-én megnyitott országgyűlésre vonatkozik. A ceremónia a budai Várban zajlott le és I. Ferenc József személyesen vett részt rajta. Ennek az országgyűlésnek az ad különös jelentőséget, hogy a szabadságharc után újabb lépés volt az uralkodó és a nemzet közötti „kiegyezés” felé és alatta koronázták meg a királyt a magyar törvényeknek megfelelő módon. A magyar nemzeti festészet kimagasló alakja, Székely Bertalan (1835–1910) a helyszínen készítette elfametszetben fennmaradt rajzát. ¹⁶ (51. kép.)

Az erdélyi országgyűlések történetére vonatkozólag nem rendelkezünk sok képes forrással. Finom megoldásával kiválik Szathmári Pap Károly az 1842-i országgyűlés résztvevőit ábrázoló arcképgyűjteményének litografált címlapja. A kötet címszövegét kisméretű vázlatos rajz élénkíti a kolozsvári (ma: Cluj, Románia) megyeház disztermének, mint ülésteremnek képével. ¹⁷

Szintén a mindenkori uralkodó a főszereplője az országgyűléssel kapcsolatban álló másik ünnepélyes aktusnak, a királykoronázásnak is. Ez ugyanis mindig országgyűlés keretében zajlott le. Sem helyünk sem lehetőségünk nincs most a magyar királykoronázások ikonográfiájának mégoly vázlatos áttekintésére sem. Jellemző példaként csak egy képet emelnénk ki a sok közül, amely I. Ferenc király 1792. június 6-án, Budán történt koronázási kardvágását ábrázolja. ¹⁸ (45. kép.) Maga a kardvágás momentuma a magyar koronázások világi ceremóniái közé tartozik és azt jelképezi, hogy az uralkodó fogadalmat tesz az ország területének megvédelmezésére. Karl Schütz (1745–1800) most felbukkant színezett tusrajza nemcsak azért figyelemreméltó, mivel a jelenetről eddig csak a bécsi Artaria-cég kiadásában megjelent rézkarcot ismertünk, ¹⁹ de azért is, mivel jellemző adattal szolgál a hasonló ábrázolások keletkezési körülményeire vonatkozólag.

Azt már eddig is tudtuk, hogy I. Ferenc koronázása egyes jeleneteinek ábrázolásánál II. Lipót két évvel korábbi pozsonyi koronázásának megfelelő képeit vették alapul.²⁰ Bemutatott rajzunk 1970-es dátuma és budai háttere – úgy látszik – ellentmondást tartalmaz, hiszen 1790-ben még Pozsonyban folyt le a koronázás. De II. Lipóttal kapcsolatban már felmerült Buda, a magyarok már őt is ott szertették volna megkoronázni. Schütz tehát valószínűleg előre elkészítette rajzát, s amikor a helyszín kérdése véglegesen eldőlt, a felhasználhatatlan kompozíciót félretette. Két év múlva azonban, I. Ferenc azonos formában, de most már valóban Budán történt koronázási kardvágási jelenetének ábrázolásánál felhasználta. A helyszín kérdéséről még annyit kell megjegyeznünk, hogy a környezet nem a budai Széna-tér környéke, hanem a Bem József utca vonalában fekszik, amint az egykorú leírások is a Viziváros és az Ujváros (Neustift) határán említik a Királydombot.²¹ Egyébként a koronázási ábrázolások keletkezésével kapcsolatban hasonló jelenségekre már az egykorú magyar ujság szerkesztői is felhívták olvasóik figyelmét.²²

A királykoronázások mellett az országgyűléseken történt a király után következő legmagasabb közjogi méltóság, a nádor (palatinus) megválasztása és beiktatása is. Erre vonatkozólag egy ábrázolás maradt ránk, amelyen azt a jelenetet láthatjuk, amikor István főherceg bátyja, V. Ferdinánd kezébe leteszi a nádori esküt. A helyszín a pozsonyi primási palota nagyerme, az időpont 1847. november 12-e, a résztvevők a két tábla tagjai. Az ünnepi aktust a sokat foglalkoztatott bécsi Josef Lanzedelli (1807–1873) litográfiaja örököltette meg.²³

A tanácskozástermek falain kívül is történtek olyan események, amelyek szorosan összefüggenek az országgyűlés munkájával és így képes forrásanyaguk az országgyűlés-ikonográfia körébe tartozik. Ilyenek a különféle szűkebb körű tárgyalások, az országgyűlés és az uralkodó érintkezését fenntartó küldöttségek utazása és fogadásai, a követválasztás és az ezzel kapcsolatos korteskedés. Főként az utolsó témánál a reális, zsánerszerű vagy karikatúrisztikus ábrázolások mennyisége kiragadott példák ismertetésére kényszerít bennünket. Az 1865–68. évi országgyűlés ún. 67-es bizottságának a Magyar Tudományos Akadémia nemrég befejezett palotájában tartott ülését neves illusztrátorunk, Greguss János (1837–1892) rajzolta le.²⁴ 1848. március 16-án V. Ferdinánd a bécsi Burgban fogadta az utolsó rendi országgyűlés küldöttségét. Erről a jelenetről egy Bécsben megjelent litográfia tájékoztat bennünket.²⁵ Ugyanerre az országgyűlésre sikerült az ellenzéki nemességnek Kossuth Lajost Pest megye követévé választania. Franz Weisnek Walzel kiadásában megjelent színezett litográfia azt a jelenetet állítja eléünk, amikor Kossuth hívei sikerüket az alig befejezett Nemzeti Múzeum előtt tartott, cigányzenével kísért lovas felvonulással ünnepelték meg.²⁶

Amilyen mértékben szabadabbá és demokratikusabbá válik a politikai élet, olyan mértékben tűnik fel az országgyűlések munkája és szereplőinek alakja a politikai karikatura torzító tükrében. Ezt a témakört is igen gazdag anyag képviseli a 19. század második felétől kezdve egészen maig. Teljes feldolgozásáról, a fényképekhez hasonlóan itt is le kell most mondanunk, hiszen még a művésznevek és a folyóiratcímek felsorolása is szétfeszítené e dolgozat kereteit. Meg kell elégednünk egy immár klasszikussá vált példa felidézésével. Szerelmey Miklós (1803–1873), a magyar litográfiatörténet egyik fontos alakja, 1848-ban illusztrált élcslapot indított Charivari címen. Nemcsak a címe utal francia mintákra, a benne közölt rajzok néhányának előképét is sikerült Daumier oeuvrejében kimutatni.²⁷ Képpünk azzal az eseménnyel áll kapcsolatban, amikor az első magyar minisztérium tagjai 1848. július 20-án és 22-én a kisebbségben lévő baloldali ellenzék tiltakozása ellenére megszavaztatták a képviselőházban az olasz nemzeti mozgalom ellen küldendő osztrák katonaság számára a támogatást.²⁸ A kormányt Szerelmey litográfiáján Kosuth Lajos, Széchényi István és Deák Ferenc képviselik, a csengőt rázó házelnök Pázmándy Dénes mellett a kisebb méretben ábrázolt ellenzékiek közül az ülő Teleki Lászlót és az álló sorban Madarász Lászlót és Irinyi Józsefet sikerült azonosítani. (50.kép.)

Végigtekintve az országgyűlések mindennapi munkáját és ünnepi momentumait élénk állító és a politikai küzdelembe is betekintést engedő ábrázolások során, azok keletkezési körülményeiről általában a következőket állapíthatjuk meg. Az uralkodónak, érthetőleg nem volt fontos az országgyűlés munkájának művészi eszközökkel történő megörökítése, hiszen itt tulajdonképpen abszolút hatalmának csorbításáról volt szó. Természetes, hogy a főpapságot is inkább vallásos kompozíciók programjának meghatározása és művészi megvalósításuk mikéntje érdekelte. De az már érthető, hogy leggazdagabb főuraink, akik személyes és családi dicsőségük művészi propagálására nem sajnálták a pénzt, az országgyűléssel kapcsolatban ritkán vállalkoztak a mecénás szerepére. Az országgyűlési ikonográfia körébe tartozó ábrázolások legtöbbje üzleti vállalkozásnak köszönhette létrejöttét.²⁹ Még szerencsés eset az, ha az üzletember egyben tehetséges művész is volt. Ritkán, de előfordult, hogy a haladó szellemű országgyűlési ifjuság kezdeményezte politikai vezérei arcképek megörökítését.³⁰ De az mindennek ellenére biztos, hogy a létrejött képanyag, ha nem is mindig kiemelkedő művészi kvalitásai, de történelmi forrásértéke miatt mindenképpen megérdemli az utókor megbecsülését.

J E G Y Z E T E K

1. Általánosabb szempontból foglalkozik az országgyűlések történetével: Salamon Ferenc, Rendi országgyűléseink jellemzéséhez. Kisebb történelmi dolgozatai. I. köt. Budapest, 1875. 400–430. l. (Esterházy Miklós nádor meg nem valósult házszabályterve 1637-ből.) – Kérészy Zoltán, Rendi országgyűléseink tanácskozási módja. Kassa 1906. Klny. a kassai kir. jogakadémia 1905/6. tanévi évkönyvéből. (korábbi irodalommal) – Eckhart Ferenc, Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 108–114., 256–267., 281–283. l. – Beér János-Csizmadia Andor, Történelmünk a jogalkotás tükrében. Bp. 1966. (szemelvények a vonatkozó törvényekből)
2. Korabinsky, J. S., Beschreibung der königl. ungarischen Haupt-Frey und Krönungsstatt Pressburg. Pressburg (1781). 43. l. – Salamon Ferenc, Az 1741-iki koronázó országgyűlés. Kisebb történelmi dolgozatai. I. köt. Budapest, 1875. 74–77. l. – Ortvay Tivadar, Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. 333. l.
3. Korabinsky, J. S., i. m. 23–4. l. – Ortvay i. m. 371–3. l. – Kapossy János, F. A. Hillebrandt. Budapest, 1924. 16. l. – Šúpis pamiatok na Slovensku. Red. A. Güntherova. I. köt. Bratislava, 1967. 167. l. – Az épület külsejét Fáy Mór fametszete is megörökítette: Ábrázolt Folyóirat. I. évf. 1848. január 1. l. sz. 4. l.
4. A színezett rézkarc megjelent: Naponként-való jegyzései az 1790. Esztendőben ... rendelt ... Magyar Országgyűlésének ... Béts 1791. 688. l. után, a lap és a vele együttugyanitt megjelent alaprajzok nyomtatott magyarázatával. v.ö. Magyar Hirmondó 1972. május 22. és 29., 736. és 753. l. – Az épületre vonatkozólag lásd: Kapossy, J., i. m. 18. l. – Horler Miklós (szerk.), Budapest műemlékei. i. köt. Bp. 1955. 413–423. l. – Az országgyűlés résztvevőinek elhelyezkedését feltüntető alaprajz készülhetett utólag, mint a már lefolyt esemény rekonstrukciójának segédesszöve és előzetesen, mintegy vezetőül. Előbbire példa Csécsy János sárospataki tanár rajza az 1705-i szécsényi országgyűlésről. Képe: Thaly Kálmán, Rákóczi tár. i. köt. Pest, 1866. címképeként. Az 1848-as országgyűlés gyakorlati célból, előre készült alaprajzaira később visszatérünk.

5. Itt el kell oszlatnunk egy közkeletű tévedést. Gyakran találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy 1849-ben a pesti egyetemi templomban ülésezett volna az országgyűlés. V. ö. Genthon István – Zakariás G. Sándor, Magyarország művészeti emlékei. 3. köt. Bp. 1961. 103. l. – Fejős Imre, az 1949-ben megszüntetett Parlamenti Múzeum volt igazgatója, majd a Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának vezetője egy, halála miatt kéziratban maradt rövid közleményében egykoru híradásra támaszkodva már megcáfolta ezt a tévedést. Ez a tanulmány kiváló alkalom Fejős megállapításának publikálására. Az egykoru hivatalos beszámolót, amire ő is hivatkozott, közölte: Beér János – Csizmadia Andor, Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Budapest, 1954. 441. sk. l. Az ülés valójában a megyeházán volt.
6. Az épületre vonatkozólag lásd: Ybl Ervin, Ybl Miklós. Budapest, 1956. 42–44. l. – A képviselőház egyéb ábrázolásai közül megemlíthetjük Kelety Gusztáv rajzát fényképfelvétel után, amely Rusz Károly fametszetében megjelent: Vasárnapi Ujság. 1865. október 1. 40. sz. 504. l. és egyszerűsített változatban: Családi kör. 1865. október 29. 44. sz., valamint eltérő kompozíciók: Magyarország és a nagy világ. 1865. október 15. 3. sz. 37. l. és Haske Ferenc fénykép utáni rajzát Rusz Ferenc fametszetében: Hazánk s a külföld. 1865. október 1. 40. sz. 632. l.
7. Megjelent: Vasárnapi Ujság. 1865. november 19. 47. sz. 593. l. – Haske Ferenc fametszete megjelent: Hazánk s a külföld. 1865. december 17. 51. sz. 808. l. Ismeretlen mester litográfija megjelent: Magyarország és a nagy világ. 1865. november 12. 7. sz. 104–5. l.
8. Az épületre nézve lásd: Egry Margit – Komjáthy Edit, Az Országház. 3. kiadás. Budapest, 1970. Francia, német és orosz rezümével.
9. Pataky Dénes, A magyar rézmetszés története. Budapest, 1951. 134. l. – C. Wilhelmb Gizella, Magyarország történetének képeskönyve. Budapest, 1962. 270. l.
10. Groitsch rézmetszete, nagysága alapján következtetve, esetleg az országgyűlési napló mellékletétől készülhetett.
11. Megjelent: Ábrázolt Folyóirat. 1848. január 15. 3. sz. 20. l. Az alsótábla üléstermének az 1843-i változtatás utáni álla-

- potát tünteti fel Engel Mór litográfiája is, amely megjelent: Vachot Imre, Országgyűlési almanach. I. Pest 1843. 146-7. 1. között, nyomtatott magyarázattal. A lapot Gerszi Teréz, A magyarkörajzolás története a XIX. században. Budapest 1960. című műve nem ismeri. Szintén Vachot Imre adta ki Marastoni József litográfiájában az 1865/66. évi országgyűlés képviselőházának emléklapját Budapest, a Képviselőház és a Múzeum látképével és hét képviselő arcképével. Gerszi i.m. 179.1.
12. C. Wilhelmb, G. i.m. 271.1.
 13. Megjelent: Ábrázolt Folyóirat. 1848 január 8. 2.sz. 12.1.
 14. Gerszi T. i.m. 214.1. - Az 1861. évi országgyűlés alsó- és felsőházának ülését a Nemzeti Múzeum, illetve a Kereskedelmi Csarnok épületében a Vasárnapi Ujság két fametszete mutatja be: 1861 június 23. 25.sz. 293.1. és június 30. 26.sz. 305.1. Az ülések képét eltérő változatban, fametszetű megoldásban lásd: Emich Gusztáv Nagy Képes Naptára az 1862. évre. Pest 1861.1. és 4.1. mellett. - 1867-ben a képviselőház közel két hónapig ideiglenesen a Magyar Tudományos Akadémia palotájában tartotta üléseit. V. ö. Székely Bertalan rajza fametszetben: Vasárnapi Ujság. 1867. december 1. 48.sz. 589.1. Képét, téves aláírással lásd: Budapest enciklopédia. Budapest 1970. 8.1.
 15. Rózsa György-Spira György: Negyvennyolc a kortársak szemével. 326.sz. Sajtó alatt.
 16. Megjelent: Vasárnapi Ujság. 1866. január 21. 3.sz. 29.1. - A jelenetről még négy litografált változatot ismerünk, köztük a sokat foglalkoztatott osztrák riportrajzolók Vincenz Katzler (1823-1882) és Franz Kollarz (1829-1894) műveit. Megemlíthetjük még J.V. Frey fametszetét is. V.ö. Kiss Sándor. Magyarország történetének képekönnyve. 1849-1945. Budapest 1969. 22-3.1.
 17. Gerszi Teréz i.m. 207.1. - Az 1863. évi országgyűlés Nagyszébenben (Sibiu, Románia) nyílt meg 1863 június 16-án. V. ö. a Vincenz Katzler rajza után készült fametszetet: Waldheim's Illustrierte Zeitung. 1863 augusztus 1. 83.sz. 92.1. - Az 1865 november 19-én ismét Kolozsvárt tartott megnyitó képét lásd: Hazánk s a külföld. 1865 december 17. 51.sz. 809.1. Eredeti vázlat nyomán Haske Ferenc fametszete.
 18. Jelezve balra lent: "Gezeichnet von Carl Schütz 1790." Tus, vízfesték, 275 x 416 mm. Budapesti magántulajdonban, védett.

19. V. ö. Rózsa György. Budapest régi látképei. Budapest 1963. 142. sz.
20. V. ö. Vayer Lajos ismertetését Bartoniék Emma. A magyar királykoronázások története, Budapest című könyvéről. Századok. LXXV(1941) 428.1.
21. V. ö. Bartoniék i. m. 163.1. - Ezzel szemben: Magyar Hirmondó. 1972 május 29. 753.1.
22. Hadi és más nevezetes történetek. 1790. 743-4.1. A szöveget közli: D. Szemző Piroska. A magyar folyóiratillusztráció kezdetei. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve. Budapest 1954. 132.1.
23. Vayer Lajos, Kossuth alakja az egykorú művészetben. Kossuth emlékkönyv. Budapest 1952. II. kötet. 440.1. A kompozíció átdolgozott variánsát Szerelmey Miklóstól említi: Gerszi T., i. m. 210.1.
24. Megjelent: Vasárnapi Ujság. 1867 február 24. 8. sz. 89.1.
25. Anton Ziegler négy nyelvű kísérőszöveggel kiadott, történetileg érdekes, de művészileg nem kiemelkedő sorozatának 13. sz. lapja. - Érdemes megemlíteni, hogy a küldöttség tagjairól fennmaradt egy csoportkép, Matthäus Kern litográfiája. Kernnek a kompozícióhoz készített 38 eredeti rajzát a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka őrzi. Ugyanennek a küldöttségnek utjával kapcsolatban több más ábrázolás is maradt fenn.
26. Vayer L. i. m. 339-40.1. - Fejős Imre, A Nemzeti Múzeum ábrázolásai. Folia Archaeologica. VII(1955) 18. sz. - C. Wilhelm G. i. m. 295-6.1. - A kompozíció korabeli népszerűségét jellemző adalék, hogy a párizsi L' Illustration 1849 július 28-i 335. számában a "magyar nemzeti gárda" felvonulását ábrázoló illusztráció előképéül használták fel. V. ö. Budapest enciklopédia. Budapest 1970. 322.1.
27. Gerszi Teréz, Daumier és az első magyar élclap karikatúrái. Művészettörténeti Értesítő. II(1953) 163-4.1.
28. Megjelent: Charivari. 1848 július 26. 8. sz. 31.1. - V. ö. Gerszi T. A magyar kőrajzolás története. 210.1. Vayer Lajos, Széchenyi képe. Magyarorságtudomány. I(1942) 100.1.
29. Ilyenek például Ponori Thewrewk József: Magyar Pantheonja a 19. század huszas éveiben és a század végén Alpári Lajos szerkesztésében fűzetekben kiadott A Parlament-című kiadvány Franz Würbel gyen-

ge litográfiáival. Mindkét sorozat az országgyűlés tagjainak arcképeit tartalmazta.

30. V.ö. Fejős Imre: Az országgyűlési ifjuság litografáló társasága. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve, Budapest 1952. 118-121.l.

ÜBERBLICK DER IKONOGRAPHIE DER UNGARISCHEN LANDTAGE

Die Bilddokumente der Tätigkeit und Schauplätze der Landtage sind nicht bloss als Veranschaulichung der Ereignisse zu bewerten, sondern sie ermöglichen auch verfassungsgeschichtliche Folgerungen. Das einschlägige Bildmaterial ist sehr weitläufig. Hinsichtlich der Arbeit der ungarischen Landtage besitzen wir Darstellungen seit dem 18. Jahrhundert. Seit diesen Zeiten verliefen die Landtage in für die Zwecke der Sitzungen erbauten oder umgestalteten Gebäuden. Aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sind auch einzelne, bestimmte Sitzungen oder die Eröffnungsfeierlichkeiten vorführende Bilddokumente bekannt. Von den mit den Landtagsfeierlichkeiten in Beziehung stehenden Bildern werden im Artikel die Krönungsdarstellungen und die Eidesszene des Palatins, des Stellvertreters vom König, erwähnt. Ausserhalb der Sitzungen geschehene, aber mit der Arbeit des Landtags in engem Zusammenhang stehende Ereignisse - Deputiertenwahlscenen, Kommissionssitzungen - wurden auch festgehalten. Zum Ende wird noch ein Beispiel zur Widerspiegelung der Gesetzgebung in der politischen Karikatur vorgeführt.

Szakács Margit:

VIDACS JÁNOS POLITIKAI PÁLYAFUTÁSA 1848-1867.

A múlt század hatvanas éveiben a magyar közélet egyik ismert alakja volt Vidacs János. Neve a gazdasági életben vált előbb ismertté azáltal, hogy másfél évtizeden át (1858-1873) vezetője volt apja, Vidacs István gépgyárának, majd mint politikus növelte hírnevét a kor politikai mozgalmában vállalt sajátos szerepével. E tevékenysége, jóllehet nem tartozott a politikai vezéregyéniségek közé, érdemessé teszi arra, hogy élet közelebről megismerjük.

Első polgári politikusainknak egyike, akinek eseményekben gazdag életutja az 1848-as forradalomtól a dualizmus első fél évtizedéig terjedő korszakot fogja át. Pályafutásának kezdetén 1848-ban, Petőfi legszűkebb baráti köréhez tartozva a márciusi ifjakra jellemző, forradalmi eszmék lelkesítették. Március 15-ének Petőfi, Jókai, Vasvári mellett az egyik legjelentősebb, de mindmáig indokolatlanul háttérbe szorított alakja. A 48-as eszméknek mindvégig következetes harcosa maradt, ez vezette a nemzeti függetlenségért küzdők soraiba az abszolutizmus időszakában, majd a kiegyezés után ez állította az ellenzék mellé.

A Világos utáni történelmi korszak alapvető problémái a nemzeti önállóság kérdéséhez kapcsolódnak, szoros összefüggésben a polgári fejlődést gátló feudális maradványok eltávolításával és a nemzetiségi kérdés megoldásával. A polgári haladás hívei mindenekelőtt a függetlenség biztosítására törekedtek, amely a társadalmi haladásnak egyik feltétele volt. A politikai, ezen belül a függetlenségi mozgalmakban a társadalom eddigi tevékeny rétegei, a köznemesség és az értelmiség rétegei mellett megtaláljuk a polgárság képviselőit is. Gazdaságilag mindhárom rétegnek érdeke volt a polgári nemzetállam kialakulása s annak akadályát elsősorban a függetlenség hiányában látták. A vezetés e csoporton belül a nemesi réteg kezében volt, lényegében tehát a nemesség érdekeit védte, de a polgárosulás útján haladt és bizonyos polgári érdekek védelmére is vállalkoznia kellett. A városi polgárságot ezért tudta maga mellé állítani és ezáltal vált a nemesi-polgári érdekek kifejezőjévé.

A polgári haladást képviselő csoport aktív részese volt Vidacs János. Gondolatvilágában nála is a nemzeti kérdése megoldása állott az első he-

lyen, a társadalmi kérdés alárendelt szerepet játszott. Politikai nézetei még így is megközelítették a kor haladó polgári szintjét.

Cselekvőkészsége az abszolutizmus időszakában a függetlenségi mozgalmak támogatásában nyilvánult meg, majd mint képviselő a radikális irányzathoz, a szélsőbalhoz tartozva küzd politikai koncepciójuk végrehajtásáért. Nézeteiben és gyakorlati munkájában egyaránt kiemelkedik osztályának tagjai közül, amelynek világnézeti fejlődését is jól példázza a szabadságharcot követő negyedszázadon keresztül - annak minden elentmondásosságával együtt.

A portré, amelyet felrajzolunk, egy szerteágazó és sokoldalú politikai tevékenységet kifejtő, a kudarck ellenére is fáradhatatlanul küzdő közéletű férfit mutatja az 1848-1873 közötti időszakban, korán bekövetkezett tragikus haláláig.

Ifjúkora

Életének korai szakaszáról egy 1870-ben, ismeretlen honvéd és fogolytársa által megjelentetett rövid életrajzon kívül nem maradt fenn írás.¹ Ennek adatai is keveset mondanak el ifjúságáról, egyéni fejlődéséről. Ő maga képviselőházi felszólalásai és egyetlen fennmaradt választási programbeszéde mellett mindössze néhány, az emigráció egyes tagjaihoz intézett levelet hagyott hátra mint forrásanyagot. Életét ezért 1867-ig csak hézagosan rajzolhatjuk meg.

Vidacs István lakatosmester első fiaként született Bánátkomlóson 1826-ban.² Apja az előző évben telepedett le a kis mezővárosban, ahol rövidesen rátért a mezőgazdasági eszközök gyártására. Ezeknek kelen-dőségét a korszerűbb gazdálkodás fejlődése biztosította, s mivel a hozzáértő iparosok száma kevés volt, Vidacs jól kamatoztatta külföldi vándorutján szerzett tudását. A szorgalmas és ügyes mesterember egyre jobb anyagi körülményeket tudott teremteni családjá számára, amely két kisebbik fia születésével megnövekedett. Mire első fia iskoláztatására került sor, nem okozott nagyobb anyagi gondot a legidősebb fiu nevel-tése. Apja tanult embert akart nevelni belőle, de kezdetben nem tudta eldönteni, milyen pályát válasszon fiának. Először a katonaira gondolt: elemi iskoláinak elvégzése után ugyanis a titeli katonaiskolába küldte. Innen azonban hamarosan kivette, mégsem találta alkalmasnak fia szá-mára a katonapályát. Ezután több város gimnáziumaiban taníttatta. E-lőször Temesváron, majd Szegeden, Pécsen, Esztergomban, Kassán, míg végül a fővárosban fejezte be gimnáziumi tanulmányait, mikor a család is felköltözött 1842-ben. Ezt azon meggondolásból tette apja - említett életrajz írója szerint - mert ahány város és vidék annyiféle szokás, "sőt minálunk majdnem ugyanannyiféle nyelv is." Későbbi nyelvtudásának alapjait bizonyára ekkor szerezte meg.

Az 1840-es évek, a család-Pestre költözésének ideje, az ipari fel-
lendülés évei voltak. A kis gépműhely, amelyet Vidacs István a fővá-
rosban nyitott és rövidesen üzemmé fejlesztett, virágzásnak indult. Fiai
magasabb foku iskoláztatásának anyagi feltételeit biztosítani tudta. János
gimnáziumi tanulmányainak befejezése után a jogra iratkozott be. A négy
évvél fiatalabb fiú József, állatorvosi tanulmányokat folytatott. Csak a
legkisebb fia István, választotta apja mesterségét. Gépésznek készült,
tanulmányait később a bécsi műegyetemen fejezte be.

Az ifjú Vidacs János világnézetének alakulását jelentősen befolyásol-
ta a főváros akkori politikai légköre. A családi környezet is jó irányban
segítette fejlődését. Apja a demokratikus érzelmű polgár, - aki 1847-től
az Ellenzéki Kör tagja³ - gyermekeit is ebben a szellemben nevelte.

Fia politikai hovatartozásának kialakulása egyetemi években kezdő-
dött, ezek az évek nyomták rá bélyegét világnézetének formálódására,
vitték őt a márciusi ifjak közé. Harmadéves jogász, az eseményekben
sorsdöntő napjaiban az egyetemi ifjuság között a Petőfi által kitzított for-
radalmi program megvalósításáért harcol, az eseményekben vele együtt
vesz részt. Feltehetően korábban ismerte a költőt és annak szoros bar-
ráti körét a Pilvax társaságát, amelyhez a nevezetes napon már hozzá-
tartozott.

Vidacs szerepét a korabeli feljegyzések között, Nyári Albert és
Birányi Ákos írásai világítják meg.⁴ Mindkét szerző egybahangzóan tár-
gyalja a márciusi eseményeket és ebben Vidacs közreműködését. Tevé-
kenységét Nyári, aki maga is résztvett az ifjuság mozgalmában, rész-
letesen leírja a forradalom napjait tárgyaló füzetében. A szerző soroz-
atos füzetekben igéri mindazon személyek bemutatását, akik "magukat mint
a forradalom kezdeményezői hősiessé elszánták és tények által kitüntette-
tek." Közbevetőleg megjegyezzük: egyik későbbi írásában Jókai is ugy-
emlékezik Vidacsról, mint aki "valódi eszményképe volt a magyar for-
radalmárnak."⁵ S ha ez az állítás, amely a későbbi jóbarátra vonatko-
zott tisztelet is, az előbb említett szerzők egyetértően ítélik meg Vidacs
akkori érdemeit.

A források szerint az Ellenzéki Kör március 14-én tartott közgyű-
lésén, amely a 12 pontot megvitatta, mint az ifjusági küldöttség tagja
részt vett Vidacs János Vasvárival együtt. Mindketten felszólaltak és
tomácsozták az ifjuság megegyezését a 12 pontban, és egyetértettek ab-
ban, hogy azokat aláírás után azonnal küldjék fel az országgyűlésre.
Már ez a küldetése is jelzi, hogy az ifjuság soraiban a vezérkarhoz tar-
tozott s a következő nap eseményeiben való részvétele még inkább bizo-
nyítja ezt.

Március 15-én, a kora reggeli órákban a Pilvaxban tartott összeje-
vetelen is jelen volt. A megbeszélte feladatok között első helyen állott
az egyetemi ifjuság előkészítése, a forradalom mellé állítása. E célból

a megbeszélés után a résztvevők az egyetemekre vonultak, hogy csatlakozásra szólítsák fel a hallgatókat. Először az orvosi egyetemet keresték fel, ahol Vasvári beszélt az egyetemistákhoz. Onnan a mérnöki karra vonultak, végül a jogászok és bölcsészek kara következett. Itt várt Vidacsra az a feladat, hogy a kar hallgatóit a forradalom ügyének megnyerje. Felszólítása "kimondhatatlan lelkesedéssel el is fogadtattott." Rövid és szenvedélyes hangú beszédéből kiderül az is, hogy éppen aznap tanácsolták el az egyetemről a reformlakoma propagálása miatt. Ezt a lakomát Petőfiék korábban határozták el és 19-én akarták megtartani, de az események következtében elmaradt. Az ifju jogász érthetően sérelmezte a tanári kar határozatát kizárásáról és ezt beszédében is kifejezésre juttatta. Mondanivalójának lényeges vonása volt egyébként az egyetemi jezsuitizmus ostromozása egyrészt, másrészt a szabadság érdekében való összefogásra és tettekre buzdító. Szavait a hallgatók egyetértéssel fogadták már azért is, mert az ifjuság az egyetemek reformjainak valóra váltását is remélte a forradalomtól. Kifejezésre jutott ez a két nappal később ez ügyben beadott petíciójukban, amelyben olyan tanárok elmozdítását kérték, akiknek gondolkodásmódja nem felelt meg a kor követelményeinek. Különösen indokolt volt ez a kérelem a jogi kar hallgatóinál, mert amíg az orvosi kar "derék tanárai" csatlakoztak, addig a jogi kar egyes tanárai igyekeztek a hallgatókat is visszatartani.⁶ Vidacsnak tehát lényegesen nehezebb feladatot kellett elvégeznie a jogászok között, mint társainak.

Vidacs ezután az ifjuság által felemelve az egyetemi piacon mondott beszédet, ahol hasonló szellemben szónokolt még Jókai, Petőfi és Vasvári. A piactéren nagy tömeg tolongott (számuk ötezerre tehető), amely fellelkesülve már-már vérontásra gondolt, amikor Vidacs ismét szót kért. "Csillapító szózata" a forradalom vértelenségét kívánta biztosítani, s annak célját az "üdvös átalakulás" elé emelt gátak lerontásában határozta meg. A nép nem a bosszu, hanem az eredmények kivívásáért kelt fel - figyelmeztetett - és a szabadság zászlaja alá csatlakozott. A francia forradalmat állítja példaképpül a felkelt nemzet elé, amelyhez méltóan kell megvívni a harcot. Közvetlen feladatként a szabad sajtó kivívását, a nyomdák lefoglalását jelöli meg, amely a gondolat közlekedésének szabad teret enged.⁷ A sajtószabadság, mint ismeretes, a reformországgyűlések sokat vitatott és meg nem oldott kérdése volt. A reformok hívei az ország társadalmi átalakulásának legfontosabb tényezői közé sorolták. Az ifjuság által szerkesztett 12 pontban is az első helyre került. Ennek végrehajtásaként első teendő a sajtó lefoglalása volt.

Vidacs beszédéből világosan kitűnik a francia forradalom hatása, de annak társadalomformáló követeléseit nála még csak homályos megfogalmazásban szerepelnek.

A lelkes szónoklatok eredményeként ezután vonult a tömeg a Hátva-

ni utcában lévő Landerer nyomdához. A nyomda elé érve a nép négy tagból álló bizottságot választott a lefoglalás végrehajtására Jókai, Petőfi, Vasvári és Vidacs személyében. Nyári szerint ők léptek be négyen a nyomdába, ahol a jelképes lefoglalást Vidacs végezte el.⁸ Az első sajtótermék megjelenéséig eltelt várakozási idő alatt újabb lelkesítő beszédek hangzottak el az ifjuság vezetői, közöttük Vidacs részéről is.

Az események eddigi menetében tehát Vidacs jelentős feladatot vállalt és teljesített. Szerepe a későbbiek folyamán homályosodik el, a nap további részében lezajlott mozgalmakban már nem követhető. A későbbi napokban a kibővített Közcsendi Bizottmányban kapott helyet.⁹ Ezután már csak a harcmezőn találkozunk vele.

Mint a márciusi fiatalok közül oly sokan, ő is az elsők között jelentkezett a pesti önkéntes csapatba, amikor az események a harc terére szőlítették. Közhonvédként a 14. zászlóaljba került és a szabadságharc végéig küzdött. A világosi fegyverletételkor századosi rangot viselt.

Ifjuságának eddigi lezárt szakaszában a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség ügyét következetesen képviselő fiatal értelmiségi képe bontakozott ki előttünk. Az 1849-cel kezdődő történelmi periódus körülményei fejlődésének új irányt jelöltek.

Bujdosás és kétszeri fogság

Világosnál arról kellett döntenie, merre vegye utját. Ténykedése miatt joggal tartott a felelősségrevonástól, s mint annyian mások, ő is a menekülés utját választotta. Egy ideig horvát, majd olasz földön tartózkodott. Mindkét nép nyelvét jól beszélte. Kalandos utja során, több menekült társával együtt, mégis nagyon nehezen tartotta fenn magát.¹⁰ A rendőrség figyelme több ízben ráterelődött, azért elhatározta, hogy Svájcba megy. Utja azonban nem sikerült. Az olasz-svájci határnál egy körjáraton lévő osztrák csapat elfogta és katonai kísérettel Pestre szállították. Ez 1851 karácsony hetében történt. Haynau rémuralma ekkor már végetért, megjelent a császár első amnesztia rendelete. Az eredetileg kötél általi halálra ítélt Vidacs Jánost a kegyelem folytán várfogság várta. Egy évig a Neugebäude foglya, majd a haditörvényszék ítélete alapján Josephstadtbba szállították, ahol két évet töltött el.¹¹

Rabságának éveiből mindössze egy kis epizód maradt fenn, egyik fogolytársa feljegyzésében.¹² Amikor 1853 novemberében rendeletileg kötelezték a várbörtön fogoly tisztjeit szakálluk lenyiratasára, egy kis csoport "ellenállását" ismerteti a rendelet végrehajtásával szemben. Közöttük Vidacs magatartását példamutónak tartva, érdekes kis jellemrajzot fest róla: alapjában zárkózott természetű, de az erőszakkal szemben lázadó embert mutat és fényt vet osztrákgyűlöletére is.

Várfogsága 1854-ben ért véget. Hazatérése után egy ideig apjánál

tartózkodott, aki bevonta őt a gyár munkájába s további egzisztenciát ott kívánt biztosítani fiának. Terve megvalósítására több száz holdas birtokot bérelt Abonyban, és ott mezőgazdasági eszközeivel művelt mintagazdaságot hozott létre. A gazdaság vezetésével János fiát bizta meg, aki ebben a munkakörben két évet töltött el. Ezt szakítja meg újabb politikai pere.

Az abonyi évek levéltári források hiányában ismeretlenek, csak viszszafelelő tudunk későbbi ténykedéseiből és baráti kapcsolataiból. Ezek alapján megállapítható, idejét ott sem töltötte passzív szemléléssel és csupán gazdasági foglalkozásának élve. Ekkor került kapcsolatba azokkal a személyekkel, akikkel az elkövetkezendő években szoros baráti és politikai együttműködése kialakult. Elsősorban azokkal a honvédtisztekkel, akik vele együtt harcoltak, illetve várfogságot szenvedtek, és bizonyos politikai kérdésekben, mindenekelőtt a függetlenség kérdésében hasonló nézeteket vallottak. Ismeretségi köre új személyekkel is bővült, ezek között Hellmann József nevével a későbbiekben tárgyalt események során találkozunk. Az abonyi két évet a politikai tájékozódás időszakájának tarthatjuk. Ha nem is ismerjük pontosan személyi kapcsolatait és ezeknek jellegét, bizonyosra vehető, hogy ekkor kapcsolódott be az ötvenes évek jellegzetes politikai mozgalmába, a konspiratív szervezkedésekbe.

Az 1850-es évek politikai élete a birtokos nemesség passzív ellenállásának jegyében folyt. De a nemességnek egy kis csoportja, közöttük is elsősorban azok, akik végigküzdötték a szabadságharcot, s akikhez az értelmiségi rétegből is sokan csatlakoztak, megpróbálkoztak az aktív ellenállás szervezésével. Olasz mintára működő titkos szervezetek alakultak, követve ezzel az emigráció akkori, mazzinista irányvonalát. Ezeknek a konspiratív szervezeteknek a néppel alig volt kapcsolatuk, a társadalom szük rétegét érintették, s már ezért sem érhettek el eredményt, és hamarosan lelepleződtek. Vezetőik tragikus bukása és a szervezkedések eredménytelensége a tanulságok levonására készítette az emigrációt is.

Vidacs feltehetően olyan csoporthoz tartozott, amely a krími háború időszakában hazai szervezkedéssel kísérletezett, hogy az esetleges kedvező alkalmat kihasználja. Elvei és eddig elszenvedett büntetése már korábban szembeállította az önkényuralommal. Kiszabadulása óta eltelt rövid idő alatt közvetlenebbül ismerte meg az ország nehéz helyzetét, a gazdasági-politikai elnyomást. Érezte a polgári fejlődést akadályozó korlátokat, amelyek személy szerint is érintették. A nyomasztó jelenből nem látta a kivezető utat. Ez vezethette őt a titkos szervezkedők soraiba már az abonyi évek alatt.

Letartóztatása 1856-ban történt, amikor váratlanul és minden előzetes kihallgatás nélkül, felségárulással vádolva, Salzburgba internálták.¹³

Ekkor már nős ember.¹⁴ Felesége, akiben nemcsak igazi élettársat talált, hanem támogatót is politikai törekvéseiben, követte őt Salzburgba, ahonnan több hónapi fogvatartás után, apja közbenjárására szabadult ki.

Ugyanebben az évben jelent meg az a császári rendelet, amelyben a forradalom és szabadságharc alatti tevékenységükért elítéltek vagyon elvesztését "több személyre nézve" elengedték. Ezek között találjuk Vidacs János végzett jogász nevét is.¹⁵ Ezzel az aktuálisan lezárult az a büntetési sorozat, amelyet 1848-49-ért fizetett.

Életének újabb sorsfordulata 1858-ban következett be, amikor a fővárosba költözött és átvette apjától a gyár vezetését.

A gépgyáros és Táncsics

Az önkényuralmi rendszer utolsó évei a kül- és belpolitikai válság érlelődésének, a gazdasági-társadalmi távozódás jelentős előrehaladásának időszaka. A polgári réteg a mezőgazdasági ipar és ezzel összefüggésben a nagykereskedelem fejlődése révén izmosodik és válik, - ha nem is a kívánt mértékben - a gazdasági élet tényezőjévé. Az ötvenes évek végén bekövetkezett ipari fellendülést ki tudták használni az osztrák tőkével való konkurrencia ellenére is a meglévő üzemek, főleg a gépgyárak. Vidacsék mezőgazdasági gépgyárának virágzása is ekkor veszi kezdetét. Az 1854-ben alapított Két nyúl (ma Szamuely) utcai gyár az 1858-ban történt jelentős beruházásokkal a IX. kerület legnagyobb ilyen jellegű ipari objektuma lett.¹⁶ A fejlesztés tette szükségessé, hogy Vidacs István bevonja fiait a gyár munkájába, megosztva velük a felújított üzem növekvő feladatait. Rajtuk kívül vezető- és egyben tőkéstársat is szerzett Jankó Vince személyében. Vele együtt vette át Vidacs János a gyár vezetését. József a középső fiú, az értékesítésben segédkezett mint a gyár üzletszerzője. Az ifjabb Vidacs István apjával együtt a gyártmányok készítésében és tökéletesítésében fejtett ki eredményes munkát. Az átszervezés, a családtagok közötti munkamegosztás gazdaságosabbá tette a termelést és az üzem további fejlődésének alapjául szolgált.

Az első két év (1858-1859) gazdasági teendői látszólag teljesen leköttették Vidacs Jánost. Ez évekből politikai érdeklődésének nincsenek konkrét jelei. De ez látszólagos visszavonulás. Erre enged következtetni kapcsolat Táncsics Mihállyal, amely feltehetően 1859 nyarán kezdett konkrét formát ölteni.

A Táncsicshoz fűződő barátság számai régebbi keletűek lehetnek, nagyrészt azonban még feltáratlanok. Ismerettségükre maga Táncsics utal "Életpályám" c. írásában, amelyben az első adalékot nyújtja arra vonatkozóan, milyen szerepet szánt Vidacs Jánosnak, illetve gyárának az 1860-as felkelési tervében.¹⁷ Ő, aki a nemzeti függetlenség ügyének is lelkes agitátora volt s az ellenállás szellemét szóban és írásaiiban egy-

aránt igyekezett ébrentartani, elvarátra talált Vidacsban. Táncsicsnál az utópista szocializmus talaján álló társadalomszemlélete is egyik magyarázata lehet annak, hogy Vidacs gyárosban keressen támogatót politikai törekvéseihez.

Figyelemre méltó momentumként kell megemlíteni Táncsics mellett egy másik személyt, a hasonló társadalomszemléletű Simonyi Antalt, akit már az ötvenes évek közepétől a Vidacs család baráti körében találunk. Simonyi az első neves magyar fényképész és jómodu pesti polgár, politikailag is érdekes egyéniség. Az utópista szocializmus tanainak egyik hazai terjesztője, aki a Gasparich-Killit-féle perben (1852) vád alá került, mint "Fourier tanainak elvakult követője."¹⁸ A nemzeti függetlenség kérdésében hasonló álláspontot képviselt mint Vidacs János, ez volt alapja tartós barátságuknak, amely később közös akcióban való részvételben is megnyilvánult.

A két személyhez fűződő kapcsolat alapján feltehető, hogy Vidacs előtt nem voltak ismeretlenek az utópista szocializmus tanai sem. A Táncsics által gyakorolt hatás azonban nem ezen a vonalon érte Vidacsot, hanem a forradalmi mozgalmakba való intenzívebb bekapcsolódáshoz vezette. Neve Táncsics révén került az 1860-as események krónikájába.

Az 1860-as mozgalom

1859 nyarán, amikor az olasz harctéri események ismertté váltak, országszerte felszínre tört a Habsburg abszolutizmus elleni elégedetlenség. A háborúval kapcsolatos remények az emigrációt és az ország demokratikus erőit egyaránt aktivitásra készítették. Mozgósító erővel hatott Kossuthék programja és a nép köréből származó radikális hangú, felkelésre szólító programok és röpiratok. A forradalmi hangulat Pesten az egyetemi ifjúság körében volt a legerősebb, akikkel Táncsics kapcsolatban állott: forradalmi kitéjét másolták, terjesztették. Ebben a lelkes hangulatban és mozgalmas légkörben formálódhatott Táncsics utópisztikus terve a fegyveres felkelésről, amelyről Vidacs nevéhez fűzött mondatban említést tesz. Ebben az előkészületben került sor a fegyverekről való gondoskodás ügyében, Táncsics és Vidacs között az egyezkedésre, amelyről Táncsics ezt írja: "gondoskodtam előre arról is, hogy a gyárakban szuronyokat kovácsoljanak, miket póznára üthetni. Erre nézve Vidacs Jánossal egyezkedtem."

A felkelés előkészületeiről hasonlóan ír dr. Oláh Gyula, és részletesen tájékoztat az ifjúság szervezkedéséről is, amelyek szerinte a magentai csata hírének vétele után kezdődtek meg.¹⁹ Az egyetemisták kapcsolatairól azt írja, hogy állandó összeköttetést tartottak fenn a kereskedőségekkel, akikkel együtt tartották összejevetelüket a "Hét választóhoz" c. kávéházban minden este. Továbbá: "Az iparososztály ifjúságá-

val a Vidacs gyár munkásai utján volt meg az összeköttetés és így Pest összes fegyverfogható ifjúsága egyértelműen készen állt a cselekvésre..." Majd a fegyverkezésre vonatkozóan így folytatja: "... fegyverrel mindenki maga látta volna el magát. Puska, pisztoly, kard mind alkalmasnak találtatott, - akinek nem volt más fegyvere, azok részére a Vidacs gyárban nagy mennyiségű meghegyezett, tehát ütésre is, szurásra is alkalmas vasrudak voltak előkészítve",

Források hiányában nem deríthető ki, mi valósult meg a fentiekből a Vidacs gyárban, de a terv azt mutatja, hogy nemcsak Táncsics és Vidacs együttműködésére épült, hanem a gyár munkásaira is számított. Ezeknek szerepéből az emelendő ki, hogy közvetítésükkel kapcsolódott be az iparosifjúság az abszolutizmus elleni küzdelembe.

Táncsics tervezett "forradalmi szuronygyártója"²⁰ a neki szánt szerepben úgy tűnik, Táncsics nézeteit osztja abban a romantikus forradalmiságban, amely megfelelő előkészületek nélkül, pusztán a tömegek lelkesedésére épít. Egyben jelzi azt is, hogy a reménykedők sorában azokhoz tartozik, akik bármilyen formában készek a hathatós közreműködésre az abszolutizmus gyengítése érdekében.

Ilyen szándékot feltételez Vidacsról az illetékes hatóság is, A márciusi események idején Vidacs már megfigyelés alatt állott. A kormány részéről, még 1859 nyarán, amikor sokasodtak a nyugtalanság jelei szerte az országban, elrendelték a politikailag veszélyes egyének állandó szemmel tartását.²¹ Protmann peati rendőrfőnök összeállította a forradalmi hajlandóságu személyek listáját, akiknek közreműködése egy esetleges forradalmi megmozdulásban, "előéletük és eddigi magatartásuk alapján" feltehető, s amelyre Vidacs neve is felkerült. A márciusi események kapcsán is felmerülhetett ellene a gyanu, mert ellenőrzését egy 1860 április 12-én kelt rendelettel megszigorították.²² Ez fokozott óvatosságra intette, de nem mondott le arról, hogy új lehetőséget keressen a függetlenségi mozgalom támogatására. Ekkor kezdődtek, öccse Vidacs József révén, összeköttetései az emigrációval, amely kijelölte számára az utat az elkövetkezendő években. Az emigrációval való összeköttetés egyik vonalát öccsével együtt hosszú időn keresztül biztosította, tevékenységük szorosan egybefonódott, ezért ki kell térnünk Vidacs József közreműködésére is.

Kapcsolatok az emigrációval. Vidacs József

Az 1860-as év újabb lehetőséget kínált, amelyet a hazafias erők ilygyekeztek kihasználni. Az önkényuralom válsága erőteljesen bontakozott. Garibaldi májusi vállalkozásának hírei további ellenállásra buzdítottak és táplálták a reményt egy olasz-osztrák háború kirobbanásában és ezáltal a függetlenségi harc továbbvitelére. A néptömegek forrongó hangulatát

tükrözik a nyár folyamán egymást érő, spontán jellegű tömegmozgalmak, Garibaldit és Kossuthot éltető csoportok tüntetése, az adómegtagadási mozgalom terjedése, a katonaköteles ifjak kiszökődése, akik az ujonc-állítás elől Garibaldi táborába igyekeztek, s számos más megnyilvánulása az önkényuralom elleni magasfokú elégedetlenségnek, amelyeknek a megtorló intézkedések sem tudtak gátat vetni.

Ebben a reménykeltő helyzetben azonban hiányzott a haladó erők összefogása, szervezettsége. A 48-as forradalom volt vezető osztályának jelentős része már közelebb állott a kiegyezés gondolatához, mint a harc továbbviteléhez. Vezető osztály hiányában azok, akik hűek maradtak a 48-as eszmékhez, a kint élő vezetőktől, elsősorban Kossuthtól várták a kezdeményezést. Bár az emigráció erőinek nagy részét ekkor a diplomáciai előkészítés foglalta le, éberan figyelték a hazai eseményeket és törekedtek azok kedvező befolyásolására. Ügynökeik bejárták az országot, hozták a híreket, proklamációkat, hogy felkészítsék a nemzetet a kedvező alkalom megragadására. Az emigráció célkitűzéseit támogatók sorába találjuk a Vidacs család minden férfi tagját, még az idős Vidacs Istvánt is.

A Vidacs gépgyár ekkor kezdett terjeszkedni a határon túli területeken, hogy gyártmányainak új piacot keressen. Első üzletét a román fjedelemségek területén, Galacban nyitotta meg, amelynek vezetését Vidacs József vette át.²³ Ez a város egyik központja, találkozóhelye volt a hazai szervezetek és az emigráció ügynökeinek, tehát a konspiráció szempontjából Vidacs József kedvező helyzetben volt, előnyösen tudta kihasználni azt a lehetőséget, hogy üzleti ügyek intézésére gyakran utazott a két szomszédos terület között. Ennek révén a kapcsolatok fenntartását több éven át biztosítani tudta, bár az ő tevékenységére is hamarosan felfigyeltek itthon. Amikor a magyar hatóságok gyanuja Vidacs Jánosra terelődött, öccsét is figyeltették, kikkel érintkezik az országon belül, és főleg levelezését. Erről tanuskodnak az 1860 július-szeptember között kelt, erre vonatkozó hivatalos iratok.²⁴ Az értesítést az ország minden nagyobb városának hatósága megkapta. A jelentések alapján bizonyítást nyert, hogy Vidacs József kizárólag Pesten lakó fivérével és apjával tart fenn kapcsolatot.

Vidacs József gyanubavétele feltehetően a nyár folyamán erősödő izgatásokkal összefüggésben merült fel. Figyeltetése azonban később fokozódott, s ez már azzal a bizalmas értesítéssel hozható kapcsolatba, amelyet osztrák ügynökök jelentettek az 1860 szeptemberében lezajlott magyar-olasz titkos tárgyalásokról s ennek alapján feltételezett magyarországi betörésről Pécs irányában. Ezzel az akcióval egyidejűleg, Kossuth és Garibaldi kombinált tereye szerint, Moldvából fegyvereket szállítottak volna Magyarországra. A szállítmányt a jelentés szerint Vidacs István pesti gépgyáros, - tehát az apa - ellenőrizné, "akinek a fia is benne van

a konspirációban."²⁵ A fia alatt ez esetben József fiára kell gondolnunk, mivel a fegyverek Erdélyen keresztül érkeztek volna. A terv azonban nem valósult meg.

Vidacsék emigrációs kapcsolata 1860-ban alakult ki Dunyov István személylén keresztül, akihez a családot szoros és meghitt baráti szálak fűzték. Dunyov, aki az első között csatlakozott Garibaldi seregéhez, ez év augusztusában már Palermóban volt. Ugyanezen idő alatt öccse, Dunyov József, Vidacsék pesti gyárában dolgozott. Dunyovval Vidacs József rendszeres levelezést folytatott. Sorai a családi vonatkozások mellett politikai nézeteinek megismerésére is lehetőséget nyújtanak.

Levelében részletesen tájékoztatja Dunyovot a hazai eseményekről és az ország politikai hangulatáról, mint ahogy Dunyov az olasz harctéri és politikai helyzettel ismerteti meg barátját. Kicsérélik nézeteiket az aktuális kérdésekről és tennivalókról. Vidacs több ízben kér tanácsot, utbaigazítást barátjától fontos és napirenden lévő kérdésekben.

Legfontosabb tennivalóként az olasz földön szervezendő magyar légió ügyét jelölik meg. Az akció támogatásába intenzíven bekapcsolódnak a Vidacs fivérek. József erőteljes agitációt fejt ki annak érdekében, hogy minél többen induljanak el az olasz szabadságharcosok táborába, kifejezésre juttatva egyetértését azzal, hogy az olasz ügy "közvetlen ügyünk is."²⁶ Dunyov meg is róttá azért, hogy "a bukaresti és magyarhoni fiataltságot olaszthoni távozásra szölitotta fel."²⁷ Vidacs tiltakozott ez ellen, de azt kénytelen volt bevallani, hogy a hozzáérkezőket segítette, utjuk folytatását lehetővé tette, sőt pénzbeli támogatást is nyújtott. Sorai arról is tanuskodnak, hogy többeket saját ajánlásával küldött Dunyovhoz.²⁸ A következő évben ő segítette János bátyjával együtt Dunyov öccsét is, hogy Pestről átszökve a fejedelemségekbe, onnan folytathassa útját az olasz táborba.²⁹ 1861-ből levéltári források is megerősítik a toborzásban való részvételét. A magyar légióról februárban készült összegezés szerint Galacban, Berzenczey László és Vidacs József vezetése alatt 250 főre emelkedett a légióba jelentkezettek száma. Augusztus elején ugyanoda érkezett egy kisebb csoport Bihar, Szabolcs és Zemplén megyékből és Erdélyből.³⁰

A fiatalokat szökésre csábító felhívások eredményeként 1860 nyarától öltött nagyobb méreteket a katonaköteles ifjak átszökődése a fejedelemség határán. Az osztrák kormány igyekezett gátat vetni ennek és a román hatóságokra is nyomást gyakorolni. A szigorubb ellenőrzés következtében Vidacs József is nehezen kivédhető helyzetbe került: a galaci osztrák konzul 1860 novemberében megtagadta utlevelének meghosszabbítását és felszölitotta, hogy térjen vissza Pestre.³¹

Dunyov és Vidacs összekötője Buda Sándor volt, aki Dunyov leveleit és egyéb küldeményeket át adta neki Galacon. Egyik levelében említést tesz arról, hogy Garibaldi "ordre du jour"-ját (napiparancsát) "lefordit-

va Erdélybe és eredetiben Pestre" bátyjának megküldte. Több ízben küldött ki hazai sajtótermékeket és továbbította Pestre az olaszhonból érkezettek. Bátyjával többnyire posta útján érintkezett, egy ízben azonban egy pesti orvost említ, aki szóbeli megbizásával tért vissza.³²

Személyes kapcsolatai az emigrációval 1861 áprilisában kezdődtek, amikor Vidacs József Berzenczeyvel kint járt, Dunyovot Nápolyban és Ihaszt Turinban felkeresték, hogy informálják őket a hazai és főleg a fegyedelemsegekbeli ügyekről.³³ A tájékoztatásban az emigrációt erősen foglalkoztató kérdésről volt szó: milyen hatást váltott ki az ez év januárjában létrejött Klapka-Cuza féle megegyezés,³⁴ mennyire lehet számítani a román támogatásra egy esetleges magyar felkelésnél. Röviddel a megegyezés után azonban eltolódás következett be a román külpolitikában a magyarokkal való együttműködés rovására,³⁵ s ennek hatása már erőződött a két hazafi kiutazása időpontjában. Vidacs galaci és időközönkénti bukaresti tartózkodása során jól megismerhette a magyar ügyvel kapcsolatos román állásfoglalásokat, de nem rendelkezett, és helyzeténél fogva nem is rendelkezhetett olyan széles politikai látókörrel, hogy a román vezetők politikai megnyilvánulásait a nemzetközi helyzet viszonylatában vizsgálja. Másrészt magyar szemszögből és az integritás talaján állva sem tudta helyesen megítélni azok mozgatórugóit. Dunyovnak írt, későbbi leveleiben negatívan értékelt az ottani helyzetet és bizonyára így tájékoztatott Turinban is. Ebben a kérdésben hasonló nézeteket vallott a másik összekötő Buda Sándor is.³⁶

A magyarországi helyzetet illetően kellő tájékozottságot mutat a hazai események ismeretében. Mivel keveset tartózkodott itthon, bátyja közlései alapján szerezhetette információit, amire leveleinek tartalmából is következtetni lehet. Részletesen leírja Dunyovnak az októberi diploma fogadtatását és az azt követő mozgalmakat, az általa lefestett helyzetkép azonban nem mentes a bátyjára is jellemző illuzióktól. Mindkettőjük vágya jut kifejezésre abban, ahogyan az 1860-61-es eseményeket értékelik, mint biztos jelét annak, hogy a hazafiak állhatatosak lesznek és tudni sem akarnak az egyezkedésről. Ez a reménykedésük éled majd újra 1863-ban s ez hat ösztönzően további munkájukra is.

Vidacs János nézeteit a fenti kérdésekről közvetlen forrásból nem ismerjük. A levelek utalásai azonban, és együttműködésük a közös célért, a bécsi kabinet politikájának megítélésében. Helyzetismeretük egyoldalúsága kitűnik abból, hogy nem figyelnek fel a magyar társadalom vezető rétegének gondolatvilágában közben történt változásokra. Mindkettőjük számára kizárólag az emigráció utmutatásai voltak az irányadók s annak célkitűzéseit eredményesen segítették mind a felhívások terjesztésével, mind a légio szervezésében való közreműködésükkel.

Vidacs János és a honvédségélyegylet

Az 1860-61-es években Vidacs János tevékenysége nem merült ki a fenti akciókkal. Legális teret is keresett a konspiratív vonal tartása mellett, ahol ugyanazt a célt szolgálva kifejezésre juttathatta politikai érzelmeit. Hasonló gondolkodású, volt honvédtársaival együtt ő is résztvett abban a szervezkedésben, amely a honvédségélyező egyesület létrehozásához vezetett.

A szabadságharcot végigküzdő s többségükben várfogságot szenvedett honvédtisztek azon elemek közé tartoztak, akikre az esetleges függetlenségi harc megindulásánál leginkább számítani lehetett. Mélyen élt bennük a forradalmi harc emléke, azóta elszenvedett sérelmeik, valamint bizonytalan társadalmi helyzetük egyaránt alkalmassá tette ezt, a nagyobbrészt a nemességhez tartozó réteget arra, hogy aktív harcosa legyen a nemzeti mozgalomnak. Erre a rétegre érezte hatását legerősebben az emigráció "izgatása" is, amelynek szerepe volt a mozgalom kibontakozásában. Az októberi diploma által nyújtott legális lehetőséget kihasználva a mozgalom honvédségélyegylet néven szervezetté formálódott. Hivatalosan a volt tisztek szolidaritását, egymásrautaltságát juttatta kifejezésre. Kimondott célja a beteg és rokkant honvédek, valamint a honvéd özvegyek és árvák támogatása volt. A segélyösszegeket adományokból gyűjtötték össze. Az adományok gyűjtésébe széles társadalmi rétegek kapcsolódtak be. Jótékonycélú előadások szervezése és számos egyéb rendezvény szolgálta a nemes célt, amely politikai hangulatkeltésre is kitűnő alkalmat nyújtott.³⁷

A pesti egyesület 1861 január 20-án alakult meg.³⁸ Első gyűléstükön mintegy 300 honvédtiszt által megválasztották a vezető testületet, a héttagú bizottmányt, kiegészítve az elnök, a jegyző és a pénztáros személyével. Ez utóbbi tisztségre Vidacs Jánost jelölték.

A mozgalom gyorsan terjedt vidéken is, a pesti egyesület után sorra alakultak meg a vidéki segélyegyletek, amelyeket a megyei egyesületek fogtak össze.³⁹ Ezek szoros kapcsolatot létesítettek a vezető szerepet vivő pesti egyesülettel.

A honvédségélyegyletek szerepe hamarosan túlnőtt az eredeti célkitűzésen. Az egyes szervezetek alapszabályai ugyan többségükben az egyesület segélyező, emberbaráti jellegét tükrözik, de már e tevékenységükben is politikum volt, mert a társadalom figyelmét arra a rétegre irányította, amely aktív részese volt a szabadságharcnak, s amely rétegnek ezt az önkényuralom bűnétől róttá fel. A társadalom haladó rétegei a mozgalom támogatásával kifejezésre juttatták ellenkező véleményüket. A szervezkedésnek a segélyezés mellett nyíltan bevallott politikai törekvése is volt: a 48-as vívmányok "gyámolítása", emlékeinek ébrentartása. Az a kevés is, amit e tekintetben tenni szándékoztak, sok volt Bécs számára.

A hatóságok által sorra betiltott gyászünnepek, amelyeket a szabadságharc nevezetesebb évfordulóira rendeztek, mutatják félelmét még az emlékeztéstől is. A politikai hangulat felizzításában még így sem lebecsülhető szerepet játszottak az egyletek.

A szervekedésnek nyíltan be nem vallott, katonai vonatkozású céljai is voltak, ilyen a honvédség összeírása. Ezt egyes megyei szervezetek alapszabályaik pontjai közé iktatták, mint pl. a Somogy megyei: alapszabályainak 11. pontja előírja a megye területén lévő honvédtisztek számbavételét.⁴⁰ Másutt ismeretes az összeírás eredménye és egyéb, a katonai előkészületeket mutató munkálkodás.⁴¹

A szélesedő honvédegyeleti mozgalomnak az emigráció és személy szerint Kossuth, nagy jelentőséget tulajdonított. 1861 március 20-án, Londonban kelt és Klapkához írott levele tanúsítja, milyen szerepet szánt ezeknek a szervezeteknek.⁴² "Minden eddigi hazai mozgalmak között a honvédségélyező bizottságok a leggyakorlatibb, legegészségesebb mozgalom" - írja levelében. Komáromy György kapta a megbízást, hogy a pesti bizottsággal szoros összeköttetésbe lépjen. Levele határozott utasítást közöl a mozgalom teendőit illetően. Egyik feladat: összeírni a honvédek összes számát az országban. Az összeírás a pesti központi bizottságnak küldendő be, az rendelkezések a begyűlt segélyösszegekkel, döntsön annak elosztásáról. Lényeges pontként jelöli meg tehát a mozgalom központosítását. Részletekre menően írja le a szervezkedés tennivalóit. Külön pontban hívja fel a figyelmet a segélyezésnél annak megállapítására, "hogy a segélyezendő hű maradt-e elveitől s ép testi erejű-e...?" A levélnek nemcsak ez a pontja mutatja, hogy az emigráció egy esetleges felkelésnek előre számbavehető katonai tartalékát vélte megtalálni a szervezetekben. Világosan kifejezésre is juttatja, amikor a pesti központi bizottságban egy 3 tagú albizottságot javasol "a lehető legmeghittebb jellemű honvédtisztekből állót." Ezekkel kell Komáromynak a legszorosabb viszonyban lenni, "annyira, hogy ezek képezzék táborvezéri karát hadi szervezkedés tekintetében."

A terv végrehajtására nem kerülhetett sor. A hatóság igyekezett gátat vetni a mozgalomnak, lehetetlenné tenni kiterjedésének. Kezdetől bizalmatlanul figyelték, mert megsejtették annak titkos célját, noha azt felfedni nem tudták. Bécs gyanuja miatt ezért a legális szervezkedést is meg kellett szüntetni és még az év augusztusában feloszlatták a pesti egyletet.⁴³

A pesti egylet, még mielőtt a feloszlátást elrendelő parancs megérkezett volna, tudomást szerzett arról és értesíteni tudta a többi egyletet a veszélyről. Mindenekelőtt az egylet vagyonáról kellett intézkedni. Az alakulás óta begyűlt segélyösszeget takarékpénztárba helyezték, erről most úgy határoztak, hogy onnan kivéve magánosoknál helyezik el "boldogabb időnkig."⁴⁴ Tehát nem tartották véglegesnek a kialakult hely-

zetet. A pénzügyeknek ezt a lebonyolítását a pénztáros Vidacs intézte.

Az 1862 május 25-én keltezett jelentés beszámol a rendőrség által lefoglalt irományokról a pesti egylet feloszlatakor.⁴⁵ A vezetőség három tagjánál, Szathmáry Györgynél, Gánóczy Flórisnál és Vidacs Jánosnál lefoglalt és felterjesztett iratok között volt egy honvédalbum, amely a honvéd tagok által írt 48-as visszaemlékezéseket tartalmazta, s amelyet a rendőrség ártatlan műnek tartott. A veszélyesebbnek minősített írásmű "A magyar honvédhad" című röpirat csomag volt, amelyet Vidacsnál találtak, azt tárgyalta, hogyan lehetne egy önálló magyar hadsereget szervezni. A röpiratot Sárospatakon adták ki német és magyar nyelven. Szerzője az a Leutsch Albert báró, 48-as honvédtiszt, akivel Vidacs együtt töltötte büntetését Josephstadthban.⁴⁶ Vidacs vallomása szerint a röpiratot az ottani segélyegylet küldte be a központnak. Lényegében tehát ezeknek terjesztése a pesti központ' és személyesen neki is feladata lett volna. Vidacsnál találtak még egy csomagot, amely bevallása szerint Dunyovhoz tartozott, de felbontásra nem került, így tartalma ismeretlen. Összesen 9 csomag iratanyagot foglaltak le, amelyek között a Gánóczy-nál keresett jegyzőkönyvek és egyéb iratok érdekelték elsősorban a rendőrséget, amelyekben az egyletek tevékenységéről terhelő adatokat véltek megtalálni. Az eredmény azonban nem volt kielégítő számukra, mert az aktákból kitudt, hogy az egylet vezetősége a lehetőségekhez képest gondosan került mindent, ami veszélyt jelenthetett volna az egyletre. Az ilyen jellegű iratait feltehetően megsemmisítette, esetleg biztonságosabb helyre szállította.

Az egylet feloszlásával Vidacs Jánosnak a központi szervezetben betöltött szerepe nem szűnt meg véglegesen. A pénzügyek intézése, azaz az egylet vagyonának kezelése a majdani honvédegyletek létrehozásáig a kezében maradt. Ezen túlmenően azonban kevesebb figyelmet szentelhetett az egy időre lehanyagolt honvédmozgalomnak, amelyet a politikai események háttérbe szorítottak. Az érdeklődés előterében a közben megnyílt országgyűlés állott, amelynek tagjai között Vidacs helyet kapott.

A képviselő és a polgár

A honvédegyleti szervezkedéssel egyidejűleg - a februári pátiens kiadását követően lezajlott politikai viharok közepette - indultak meg az országgyűlés összehívásának előkészületei. Az 1861 április 6-án összeülő országgyűlés a politikai válságból való kibontakozás lehetőségét kereste. A rövidesen kialakuló két tábor, a Deák köré tömörült felirati és a Teleki mögött felsorakozott határozati párt ugyanazt a társadalmi réteget képviselte. Mindkettő 48-as alapon állott, de amíg Deák a 48-as vívmányok maradéktalan megtartására törekedett, Teleki, az emigráció politikájához híven, tul akart menni a 48-as alap továbbfejlesztésében,

mint ezt abonyi programbeszédében kifejtette, és nemcsak közjogi, hanem társadalmi vonatkozásban is.

A Teleki által adott program alapján tömörült határozati párthoz tartozott Vidacs, akit szülőhelye, a bánátkomlói választókerület küldött az országgyűlésbe.⁴⁷ A kormánypárti Hertelendyvel szemben, a választási visszaélések ellenére 173 szavazat többséggel győzött. Mandátumának igazolása április 24-én került megvitatásra.⁴⁸ A határozatiak heves harcok közepette védték meg több képviselőjük mandátumát, Vidacsét Nyáry, Szilágyi Virgil és Károlyi Ede.

Vidacs az 1861-es országgyűlés vitájában nem vett részt. Felsőalálásra ugyan jelentkezett, de a hosszan elhuzódó felirati vitában, mint többen a felszólalásra feliratkozottak közül, elállt ettől.⁴⁹ Nincs lehetőségünk tehát megismerni nézeteit a tárgyalt kérdéstről, megítélni politikai rátermettségét. Az országgyűlés krónikásának, Kecskeméthy Aurélinak azonban így is bírálatra adott okot, akinek ironikus megjegyzése szerint: "Vidacs János a gazdasági gépekhez jól ért. Annál kevésbé az államgépezethez."⁵⁰ Ismerve a szerző nézeteit, Vidacs feltehetően a határozati párthoz tartozásával érdemelte ki ezt a kritikát. Másrészt közrejátszhatott a szerző megítélésében Vidacs polgári származása is, amikor komoly érvek nélkül eltanácsolja a politikai pályától gazdasági foglalkozásához. A nemesi országgyűlésen a gépgyáros Vidacs eléggé feltűnő, bár nem egyedi jelenség; az összes képviselők mintegy 8 %-a nem nemesi származású,⁵¹ és e kis számban polgári képviselők is jelen vannak, jelezvén a polgárság bekapcsolódását abba a politikai küzdelembe, amely a kapitalista fejlődés útját egyengeti. S ez nemcsak a parlamenti választásoknál mutatkozott meg.

A Pest városi tisztújításnál is észrevehetően jelentkezik a polgári réteg előretörése. "Pest város most folyamatban lévő tisztújításakor az iparos osztály igen kitűnő befolyást gyakorol" - írja az Iparlap.⁵² A gazdasági élet ismertnevé polgárait, főleg a gyáripár területéről s mellettük az értelmiség jelesebb képviselőinek nevét találjuk a választást vezető és megválasztott bizottságokban.⁵³ A márciusban tartott tisztújító gyűlésen Vidacs Jánost a központi bizottmány tagjává választották. A választáson megfigyelhető olyan személyek pozícióra törekvése, akik Vidacs politikai elvbarátai voltak. Gánóczy Flórist, aki a honvédségélyegylet egyik vezetőségi tagja volt, Pest város törvénykezési tanácsnokává választottak meg. Sebes Emil, aki két évvel később Vidacs Jánossal egy titkos szervezet tagja, a főkapitányi tisztség egyik jelöltje volt, de vele szemben Thaisz Eleket választják meg.⁵⁴ A városi bizottságokban tehát a politikailag radikálisabb réteg igyekszik szerephez jutni.

A polgárság és az értelmiségi réteg összefogására közös gazdasági érdekek védelmében is történt kísérlet 1862 októberében, a Haladás c. lap alapításával, amely a polgári osztály rövidéletű sajtóorgánuma volt.

A lap alapítását "néhány derék iparos honfi biztosítá" - közöttük is találjuk Vidacs István és János nevét - "szellemi kiállítását" kiváló tudósok és a műszaki értelmiség.⁵⁵ A lap célja a gazdasági élet fellendítése az ipar, a kereskedelem és a technika legújabb eredményeinek ismertetésével. Mindez közvetlen gazdasági érdeke volt a polgárságnak. Surgetőleg jelentkezik igényük iparbank, hitelintézet felállítására. Tervbe vették iparosokér alakítását is. A kezdeményezés azonban korai kísérletnek bizonyult, a lap alig egy év után megszűnt. Polgárságunk ekkor, 1861-62-ben még erőtlenné ahhoz, hogy érdekeinek védelmében tartós eredményt érhesse el.

Vidacs János politikai tevékenysége mellett gazdasági tennivalóit sem hanyagolja el. Igyekszik megismerni az iparilag fejlettebb országok termelési módját, e célból 1862-ben külföldi utazást tett, amelyre a londoni világkiállítás szolgáltatta az alkalmat. Ezen a kiállításon a Vidacs cég gyártmányai először kerültek bemutatásra külföldön és jelentős sikert értek el. Gazdasági helyzetét előnyösen befolyásolta külföldi kapcsolatainak kiszélesítése, új külföldi gyártmányok behozatalával bővítette árukészletét. A kiállítás előkészítése ügyében társa, Jankó Vince intézkedett Londonban. Vidacs felhasználta az alkalmat egy hosszabb nyugat-európai körutára, az ottani gyárak tanulmányozására. Utja során végiglátogatta Hollandiát, Franciaországot, Belgiumot, Svájcot és Poroszországot. Ekkor ismerte meg az említett országok kapitalista fejlettségét, figyelhette meg a kapitalizmus ellentmondásait és nem utolsó sorban osztályának a polgárságnak az eszmévilágát. Mindezek mellett ezt az utját, feltevéstünk szerint az emigrációs kapcsolatok kiszélesítésére is felhasználta, amelyre a későbbi eseményekkel összefüggő akciókból következtethetünk.

Szerepe az 1863-as eseményekben

A haladó társadalmi rétegek élénk figyelemmel kísérték a nemzetközi eseményeket és érzékenyen reagáltak a külföldön megindult olyan nemzeti mozgalmakra, amelyek reményt nyújthattak a magyar függetlenségi harc újrafelvételére. Ilyen eseménnyel köszöntött be az 1863-as év, a kirobbant lengyelországi felkeléssel.

Hatása gyorsan terjedt és akcióba szólította mindazokat, akik kötelességüknek érezték az osztrák elnyomás elleni harcot. Az a sajtóságos helyzet azonban, hogy a mozgalomnak vezetője nem volt, nem tette lehetővé az egységes akciót. A középnemesség nagyobb részét már nem lehetett a függetlenségi küzdelem mellé állítani, sőt minden egyes ilyen jellegű megmozdulás, mivel szükségszerűen magával ragadta az alsóbb néprétegeket és forradalmi mozgalommá fejlődhetett, inkább ellenkező irányba toltja az egyezkedésre egyre erősebben hajló nemességet. A társadalom egyéb rétegei politikai és számbeli gyengeségüknél fogva sem voltak alkalmasak arra, hogy a mozgalom élére álljanak. Ezért alakulha-

tott ki az a helyzet, hogy kis, elszigetelt csoportosulások jöttek létre, főleg a volt honvédtisztek aktívabb elemeiből. Az ötvenes évek függetlenségi mozgalmához hasonlóan konspiratív alapon indultak meg a szervezkedések, csak most az olasz minta helyett lengyel mintát vettek alapul. A szervezkedés vezetői most is abból a meggyőződésből indultak ki, hogy a Habsburg ellenes erők tömörítésére elegendő a népben élő elkeseredés. A számukra kedvezőnek ígérkező külpolitikai fordulat a lengyel eseménnyel bekövetkezett, úgy vélték, már csak a fegyverbeszólító felhívást kell kibocsátani.

Az egyik ilyen titkos társaság Országos Védelmi Bizottmány néven már áprilisban megjelentette az első fegyverbeszólító proklamációt.⁵⁶ Egy hónap múlva követte ezt egy második, már katonai szervezési kérésűletekre utaló ún. kinevezési dekrétum.⁵⁷ A szervezkedést a számukra megbízhatónak ítélt személyekhez szóló levelek útján folytatták. Az egyik ilyen, június 15-én kelt levél, már részletes utasításokat közöl.⁵⁸

A "lengyel módra" alakult titkos bizottmány feladatául tűzte ki megyékben és városokban titkos albizottmányok szervezését, majd rövid időn belül, gerillacsapatok, honvédseregek és nemzetőrsereg felállítását. Minden nemzetiség számára ideiglenes alkotmányt ígért a felszabadulás utáni végleges rendezésig. A címzettet, mint a bizottmány tagját, megbízták gerillacsapatok szervezésével. A csapatba volt honvédek, szolgált katonák, és más "független emberek" szervezésére szolt az utasítás.

A volt honvédek szervezkedése konspiratív jellegénél fogva nem lehetett eredményes. Nem mindig választották meg jól a bizalmukra érdemesített személyt sem, így történt, hogy a fent jelzett, gr. Beleznayhoz intézett levelet, már július 7-én Pest megye főispánja továbbíthatta a felsőbb hatóságokhoz.⁵⁹ A proklamációkra és egyéb röpiratokra már korábban felfigyelt a rendőrség. Egy május végén felvett jegyzőkönyv alapján bontakozik ki előttünk ennek a csoportnak az akciója.⁶⁰ A jegyzőkönyv annak a nyomozásnak az eredményeként született, amelyben a röplapok, illetve a kinevezési dekrétium kiadási helyét, nyomdáját kutatta a rendőrség.

A nyomozás során kiderült, hogy az ügy főszereplője Somogyi József volt 48-as honvédőrnagy, aki maga is terjesztette a röplapokat és többeket beszervezett. Rajta kívül résztvett a vállalkozásban Jámbor Endre szabómester, Hellmann József ügyvéd és földbirtokos Abonyból, Hanák János zentai lakos, Sógor György betűszedő a Trattner-Károlyi nyomdából. Továbbá egy Knezovics nevezetű egyén, Sebes Emil pesti könyvkereskedő, Vidacs gyáros, Berényi Adolf Vidacs gyári könyvelő és egy Kugyela nevű egyén.

A csoport tagjai rendszerint a Zrinyi kávéházban jöttek össze, ahova a körükhöz tartozó lengyelek is jártak. Közöttük egy Olschewsky ne-

vú festő és Krikowsky honvédszázados, akik feltehetően kapcsolatban álltak a lengyel felkelőkkel.

A csoport tevékenységére a hatóság figyelmét Wagner János a Trattner-Károlyi nyomda művezetőjének feljelentése terelte, aki Sógor György betűszedőt az illegális munkán tetten érte. Somogyinál és Jámbornál tartott házkutatások során lényeges terhelő bizonyítékokat nem találtak az áprilisban kiadott magyar proklamáción kívül. Mindkettőjüket letartóztatták, Sógornak azonban sikerült elmenekülni s csak később fogták el. Ezzel ezt a csoportot tulajdonképpen fel is számolták, de a jegyzőkönyv szerint Vidacs és Sebes "egy másik párthoz tartoznak", amelynek részére egyenruhát is készítenek a Soroksári uton. Somogyi vallott még arról is, hogy a "Vidács-párt... már sok pénzt gyűjtött össze Magyarországon céljaira."

Az egyes csoportok bonyolult összefonódására és Vidacs szerepére, akit szintén letartóztattak, az ellene kiadott vádirat vet némi fényt.⁶¹ Az első vádpont megállapítja, hogy Kossuth hive, és állandó összeköttetésben áll a forradalmi magyar emigrációval, akik őt ismételt részvevőként akarják felhasználni egy új felségsértő vállalkozásba. Ennek alapján vonták be Vidacsot a Somogyi-féle felségsértési perbe. Somogyi vallomásából kitűnik, hogy több "pártról", azaz forradalmi bizottságról van szó, amelyeket Somogyi próbált összefogni, de csak Jámborral sikerült az együttműködés. Vidacsot is meg akarták nyerni, de az kitért ez elől, és úgy nyilatkozott, hogy az ő pártjának is szándékában van egy gerillacsapatot szervezni. Vidacs csoportjához alkalmazottja, Berényi Adolf könyvelő és Sebes Emil tartozott. Jámbor Berényin keresztül próbálta Vidacsot maguk mellé állítani, de Vidacs csak homályos ígéretet tett arra vonatkozóan, hogy szükség esetén mindkét párt cselekedni fog. Vidacs tehát önálló akciót kívánt végrehajtani s erről Kossuth is tudott, esetleg az ő intenciója szerint járt el Vidacs, mert nyilatkozatában - Somogyi vallomása szerint - megemlítette azt is, hogy Genfben volt Kossuthnál és informálta őt az országban lévő pártjáról. A vádirat egy másik pontja a forradalom katonai szervezkedéséről szóló közlemény terjesztését vizsgálva megállapította, hogy ezek kinyomtatását Vidacs intézte. A közleményt kísérő levél a gerillavezetők neveit is tartalmazta.

Vidacsra a fenti vádakat nem tudták rábizonyítani. Somogyiék lefogatása után a többieket is letartóztatták és felségárulási perbe fogták. Vidacsnál 1863 július 9-én tartottak házkutatást, politikai bujtogatás és annak élesztése gyanúja miatt.⁶² Noha semmi kompromittáló adatot sem találtak, a katonai törvényszék "eddig nem eléggé igazolt magaviselete és tettei miatt" letartóztatta.

Letartóztatásával az emigrációval való összeköttetés egyik vonala megszakadt. Ilyen veszélyre már korábban felkészülve jelezte fivérének, hogy neki kell felvennie a kapcsolatot Kossuthal. Vidacs József márci-

us 14-én keltezett, Kossuthhoz szóló levélben hivatkozik bátyjától levélben kapott utasításokra.⁶³ Ebben kéri öccsét, lépjen szoros összekötetésbe Kossuthal, ő mostanában nem írhat neki, "mert annyi a kém, hogy lélekzetet sem tudunk venni." Tehát arra kéri, Kossuthtól a leveleket és egyéb írásokat a saját címére küldessen és azokat "okosan" juttassa el hozzá és az "illetékhöz" Pestre. A levelek is közvetett úton jutottak el ezután a címzetekhez. Vidacs József levelét Nápolyba küldte egy barátjához, aki továbbította Kossuthnak, akitől a válaszokat a galaci olasz Ugynökségre kérte.

A levél Kossuth válaszát is tartalmazza, amelynek első része a lengyel forradalom kitörésével kapcsolatos politikai eszme-futtatás a lengyel kormányval való tárgyalásokról és azok eredményeiről, valamint a hazai helyzetről. Ez utóbbi kétséget támaszt benne: ismeri az országgyűlés kiegyezést előkészítő munkáját, amelynek ellentmondanak azok a jóhiszemű, de a realitást nélkülöző tájékoztatások a hazából, miszerint a nemzet egy emberként kész fegyvert ragadni, ha erre kedvező alkalom kínálkozik. Nem látja jelét ennek az eltökéltségnek, a tenniakarásnak, amely nélkül a külső segítség biztosítására sincs lehetőség. Mindazonáltal kijelöli a legszükségesebb teendőket. Mivel "organizmus nélkül nem lehet működni" ezt egy országos forradalmi ügyvezető titkos bizottság alakításában látja. Továbbá titkos sajtóra kell szert tenni és plakátokat nyomtatni s azokat ugyanazon éjjel a főváros és nagyobb vidéki városokban kiragasztani. A plakátok tartalmára is részletesen kitér s abban a hazafiakat a 49-es zászlóhoz való csatlakozásra szólítja fel. Ugy látjuk, Kossuthnak ezt az elképzelését támogatta Vidacs János akciójával.

Ennek a levélnek érdekes része Vidacs József részletekbemenő tájékoztatása a lengyel expedíció sorsáról, amely török területről a fejedelemségeken keresztül tartott Lengyelországba a forradalom megsegítésére. A hazai helyzetet illetően ő is elkeseredve ostromozza a tétlenséget és tétovázást, de elsősorban ő is az emigrációtól várja a cselekvő fellépést és annak a reményének ad kifejezést, hogy az elkeseredett nép forradalommal válaszolna. E túlzott optimizmusával azok közé tartozott, akik jóhiszeműen, de tévesen informálták Kossuthot, miként bátyja is, aki bizonyára a katonai szervezkedést tüntette fel a valóságnál kedvezőbb színben.

Vidacs József augusztus 1-én kelt levelében adta tudtul Kossuthnak bátyja elfogatását. Beszámol arról, hogy a rábizott iratot a bátyja által kijelölt úton hazaküldte, s hogy ezt a házkutatásnál nem találták meg, nézete szerint vagy nem kapta még meg, vagy már nem volt a háznál, tehát továbbította az illetékes személyekhez. Mivel bátyján kívül senkivel sem állott levelezésben itthon, ezért arra kéri Kossuthot, hogy jelöljön ki valakit bátyja helyett, akihez az utasításokat küldhetné.⁶⁴

A 63-as események két irányban mozgósították a haladó erőket: egy-

részt a hazai felkelés előkészületeinek megszervezésére, másrészt a lengyel felkelés támogatására. Ez utóbbira szélesebb néprétegek kapcsolódtak be. A pénzgyűjtésen kívül március-május hónapokban természetbeni javakat is gyűjtöttek. Vidacs János ebben az akcióban is jelentős részt vállalt. Pénz- és fegyverszállításon kívül másokkal együtt jelentékeny mennyiségű gabonát szállítottak Bajáról Krakkóba az ott székelő bizottságnak.⁶⁵ A gyűjtéssel és szállítással megbízott személyek közül, akik főként a honvédtisztekből kerültek ki, Vidacs János azok között található, akik "az összeesküvésbe a felkelés számára kimagasló módon bele vannak keverve."⁶⁶ Fegyvergyártásba is be akarták vonni, de ezt nem vállalta. Mrazek Ignác honvédtiszt lépett vele kapcsolatba és egy általa szerkesztett újfajta ágyu öntésére akarta rábeszélni, Vidacs azonban Mrazeket a kormány ügynökének tartotta.⁶⁷ Bizalmatlansága érthető, hiszen erős megfigyelés alatt állott. Munkáját nagyon óvatosan végezte, oly anynyira, hogy lakásában honvéd látogatót nem is fogadott.

Letartóztatása után felesége és üzlettársa Jankó Vince járt közbe ideiglenes szabadlábra helyezéséért,⁶⁸ amely végül is sikerrel járt és kezességre kiengedtek. Ügyének tárgyalására hónapok múltán került sor és hosszan elhúzódott, mert bizonyos fokig összekapcsolódott a függetlenségi mozgalmakat lezáró, 1864-es Almássy-Nedeczky-féle szervezkedés leplezésével.

Az 1864-es tüntetés

Az 1863 nyarán történt letartóztatásokkal nem tudtak gátat vetni a további szervezkedéseknek. Az már Somogyiék letartóztatásakor világossá vált, hogy több titkos szervezet működik az országban. A központi titkos bizottság székhelyét illetően a hatóság csak sejti, hogy Pesten van, amint ez a Csanád megyei főispán jelentéséből kiténik, de ennél többet nem tudnak róla.⁶⁹ Az egymástól függetlenül működő, vagy csak laza kapcsolatban álló szervezeteket végül az emigráció egy elkésett lépéssel igyekezett összefogni az Országos Függetlenségi Bizottmány megalakításával. 1863 november 24-én kelt kiáltványában az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozat megvalósítását tűzte ki célul. A sok helyen, főleg a nyugati megyékben terjesztett kiáltványok, valamint az OFB december 17-ére tervezett pesti tüntetése nem járt a várt eredménnyel. A jelentéstevő Pálffy Móric, az országban tett utazása alatt szerzett tapasztalatai alapján a lakosság passzivitásának okairól így ír: "az alsóbb néposztály általában lojális érzelmű s a felsőbb osztályok mindinkább észrevehető simulása jó reményekre jogosít."⁷⁰ Ez utóbbi, a felsőbb osztályok magatartását jellemző megjegyzés közel állott a valósághoz, az előbbinek azonban ellentmond az is, hogy az alsóbb néprétegek között 1864 januárjától nagyobb méretekben folyik tovább a forradalmi nyomtatványok ter-

jesztése, úgy hogy a hatóságoknak szigorubb megfigyeltetést kell elrendelni.⁷¹ Ennek ellenére a proklamációk nem hozták meg a várt eredményt, nem tették időszertivé a fegyveres felkelés szervezését, amelyet Almássy Pál és Nedeczky István tervezett. Nem volt lögmegbázisa, amelyre támaszkodhatott volna. A nemzetközi helyzet alakulása sem volt kedvező: a lengyelországi felkelést leverték, az olasz szabadságharc továbbvitelének nagyon várt fordulata is elmaradt. Mindezek a tényezők a függetlenségi harc híveinek reménységét apasztották és növelték a kiegvezés híveinek táborát.

A szervezkedés kapcsán több tüntetés zajlott le a fővárosban. Ezek között a március 13-án történt megmozdulás volt a legnagyobb a munkás-tömegek részvételét illetően, soraikban Vidacs gyárának munkásaival.

A tüntetésben egy "leginkább kézművesekből álló csoport" vitte a főszerepet, amely március 13-án este, 7 és 8 óra között, a Zrinyi kávéházból kiindulva végigvonult a közeli utcákon "éljen Kossuth, éljen a szabadság" jelszóval s a járóelőket felszólítva a csatlakozásra.⁷² A tüntetés főemberei a Vidacs gyár munkásai voltak, amint ez kiténik Nedeczky vallomásából és Asbóth feljegyzéseiből. Asbóth visszaemlékezéseiben hírt ad arról, hogy este a tüntetés után, még egy szerepet szántak a Vidacs gyári gárdának. A budai szinkörben nagy demonstrációt szerveztek Asbóth és Nedeczky között történt megbeszélés alapján. A terv az volt, hogy műsor közben Kossuth és 49 éltetésével zavart fognak kelteni. Ez lett volna a Vidacs gyáriak feladata. Ezt Nedeczky intézte, aki azt ígérte, hogy a színházi galérián "ott lesz Vidacs egész gyára." A szervezés azonban rosszul volt előkészítve, nem a tervezett hazafias darab került műsorra, s így nem volt apró a demonstrálásra. De a Vidacs gyáriak beszervezését is elmulasztotta Nedeczky, aki maga sem volt ott az előadáson.⁷³

Vidacs és Nedeczkyék kapcsolata nehezen rekonstruálható. Csoportjuk nézeteiket tekintve közel állhatott egymáshoz, mindketten a 49-es alapot tartották elfogadhatónak. Ezért gondolhatott Nedeczky Vidacs, pontosabban ez esetben munkásainak bevonására a tüntetésbe. Maga Vidacs nem volt abban a helyzetben, hogy bármire is vállalkozhatott volna Nedeczkyék akciójában, hiszen még mindig vád alatt állott, ügyének tárgyalása még folyamatban volt. 1864 júliusában hirdettek ítéletet a Somogyi-féle csoport ügyében, amikor Nedeczkyék tárgyalása is folyt. A vádiratokból kiténik a két csoport összefonódása: Vidacs egyik társát Berényi Adolfot a Somogyi perben ítélték el (20 évre), másik társa Sebes Emil, a Nedeczky csoport tagjaival együtt került vád alá.⁷⁴ Vidacs neve is szerepel a Nedeczky ügy aktáján, de végül is külön választva tárgyalták ügyét és bizonyítékok hiányában 1865-ben felmentették.⁷⁵

A Vidacs gyári munkások

Két ízben is szó esett eddig Vidacs gyárának munkásairól mint a függetlenségi mozgalmak résztvevőiről. Már az elmondottakból is kiténik, hogy a mozgalom melletti kiállásukat nem lehet véletlennek tekinteni, még akkor sem, ha figyelembe vesszük más munkáselemek részvételét a küzdelemben. Ennél a rétegnél kétségkívül közrejátszott munkaadójuk állásfoglalása is. Helyzetének vizsgálatát elsősorban ebből a szempontból kell elvégeznünk.

A magyarországi munkásságnak, miként a parasztságnak is a Habsburg abszolutizmus időszakában két fronton bontakozott ki a mozgalma: gazdasági és politikai téren. Gazdasági harcát a forradalom idején kiharcolt engedmények megtartásáért folytatta. Politikai síkon két irányban is aktívizálta magát: részben az abszolutizmus elleni küzdelemben, részben saját önálló szervezetének létrehozásában. Ez utóbbi törekvése az 1863-as pesti munkásegylet alakítási kísérlethez vezetete.

Első politikai ténykedése az önkényuralomellenes, függetlenségi harcokhoz kapcsolódott. E mozgalom politikai célkitűzése szélesebb társadalmi rétegek érdekeit szolgálta, közöttük a munkásságét is. Elég itt utalni az önkényuralomnak azokra az intézkedéseire, amelyekkel a munkásság szervezkedését, mozgalmainak kibontakozását akarta megbénítani. Jelentős számú munkáselemek: iparoslegények, inasok, kereskedősegédek kapcsolódtak a küzdelemben s az alsóbb néprétegekkel együtt alkották a tüntetések tömegét.

A munkásrétegeknek a függetlenségi harcokban való részvételét elemezve Léderer Emma elsőnek a gazdasági okokat emelte ki, mint amelyek a munkásságot az államhatalommal szembe fordították, és az államhatalom ellen kibontakozó függetlenségi mozgalom mellé állították.⁷⁶ Ennek következtében került egy táborba az állam és a burzsoázia együttes kizsákmányolása ellen küzdő munkásság azzal a burzsoá értelmiségi és nemesi réteggel, amely a függetlenségi mozgalmak elindítója és résztvevője volt. Az objektív gazdasági tényezőkön kívül a munkásságot a függetlenség ügye mellé állította a benne élő kossuthi eszme is, amelyet tovább erősített benne a parasztsággal való kapcsolata.⁷⁷ Mindehhez hozzátartozik azonban az is, hogy az osztályharc ebben a periódusban még nem volt annyira éles, amely ezt az együttműködést lehetetlenné tette volna. A munkásságnak ekkor a kapitalista tendenciák erősödése éppoly érdeke volt, mint a burzsoáziának, érthető tehát, ha a polgári fejlődés legfőbb gátját jelentő államhatalom ellen közös táborban küzdenek.

A fentebb leírt elvi megfogalmazások általában érvényesek egy adott gyári munkásgárdára vonatkozóan is. A Vidacs gyár munkásainak cselekvőkészségét alapvetően ezek a tényezők határozták meg. Helyzetük sajátossága, hogy konkrét formában valósítják meg a munkásság és bur-

zsoázia együttműködését, amikor Vidacs János és elvbarátai akciót támogatják.

A Vidacs gyár és munkásainak helyét és helyzetét csak vázlatosan tudjuk megrajzolni a fővárosi gyárak, illetve gyári munkásság között a korabeli források, statisztikák hiányában.

A magyarországi munkásság számbeli aránya jelentős növekedésnek indult az abszolutizmus időszakában, a kapitalizmus fejlődésével. Az ipar koncentrációja továbbra is a főváros területén erősödött, itt létesült az üzemek és manufaktúrák nagy része, legnagyobb volt a munkásság létszáma. Pontos számuk a hatvanas évek fordulójáról még nem ismeretes. Az 1860-as évek végéről származó statisztika alapján a pest-budai ipari, kereskedelmi és szállítómunkások létszáma 60 ezerre tehető, ami az akkori lakosság egyötödét tette ki.⁷⁸ Az aránylag fejlett vas- és gépiparban, - ahoza a Ganz, -Schlick, -Röck, - Oetl és a Vidacs gyár tartozott, -hozzávéve a faipart, mintegy 10 ezer munkás dolgozott.⁷⁹ Ebből következően a vas- és gépgyártás, amely az ötvenes évek végén a legjobban fejlődő iparágak közé tartozott, többeszes létszámú munkást foglalkoztatott. Az iparágon belül a mezőgazdasági gép- és eszközgyártás az 1860-1867 közötti időszakban indult erőteljesebb fejlődésnek, ekkor a fővárosban a már fennálló tíz gyár mellett 14 új létesült.⁸⁰

A mezőgazdasági gép- és eszközgyártásra berendezkedett gyárak között az ötvenes évek végén már jelentékeny szerepet vitt a Vidacs gyár. Termékei eljutottak az akkori Magyarország minden részébe, jó minőségű, Vidacs István és legifjabb fia által konstruált gazdasági eszközei, amelyek hírnevét megalapozták, keresett cikkek voltak uradalmakban és kisebb gazdaságokban egyaránt. Az 1860-as évek elejétől, mint már erről szó volt, külföldi piacot is talált gyártmányai számára. Az 1858-ban gépi erőre berendezett ferencvárosi gyárban 120 munkás dolgozott, akiknek száma a hatvanas évek végéig meghaladta a 200-at.⁸¹

A gyár három részlegében: a vasöntődében, a gépgyárban és az eskeműhelyben foglalkoztatott munkások szociális helyzetéről, szakmai és nemzetiségi megoszlásáról, keveset mondanak el forrásaink, de ezekből is kiolvashatók viszonylag jobb munkakörülményeik. A munkabérekre vonatkozóan az 1861-es betegsegélyezési rendszabályzat ad némi utmutatást,⁸² amely 8-10 forintos hetibérekéről beszél, s ez az átlagos belföldi gépgyári munkások fizetésének megfelelt. A munkaidőről csak az 1875. évi statisztika ad számot,⁸³ akkor napi 10 órát dolgoztak a gyár munkásai, jóllehet még sok gyárban 11-12 órás volt a munkaidő. Feltehetően a tárgyalt korszakban is hasonló volt a helyzet a munkaidőt illetően. A munkásság szakmai megoszlásáról szintén csak az 1875. évi kamarai jelentés szolgáltat pontos adatokat, amely szerint a gyár akkori 112 munkása közül 80 volt a szakmunkások száma, közöttük 10 az öntőmunkás. Az adatokból következtetve a szakmunkások és egyéb munkások arányát

hasonlónak kell tartanunk a hatvanas évek kezdetén is, vagyis az összmunkásság két harmadát tette ki. Ez megyezik a későbbi korszakok kutatójának megállapításával, amely szerint a döntő iparágak munkásságának többsége szakmunkás volt, s ennek alapján fogalmazza meg végső következtetését, hogy "a magyarországi proletariátus kezdetől fogva központi legjellegzetesebb típusa a - nagyrészt vas- és gépipari - szakmunkás volt.⁸⁴

A Vidacs gyári szakmunkásokra vonatkozó, említésre méltó adalékot találunk az Iparosok Lapja 1859-es évfolyamában,⁸⁵ amely két szempontból is közelebb visz megismerésükhöz. A lap közli előfizetőinek névsorát és abban a Vidacs gyári gépészségek közül 32 előfizetőt sorol fel. A munkáslétszámnak tehát több mint egynegyede szaklapot járató, újságot olvasó munkás volt, ez a tény tájékozottságára, és nem utolsó sorban anyagi körülményeire is utal. Bizonyos következtetés adódik ebből a névsorból a munkásság nemzetiségi összetételére is. Az előfizetők döntő többsége ugyanis nevük után ítélve, magyar származásúnak tartható, s ez a vizsgált kérdés szempontjából nem jelentéktelen tényező.

Ismeretes a magyarországi munkásság egyik jellemző vonása soknemzetiségi összetétele, amely jelentős hatást gyakorolt politikai arculatára, segítette internacionalistává formálódását. A sajátos ipari fejlődés folytán, a hazai szakmunkáshiány következtében, a nagyipar egyes ágai, különösen a vas- és gépipar, nagymértékben külföldi szakmunkásokra volt utalva.⁸⁶ A magasabb munkabért igénylő külföldiek főleg a nagyüzemek foglalkoztatták. A Vidacs gyár nem tartozott a tőkeerős nagyvállalatok közé, hogy külföldieket alkalmazhatott volna. Vidékről toborozta munkásait már az ötvenes években is, hogy a szükséges munkáslétszámot biztosítsa. Munkásainak tehát megvoltak a kapcsolatai a parasztsággal, amelyek révén erősítést nyertek a magukkal hozott 48-as eszmék, s ez volt az a szubjektív tényező, amely fogékonyabbá tette őket a nemzeti problémák iránt. Erre a gyári gárdára, amely 1864-ben kitűnt helytállásával a mozgalomban, kétségkívül hatással volt az, hogy saját munkaadójuk, Vidacs János, velük egy oldalon küzdött. Az együttműködésnek ez a konkrét példája, tudomásunk szerint egyedülálló eset, nem ismerünk Vidacson kívül egyetlen gyárost sem, aki a függetlenségi mozgalomban "kompromittálta" volna magát.

Vidacs János nemcsak a függetlenségi mozgalom irányába igyekezett befolyásolni munkásait, hanem ezzel egyidejűleg a "munkásmozgalom" irányába is, de azt már nem ilyen pozitív előjellel. Ismerte a munkásság problémáját, törekvését betegsegélyző egyletek létrehozására és ezt a maga módján, a Schulze-Delitzsch-féle irányzat alapján, amelyhez osztályhelyzeténél fogva közelebb állott, vélte megoldani. Ezzel hozható összefüggésbe a gyárában létesített betegpénztár.

A Vidacs gyári társulás célja megegyezik a betegsegélyző és temet -

kezési egyletekével általában: a munkást betegsége, családját elhalálozása esetén támogatásban részesíteni. Az 1861 márciusában kiadott, erre vonatkozó rendszabályok kötelezően írják elő a munkásoknak a társulatba való belépést. Fizetésük minden forintja után 2 krt, forinton alul 1 krt. kellett a betegpénztárba befizetniök. A munkás 3 napi betegség után csak orvost és gyógyszerert kapott, pénzsegélyt csak 3 napon tuli betegségnél, egészen 14 hétig. Betegségük ideje alatt fizetésük felét kapták, a kórházban kezelték még a kórházi járulékot. A segélyt 3 heti munkaviszony után lehetett igénybevenni, illetve ekkor léphetett be a munkás a társulatba. A szabályzat pontosan körvonalazza a munkás társulatba való belépésének és kizárásának, vagy a gyárból való eltávozásának, valamint a temetkezési segélyek feltételeit és módozatait, és az orvos teendőit. Ez utóbbi feladata volt a gyárban hetenként szemlét tartani, hirtelen vesztély esetén azonnal megjelenni, a betegeket látogatni stb. A szabályzat tartalmazza a választmányi tagok megválasztásának feltételeit és kötelesegeit. Ezek közé tartozott a pénztárnál való ellenőrzés fizetéskor, s a betegek látogatása. Az esetben, ha a munkás kénytelen volt munkáját elhagyni, az elmulasztott napért a betegpénztárból 2 frt. járt neki.

A segélyek összege több tényezőtől függően, általában egyletenként változott. A temetkezési segélyekre vonatkozóan néhány példát említünk összehasonlításként: a vasuti munkásoknál halál esetén 10 forintot fizetett a vasut betegpénztára,⁸⁷ a pesti kőműveslegények egylete 20 fontos temetkezési segélyt fizetett,⁸⁸ ugyanennyit fizetett a resicabányai munkások segélyegylete is, e mellett az elhalt családtagok után is folyósított segélyt.⁸⁹ A Vidacs gyárban a munkában eltöltött idő arányában emelkedett a segélyek összege: 4 heti munkaviszony után 15 frt., egy év után 20 frt. s ez évenként 5 forinttal emelkedett egészen 40 forintig, de az elhalt családtagokra nem terjedt ki. Az összevetés alapján a Vidacs gyárit a viszonylag jól fizető egyletek közé lehet sorolni.

Hogy a munkások jogai a pénztár kezelését illetően mire terjedtek ki a fizetésnél történő ellenőrzésen kívül, nem derül ki a szabályzataból. A pénztár felett a vállalkozó diszponált, erről a "rendelet" címszó tanuskodik, amely a gyár esetleges megszűnte után úgy rendelkezik, hogy "a kéznél lévő pénztár a városi szegények számára teendő át."

A Vidacs gyári társulás nem a munkások, hanem a gyáros kezdeményezéséből jött létre, része volt annak a mozgalomnak, amelyet a burzsoázia indított el. Az egyletek szervezése már az előző évtizedben kezdetét vette, a hatvanas években pedig feltűnő módon elszaporodtak. Részben a munkásság helyenként és szakmánként szervezkedve hozta létre betegsegélyző és egyéb jellegű egyleteit, részben maga a burzsoázia kezdeményezte ezeket. A burzsoázia részéről ennek nyilvánvalóan gazdasági oka volt, az egyletek fenntartását ugyanis a munkásokra hártították.⁹⁰ Ugyanakkor ezek az egyletek a burzsoázia politikai céljainak is megfelel-

tek. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy éppen a hatvanas évek elejétől szorgalmazták erősebben a munkásság ilyen jellegű igényének felülről való "megoldását", amikor a munkásság már saját egyleteinek létrehozásán fáradozott. A politikai célzat világgóssá válik abból a tényből is, hogy ezzel egy időben a burzsoázia részéről megindult a propaganda az "önsegélyező" egyletek mellett. Ez a propaganda határozott formát öltött 1862-ben, amikor a burzsoázia hivatalos lapja, a Pester Lloyd, a Schulze-Delitzsch-féle irányzat ideológiai terjesztését is kézbeveszi.⁹¹ Vidacsék jelentkezése az egylettel, véleményünk szerint, ebbe a vonalba esik, ennek az ideológiának gyakorlati megvalósítását segíti. Vidacs Jánosnak első lépése azon az uton, amely ehhez az irányzathoz kapcsolja, s amelynek végső állomását majd 1868-ban éri el, amikor közreműködik a Buda-Pesti Munkásegylet megalapításában.

A Vidacs gyári munkások, a politikai küzdőterre lépő magyarországi munkásság e kis csoportja, korának haladó politikai mozgalmában való részvételével tette ismertté nevét. A már vázolt okok következtében erősebben kötődött a függetlenségi mozgalomhoz, amelynek támogatásában nagyfokú harckészséget tanusított, és nem lebecsülendő érdemeket szerzett.

Vidacs János az országgyűlésben

Vidacs parlamenti szereplése lényegében az 1865 decemberében megnyílt országgyűlési periódusban vette kezdetét. Az országgyűlésen folytatódott a vita a kiegyezés módozatairól. A korábbi irányzatok közül a volt feliratiak kerültek többségbe. A kialakuló pártirányzatok között a Deák és Tisza mögött felsorakozott tábor, a jobbközépnek, illetve bal-középnek nevezett pártok a kiegyezés szükségességét hirdették. A kiegyezés elutasításának álláspontját az alig 20 főből álló kis csoport vallotta, amely Böszörményi vezetése alatt, szélbal néven vált ismertté, tagjai között az elvei mellett következetesen kitartó Vidacs Jánossal. Az országgyűlés legélesebb vitáját a közös ügyek váltották ki és a kezelésükről intézkedő törvényhozási küldöttségek eljárásának szabályozása. A szélbal mindkettőt hevesen elutasította.

Az első év képviselőházi vitájában - a határozati és felirati javaslat ügyében - Vidacs még kevés aktivitást mutatott. Kétszeri felszólalásában két jellemző vonása tűnik ki. Az egyik a volt honvédek, illetve azok özvegyei és árvái melletti kiállása, azok érdekeinek védelme, a másik az éles osztrákkellenesség.

Elsőként elhangzott megjegyzését 1866 február 23-án, a felirati javaslat részletes tárgyalása során, a felirat 42. szakaszára benyújtott módosítványhoz fűzte. A vitatott kérdés az volt: vannak-e száműzöttek a hazában, vagy csak elítéltek, amint a javaslat fogalmazta. Több képviselő konkrét példát hozva fel bizonyította az előbbit. Vidacs ezekhez csat-

lakozva egy asszony helyzetét ecseteli, akit brutális módon kiutasítottak az országból, amikor ügyeinek intézésére hazaérkezett. Beszédének hangneme azt mutatja, hogy célja nem volt más, mint az osztrák hatalom elleni hangulatkeltés, a törvénytelenység kihangsúlyozása, a száműzöttek és elitáltak melletti rokonszenv ébresztés. Valójában ez a kérdés nem volt olyan jelentős, amint ezt az országgyűlés vitája is mutatta.⁹²

Lényegesen fontosabb vitára került sor június 13-án az inségügy tárgyaláskor. Ehhez Kállay Ödön, a szélbal egyik jeles tagja terjesztett elő módosítványt. Az 1863-as évi nagy aszály majd az 1866 májusi országos fagykár következtében keletkező inség leküzdése országos erőfeszítést tett szükségessé, s politikai ügygé vált. A szélbal részéről különösképpen kiemelték a vitatárgy politikumát és erősen támadták a Deák Ferenc által benyújtott javaslatot. A vita a segítség módozatai körül zajlott, lényege elvi kérdés volt: "alkotmányos uton", vagy az abszolutista hatalom segítségével számolják-e fel a nehézségeket. Vidacs, aki "ritkán szokott szólni", - mint megjegyezte - a szélbal indítványt támogató első hosszabb beszédében, kezdve a Deák elleni támadáson, aki "a népnek gabonát és kenyeret nem alkotmányos uton akar adni", és az abszolutista hatalomhoz fordul segélyért, pedig "az nem képes és nem is akar segíteni", kitér olyan kérdésekre is, amelyek távol állanak a szóban forgó tárgytól, de alkalmasak ellenzéki nézeteinek kifejtésére. Éles szavakkal fakad ki Bécs zsarnoksága ellen, amely alatt szenved a magyar nép, "vitéz szerb, horvát, német és más nemzetiségű polgártársainkkal" együtt. Nem mulasztja el, hogy kitérjen az osztrák kormány eddigi törvénytelen ségeire, visszatekintve a 48-as magyar győzelemről és az idegen segítséggel levett szabadságharcról megtett utra, hogy az elnök rendreutasítása ellenére is folytassa az osztrák kormány heves bírálatát. Érdekes megfigyelést nyújt beszédének az a része, amelyben saját gazdasági helyzetét kapcsolja össze a bírált politikával: "Az osztrák kormány magán sem tud segíteni, minden nap házam előtt az executio az adó behajtására, azért, hogy két nagy hadseregét tartsa külföldön, hogy Németországban nagyhatalmi állását védje, s a vitéz olasz népet alkotmányától megfossson."⁹³

Vidacs nem elégedett meg azzal, hogy a kormány kül- és belpolitikáját egyaránt támadó, merész beszédét az alsóház ülésén elmondotta, hanem lépéseket tett arra, hogy a beszéd szövegét rölapok formájában sokszorosítsa és terjessze. Már egy júliusban kelt bizalmas jegyzőkönyv arról beszél, hogy Vidacs János német nyelven, ezer példányban kinyomtatott "felségsértő beszédét" terjeszti.⁹⁴ Két, augusztusban kelt jelentés is foglalkozik a hírrel és cáfolni igyekszik azt, de az egyikből mégis kiderült, hogy Vidacs elmondott felszólalását Galacban adta nyomdába, ahol az utóbbi időben tartózkodott.⁹⁵ Ezzel egyidőben hazai nyomdát is talált, amely vállalta a munkát. A Nesda Gyula könyvnyomdájá-

ban megrendelt 500 röplap próbapéldánya el is készült október végére, de ezeket a hatóság időben felfedezte és Worafka lefoglaltatta "kormányellenes és kiegyezésellenes tendenciája" miatt.⁹⁶

Hogy mi volt a célja a beszéd külön kiadásának, illetve terjesztésének, arra vonatkozóan a közben történt események adnak magyarázatot.

A beszéd elhangzását követő napon indult meg a poroszok támadása, és a porosz-osztrák háború kitörése ismét felcsillantotta a reményt, az osztrák ellenes megmozdulás lehetőségét. Az emigráció is akcióba lépett ennek a lehetőségnek a kihasználására. Kossuth proklamációk jelentek meg újra s egyéb forradalmi kiáltványok, amelyek egyike Galacból származott.⁹⁷ A kiáltványok terjesztését a fent idézett bizalmas jegyzőkönyv egy "felforgató párt" tevékenységével hozza kapcsolatba, amely a fővárosban és vidéken egyaránt osztrák ellenes agitációt fejt ki. A szervezkedés központjában Vidacs Jánost jelöli meg utalva röplapjainak terjesztésére.

Vidacsot tehát nem elégti ki a parlamenti harc, ahol a szélbal kis csoportjával együtt szívesen küzd a Deák-féle kiegyezési törekvések meghiúsításáért. De ez a harc elég kilátástalan, tekintve pártjuk kisebbségét. Az országgyűlésen kívül is mozgósítani akar, szélesíteni a kiegyezést ellenzők táborát. Vidacsnak ez az akciója beszédének kinyomtatását illetően nevezhető egyéninek, máskülönbén része volt a szélbal által indított mozgalomnak, amellyel ellenzéki politikájuknak igyekeztek tömegeket szerezni. László Imre és más képviselőkről is érkezett olyan jelentés, hogy "választási kerületüket kormányellenes izgatási célokkal részint már beutazták részint szándékoznak."⁹⁸

A szélbal kiegyezésellenes harca szükségképpen maga után vonta a szorosabb összeköttetés keresését az emigrációval. Kossuth terveit, elképzeléseit nem eléggé ismerték ahhoz, hogy eredményesen felhasználhassák agitációjukban a készülő kiegyezés ellen, amelynek előrehaladott tárgyalásait szakította félbe a porosz-osztrák háború. Ez a külpolitikai fordulat és várható kihasználása gondot okozott az emigrációnak. Terveinek megvalósításához hazai földön, hiányzott az akcióképes, egységes, az emigrációval szorosan együttműködő szervezet. Az az elgondolás, hogy a honvédegyesíyleteket ilyenné fejlesszék, nem valósult meg. Laza volt a kapcsolat az emigráció és az otthoni rokonszenvező csoportok között, így a szélsőbaloldallal is. Kossuth nem egyszer panaszkodott a miatt, hogy ez a párt sem küldött hozzá senkit tájékozódni, amelyik azt állítja, hogy a 49-es zászlót Kossuth nélkül nem lehet fölemelni. Éppen ezek a laza kapcsolatok adtak lehetőséget arra, hogy lelkiismeretlen egyének, kihasználva Kossuthnak a hazai viszonyokban való tájékozatlanságát, kalandor tevékenységet folytassanak, veszélyeztetve a nemzeti ügyet. 1866 júniusában derült fény a Komáromy-Csáky-féle üzelmekre, akik az emigrációt azzal az állítással vezették félre, hogy itthon nagy

forradalmi szervezkedés van készülôben. S hogy ezt megtehették - igaza van Kossuthnak - ebben felelôsség terheli a szélbal pártot is.

Vidacs, aki teljes mértékben egyetértett pártjának politikájával, fôleg a Kossuthtal való szorosabb kapcsolatok kiépítésében válik annak hatóságos támogatójává. Eddigi, elég gyakori levelezése az emigráció vezetőjével mutatja, hogy a maga részéről ápolta ezeket a kapcsolatokat személyében és pártja képviselőiben egyaránt. Ezért fordulhatott hozzá Kossuth, hogy megbizsa a Komáromy ügy kiderítésével.⁹⁹ A Komáromyék üzenetéről mitsem tud szélbalnak, az ügyből is le kellett vonni annyi tanulságot, hogy a személyes kapcsolatokat erősebbé kell tenni az emigrációval.¹⁰⁰ Ez a törekvés megfigyelhető Vidacsnál is a Kossuthtal való levelezésben, de ez a kiegyezés után válik valóban intenzív, politikai levélváltássá.

Az 1866-os év politikai eseményei erősen igénybevételek Vidacs idejét, energiáját. A legális lehetőségekkel élve nem hagyta kihasználatlannul most sem a másik oldalon kínálkozó alkalmat. S ez utóbbi ténykedésével a kormányhatóságok listáján újabb terhelő adatokkal növelte számát, amely ezuttal gazdasági vonatkozásban érezte hatását. A háborus hónapok alatt ugyanis a kormány részéről felmerült annak szüksége, hogy a hazai gépgyárakat bevonja fegyverkészítmények szállításába. A Vidacs gyár, feltehetően az egykori társ, Jankó Vince javaslatára fegyverzáruk készítését vállalta volna. Jankó 1866 júliusában kelt ajánlásában méltatja a gyárat, jó véleményt adva a tulajdonosról is, mint "becsületes és megbízható üzletemberről."¹⁰¹ A hatóságok azonban jól ismerik Vidacsot, aki "az elégedetlenkedők frakciójához tartozik... s különös hajlama van a forradalmi üzelmekhez" s ezért, "bár kívánandó lenne a Vidacs gyár felhasználása a fegyverkészítményekhez", a fenti aggályok miatt lemondanak arról.¹⁰²

A szélbal kiegyezéselleni harca a tömegekkel való szélesebb kapcsolat és belpolitikai program hiányában csak minimális hatást ért el. A 67-ben folytatódó országgyűlésen küzdelme kimerült a közös ügyek támadásában, közjogi álláspontjában nem azonosult Kossuth negyvenkilences politikájával. Vidacs magatartásában sem mindig egyértelmű a 49-es politika melletti kiállás. Konspiratív vonalon úgy tűnik teljes mértékben elfogadja és támogatja a kossuthi politikát, erre vall az is, hogy 1866 végén Magyarországon nyomott 1849 c. lap terjesztésében, s e jelszó alatt szervezett izgatásban része volt.¹⁰³ Az országgyűlésen elvbarátaihoz igazodik, pártjának indítványait és törvényjavaslatait védelmezi. Pártján belül Madarász Józsefhez áll legközelebb, annak hatása érződik még beszédein is. Különösen megfigyelhető ez a március 28-i ülésen elmondott felszólalásában. Előzőleg Madarász hosszú beszédben vette bírálat alá a 67-es bizottság munkálatait, amely szerinte az alkotmány föladását jelenti s ezért nem hajlandó elfogadni. Egyedül az uralkodó azonosságát

tudja elfogadni, mert az a Pragmatica Sanctioval megegyezik, ezen kívül minden szorosabb kapcsolat törvényeinkkel ellenkezik. Ezen elv alapján utasítja el javaslatában a bizottság munkálatait, amelyet 11 szélbal képviselő aláírásával nyújtott be.¹⁰⁴ Vidacs lényegében a Madarászéval megegyező véleményét mondja el, még a Mária Teréziáról szóló történelmi párhuzamot is átveszi, csak kissé módosított formában idézi fel. Gondolatmenetét kevésbé világos megfogalmazásban és némileg gúnyos hangnemben fejti ki, végül az érzelmekre hatva pártolja Madarász indítványát, amely meggyőződésével "leginkább megfér."¹⁰⁵

Az események menetét már nem lehetett megállítani. Megtörtént a kormány kinevezése, amelyet a szélbal is örömmel fogadott, mint "első remény lépését hazánk alkotmányos teljes visszaállításának", ahogy Madarász kifejezte, de hasonlóan vélekedett Böszörményi is. Közeledett a kiegyezés megkötésének utolsó hivatalos aktuusa, a király koronázása. A szélbal ellenzék támadásának befejező fázisában ezt próbálta késleltetni a koronázás jogtalanságának hangsúlyozásával. Sikertelenül. A koronázás ellenzésének Vidacs részvételével egy héttagnu, Madarász vezette csoport ugy adott kifejezést, hogy nem jelent meg a hivatalos ünnepeken, amely kötelező volt a képviselők számára, hanem tüntetően elhagyta a fővárost arra az időre.¹⁰⁶

A kiegyezéssel lezárult a parlamenti harcoknak egyik szakasza. Az ellenzék új helyzetben folytatja harcát a kiegyezési törvények közös ügyre vonatkozó pontjai ellen. Vidacs János utja ebben a küzdelemben ér majd politikai pályafutásának csúcspontjára.

JEGYZETEK

1. Ki az a Vidacs János. Irta egy honvéd és fogolytársa. OSZK.
2. Iparlap. 1861. 81.1.
3. Országos Levéltár (OL) Az Ellenzéki kör iratai. 1847-49. II 7. Vidacs István eróművészt Fényes Elek ajánlatára választották meg rendes tagnak 3 évre. - A kör tagjai között több neves polgárt találunk: Beliczay Imre (bábsütő), Beregszászy Lajos (zongorakészítő), Emich Gusztáv (nyomdász), Jankó Vince (kereskedő, Vidacs későbbi társa), Schlick Ignác, Szijj Sámuel és Vidacs István (gépgyárosok). Uo. 194.
4. Nyári Albert, A magyar forradalom napjai. Pest. 1848. 44-52.1. - Március 15-ike. ápr. 19. 30.sz. - Birányi Ákos Pesti forradalom. Pest. 1848. 17. és 21.1. - E leírásokat veszi át dr.Schoen

- Arnold 1848. márc. 15. Egy nap története. Bp. 1948.
5. Jókai Mór, Utazás egy sirdomb körül. Bp. 1932. 12.1.
 6. Birányi Á. i.m. 21.1. - Március 15-ike 18.sz. hat új egyetemi tanár kinevezését hozza.
 7. Petőfi is első lépésként ezt jelölte meg: "Logicaillag a forradalom legelső lépése és egyszersmind fő kötelessége - írja Naplójában - szabaddá tenni a sajtót ... azt fogjuk tenni!" idézi Szana Tamás, A sajtó fölszabadulása. Bp. 1898. 46.1.
 8. Szana Tamás tévesen Irinyi Józsefet jelöli meg mint a sajtó jelképes lefoglalóját. i.m. 51.1.
 9. Birányi Á. i.m. 39.1.
 10. Ki az a Vidacs János.
 11. OL 1848/49-es elitéltek iratai. 1. cs.
 12. Földy János naplótöredékéből összeállította Balassa Imre, Világostól Josephstadtig. 1849-1856. 129.1.
 13. OL Kanc. eln. ir. 1863. 1055. iratanyaga utal az 56-os letartóztatásra, az eredeti ügyiratok elvesztek.
 14. Felesége Csernyus Jozefa, akitől nyolc gyermeke született.
 15. Magyar Néplap. 1856. jul. 18. 6.sz. - Vagyonának zár alá vételét még első letartóztatásakor rendelték el. OL Pest-Budai ker. főispánság mutatókönyve. 1851. 21843.
 16. A gyár történetének feldolgozása Folia Archeologica 1961. Szakács Margit, A Vidacs-gépgyár története.
 17. Táncsics Mihály, Életpályám. Bp. 1949. 314.1.
 18. Sashegyi Oszkár, Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon. 1849-1867. Bp. 1959. 70.1.
 19. Dr. Oláh Gyula, Az ébredés korszakából. Vasárnapi Ujság (VU) 1910. jan. 9. idézi Lukács Lajos, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. 1849-67. Bp. 1955. 182.1.
 20. Bölöni György illeti e névvel Vidacsot Hallja kend Táncsics c. művében. Bp. 1965. 445.1.
 21. Sashegyi O. i.m. 249.1. Az 55 személyt feltüntető jegyzéken a Vidacs-hoz közelállók közül Táncsics, Jankó Vince, Buda Sándor és Dunyov István nevét találjuk. - Szabad György, Forradalom és kiégyezés választóján. Bp. 1967. 131.1. az 1859 elején Kossuth

- intenciójára meginduló hazai titkos mozgalom szervezői között említi nevét. E gyanu alapján kerülhetett neve a fenti listára.
22. OL Statthalterei Für Ungarn (SFU) eln. ir. 1860. IV.H.160.
 23. U. o.
 24. U. o. - a pesti rendőrkapitány felhívására mintegy negyven város előljárójának válasza érkezett be.
 25. OL SFU. eln. titkos ir. 1860. 79.
 26. OL Dunyov iratok. Vidacs József levele Dunyovhoz. Galac. 1860. aug. 18.
 27. U. o. 1860. nov. 3. -án kelt levél.
 28. U. o. 1860. szept. 8-án kelt levél.
 29. U. o. 1860. ápr. 11-én kelt levele és Ihász Dániel iratai. 1861. 24. és 27.
 30. Hadtörténeti Intézet Levéltára (HIL) Emigrációra vonatkozó hirszerző iratok. 1861. 65. 146. cs.
 31. OL Dunyov ir. Vidacs József levele. 1860. nov. 3.
 32. U. o. 1861. ápr. 11-én kelt levele.
 33. OL Ihász D. ir. 1861. 30. és Vidacs József levele Dunyovhoz. 1862. szept. 6.
 34. Kovács Endre, A Kossuth emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967. 382.l.
 35. U. o. 389.l.
 36. OL Ihász D. ir. 1862. 96. - A fivérénel nem kevésbé fontos megbízást teljesítő Vidacs József szerepét a továbbiakban csak ott érintjük, ahol Vidacs Jánoshoz kapcsolódó akció szükségessé teszi.
 37. Szabad Gy. i.m. 281.l. - Sürgöny. 1861. jan. 23. , febr.10, 14 és 17.
 38. Szabad Gy. i.m. 281.l. - Lukács Lajos i.m. 276-278.l.
 39. Szabad Gy. i.m. 281.l. - Sürgöny. 1861. febr. 21. 22.
 40. Somogy megyei Honvéd segélybizottság alapszabályai. Kaposvár. 1861. ápr. 11. OSZK.

41. 1849-1866. Adalékok a kényuralomellenes mozgalmak történetéből. Bp. 1888. (A 61-iki eseményekhez. Asbóth Lajos leveléből.) 160. l. szerint az egyletek valódi célja az volt, hogy "a még harc- képes honvédek összeirassanak és csoportokba szerveztessenek." - idézi Szabad Gy. i. m. 283. l.
42. Kossuth Lajos, Irataim az emigrációból. III. Bp. 1882. 602. l.
43. OL Kanc. eln. ir. 1861. 646.
44. U. o.
45. OL HTT. eln. ir. kutfő IV. E 1862.
46. Lásd a 12. jegyzetet. - Szabad Gy. i. m. 200. l.
47. 1861. évi országgyűlés. Pest. 1861. 474. l. - Iparlap. 1861. 14. sz.
48. 1861. évi április 2. Pesten egybegyűlt országgyűlés.
49. U. o. június 4-iki ülés.
50. Kákay Aranyos, Országgyűlési árny- és fényképek. Pest. 1961. 30. l.
51. Magyarország története. II. Bp. 1964. 55. l.
52. Iparlap. 1861. márc. 27. 13. sz.
53. Fővárosi Levéltár. Pesti tanácsülési jkv. 1861. márc. 20. 21.
54. U. o. 1861. márc. 26.
55. Haladás 1862. okt. 19.
56. OL Kanc. eln. titkos ir. 1862-1867. 1. cs. 120. l. a rajta levő szöveg szerint Pestről keltezett és Lipcsében nyomtatott, de Máramaros kir. biztosa szerint Pesten nyomták. 1863 májusában kelt jelentése szerint az ország minden vidékén terjesztik. - OL Kanc. eln. ir. 1863. 595.
57. OL Kanc. eln. titkos ir. 1862-1867. 1. cs. 1863. máj. 21. kel- tezéssel.
58. U. o. - a levelet gr. Beleznay Ferenc kapta.
59. U. o. Kapy Ede főispán felterjesztő levelének egyik részlete jel- lemző képet fest a fővárosról a felszólító levél eredetét gyanít- va: "Hogy Pest városában a kenyérkereset nélküli számos ügy- védek és a magyar mesterembereknél dolgozó magyarajku legé- nyek valamint kereskedői segédeknel lehető legrosszabb szellem uralkodik, tagadni nem lehet, és én azt hiszem miképen e levél

- is, ily vegyületű társaságból ered." Ugyanakkor a megyék hangulatát békés szelleműnek nevezi.
60. U. o. - a kinevezési dekrétum készítésével a Trattner-Károlyi nyomdát gyanította a rendőrség, de bizonyítani nem tudta, ugyancsak a proklamáció készítésének helyét sem találta meg.
 61. HIL L.G.C. 1863. eln. 383.
 62. OL Kanc. eln. ir. 1863. 828.
 63. OL Kossuth gyűjtemény. I. 4132.
 64. U. o. I. 4196 Vidats József-Kossuth 1863. szept. 5. Galac. ide vonatkozó sorai: "Én bátyámon kívül senkivel sem állottam levelezésben a hazában - jó volna tán nekem valakit megnevezni kívül ezental levelezésbe léphetnék s az utasításokat újra beküldeni."
 65. HIL L.G.C. 1863. eln. 552. -idézi Dr. Böhm Jakab: Adalékok az 1863-64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához. Hadtört. Közl. Bp. 1964. 1.sz. 98.l.
 66. HIL L.G.C. 1864. eln., 289.
 67. Böhm J. i.m. 106.l.
 68. OL Kanc. eln. ir. 1863. 943.
 69. OL Kanc. eln. ir. 1863. 1408.
 70. OL Kanc. eln. ir. 1863. 1575. Pálffy szerint az országban 16 helyen függesztették ki a kiáltványokat, de ezek a lakosság részéről nem találtak visszhangra.
 71. Főv. Levéltár, eln. ir. 1864. 55.
 72. OL HTT eln. 1864. IV. A.-2191-idézi Lukács L. i.m. 347.l.
 73. 1849-1866. Adalékok... (Asbóth János feljegyzése. 172-74.l.
 74. HIL. L.G.C. 1864. eln. 700.
 75. U. o. 1008. - Fővárosi Lapok 1865. aug. 20. 729.l.
 76. Léderer Emma, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 137 és 150.l.
 77. U. o.
 78. Léderer E. i.m. 132.l.
 79. U. o. 134.l.

80. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése.1870-75.165.l.
81. Fővárosi Lapok, 1868. 348.l.
82. Vidats István gépgyárának betegápolási és temetkezési rendszabályai. Pest. 1861. OSZK.
83. Bp. Ker. és Iparkam. jel. 1870-75. 176.l.
84. Laczkó Miklós, Ipari munkásságunk összetételének alakulása. 1867-1949. Bp. 1961. 40.l.
85. Iparosok Lapja. 1859. 13.sz.
86. Laczkó M. i.m. 56.l.
87. Sashegyi O. i.m. 190-191.l. - a vasuti munkások 1857-ben engedélyt kérnek betegsegélyző egyesület alapításához, mert a vasuti pénztár csak 10 frt. temetkezési segélyt fizetett.
88. U.o. 192.l.
89. U.o. 365.l.
90. Léderer E. i.m. 148.l. - jó példa erre az óbudai hajógyári munkások egyleteinek összevonásáról és igazgatói ellenőrzés alá rendeléséről szóló javaslata Protmannak, amibe az igazgatóság nem ment bele attól tartva, hogy az egyesület anyagi támogatása ezáltal rá hárulna, Sashegyi O. i.m. 199-200.l.
91. Léderer E. i.m. 155.l.
92. Az országgyűlés képviselőházának naplója. Pest. 1866. I-II. 318.l.
93. U.o. 151-152.l. - Országgyűlési Emlékkönyv.1866. Pest. 1866. 447.l.
94. Sashegyi O. i.m. 461.l. - OL Kanc.eln. ir. 1866. 926.
95. OL HTT. eln. ir. kutfő IV. A. 4838/866.
96. OL HTT. eln.ir. kutfő IV. C. 7198/866.
97. OL Kanc. eln. ir. 1866. 859. - a kiáltványt a galaci császári ügynök küldte Bécsbe. Berlin, június 1. kelt felhívás a poroszok mellett harcoló magyar légió toborzását kívánta elősegíteni.
98. OL Kanc. eln. ir. 1866. 574.
99. Kossuth L. iratai. VII. Bp. 1900.100-101.l. Florenc 1866. jun. 18-án kelt levél ide vonatkozó része: "... E megdöbbentő értesítés folytán felszólítottam Vidatsot, hogy a dolognak alaposan

járjon utána, s (oh szégyen és gyalázat!) csakugyan kiszült, hogy az egész állítólagos organizatio nem egyéb mint mese, koholmány, merő üzérkedési fogás..."

100. Szilágy Virgil Kossuthnak szóló 1866. dec.17-én kelt levele szerint a szélső baloldalnak egyetlen tagja sem tudott a Komáromy által jelzett központi bizottmányról és a szervezkedésről kivéve Böszörményt, aki általánosságban hallott róla valamit.
101. OL Kanc. eln. ir. 1866. 866.
102. OL Kanc. el. ir. 1866. 922. - a jelentés szerint nemcsak Vidacs János, hanem "István fivére is a másik oldalon" áll.
103. OL Kanc. eln. ir. 1867. 199. - a titokban nyomott hetilapot, amely "az ország teljes függetlenségére tör" több budai ügyvédnél megtalálták. A lapot egy Molnár nevezetű expedálta. Megtalálták a mellékelt cédulát is ezzel a tartalommal: "Terjessze! Vasárnap délben a váci utcában nagy tüntetés" (az időpont 1866. dec. 27 körüli). A tüntetésből csak kisebb demonstráció lett. A lapot nemcsak Pesten, hanem az országban is terjesztették "az akciópárt hívei", sőt Vidacs által, aki "az oláh fejedelemségekkel állandó üzleti összeköttetéssel bír, további szélesedését találja"
104. Az országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve. Pest, 1867. 2. k. (Irományok. 70. sz.) 102. l.
105. U. o. 122. l.
106. Szakács Margit, A "cinkotai magyarok." Folia Arch. 1964.

DIE POLITISCHE LAUFBAHN VON JÁNOS VIDACS (1848-1867)

Wir wollen den Lebenslauf einer tätigen, für die Nationalbewegung und für den gesellschaftlichen Fortschritt kämpfenden Persönlichkeit bürgerlicher Abstammung zwischen den Jahren 1848-1867 darstellen. Er wurde in dieser kurzen, aber mit sozialen und politischen Problemen vollbeladenen Zeitspanne unserer Geschichte im öffentlichen Leben bekannt.

Wir treffen ihn im Jahre 1848 im Umkreise von Petöfi und der Märzjugend für den Sieg der Revolution kämpfend, später an dem Freiheitskrieg bis zur Waffenstreckung teilnehmend. Nach der Niederlage geriet er in den Josefstädter Burgkerker. An diesem Ort wird in ihm das Festhalten an den sich mit scharfen habsburgfeindlichen Gefühlen verbindenden 48-er Ideen noch gestärkt. Im Jahre 1858 übersiedelt er nach Budapest, und übernimmt die Leitung der Maschinenfabrik seines Vaters István Vidacs. Die ökonomische Tätigkeit kann aber seinen Geist nicht vollständig fesseln. Zu Beginn der Unabhängigkeitsbewegung im Jahre 1860 bekennt er sich einmütig zu der die revolutionären Kämpfe bejahenden, und den friedlichen Ausgleich verneinenden Richtung. Er spielt eine legale und illegal-konspirative Rolle, und entfaltet - wenn auch unter ständiger Polizeiaufsicht - auf beiden Gebieten eine vielseitige Tätigkeit.

Seit dem Jahre 1860 ist er Landtagsabgeordneter, Mitglied der unter Anführung des Grafen Teleki stehenden Adresspartei. Auf diese Zeit fällt die Organisation der Honvéd-Hilfsvereine, in denen er nicht nur die Rolle des Anregers spielt und Agitatoren-Aufgaben versieht sondern, im engeren Komitee des Budapester Vereins auch einen Posten bekleidet. Gleichzeitig entfaltet er eine weitreichende Propagandatätigkeit zugunsten der Organisation der ungarischen Legion in Italien. In dieser Angelegenheit hat er mit seinem jüngeren Bruder, dem mit dem in Italien auf der Seite von Garibaldi kämpfenden István Dunyov in enger Beziehung stehenden József Vidacs zusammen wichtige Ergebnisse errungen. Die polnischen Ereignisse des Jahres 1863 riefen eine starke Solidaritätsbewegung beim Grossteil der ungarischen Gesellschaft hervor. János Vidacs nahm an der Hilfstätigkeit für Polen in bedeutendem Masse teil. Er wirkte an der Organisation der Waffen-, Geld-, und Lebensmittel-Transporte, sowie an der Sammlung der Gaben erfolgreich mit. Er war auch in eine Militär-Organisation verwickelt, und der Enthüllung einer seinen Verbindungen zufolge des Hochverrats beschuldigt erneut vor Gericht gestellt, aber wegen Mangel an Beweisen freigesprochen.

In den Jahren 1865 und 1867 gehört er zu den gegen den Ausgleich kämpfenden extremen Linken der sich ausbildenden parlamentarischen Opposition. Die Reden die Vidacs im Landtag hielt, dienten zur Erweckung der habsburgfeindlichen Stimmung und betonten in erster Reihe den Mangel an nationaler Unabhängigkeit. Gleichzeitig übte er eine tapfere Kritik an der Innen- und Aussenpolitik der absolutistischen Regierung. Die politischen Prinzipien von János Vidacs hatten im Kreise der die Basis der Unabhängigkeitsbewegung bildenden Arbeiter seiner Fabrik Unterstützung gefunden. Sie spielten in den Demonstrationen der Jahre 1860 und 1864 eine wichtige Rolle.

F. Gát Eszter:

SZEMPONTOK A MAGYARORSZÁGI BILLENTYŰS HANGSZEREK FELDOLGOZÁSÁHOZ

Magyarországon, eddigi tapasztalataink szerint a muzeális hangszerek nagy része még feltáratlan. A felmérést nehezíti, hogy az anyagnak csak egy része van közgyűjteményekben elhelyezve, nagyobb része viszont - és ez jelenleg szinte áttekinthetetlen - a legkülönbözőbb helyeken lappang.

Hogy milyen kincsek lehetnek Magyarországon, arra jó példa az, hogy néhány éven belül a Magyar Nemzeti Múzeum két nagyértékű hangszerrel gyarapodott. Az egyik egy 18. századi clavichord, amely a fennmaradt igazoló iratok tanúsága szerint egykor W.A. Mozart tulajdonában volt. A másik pedig egy 16. századi olasz csembaló; jelenleg az egyetlen hasonló hangszer a múzeumban.

A közgyűjteményben lévő hangszerek áttekintését az teszi bonyolulttá, hogy nem egyetlen központi gyűjteményben, hanem kisebb-nagyobb egységekben, különböző múzeumokban találhatók. Így Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeum zenei gyűjteményében mintegy 50, a nemrég alakult Zenetörténeti Intézetben (MTA) kb. 10, az Iparművészeti Múzeum Butorosztályán 20 darab zongoraféle hangszert tartanak nyilván. Ezeket a nagyobb, országos jellegű intézményeken kívül találhatók még billentyűs hangszerek Győrött, Sopronban, Szombathelyen Veszprémben, Szekszárdon, Pécsen, Szegeden stb. De ugyanígy a budapesti helytörténeti múzeumokban is őriznek hasonló anyagot.

Bizonyára még más gyűjtemények is vannak, amelyek hangszereiről nincs tudásunk, egy módszeres felmérés elkezdésével azonban - úgy gondoljuk - mindenki szívesen szolgáltatna adatokat, hiszen ez sok helyen megoldaná a magánkézben lévő hangszerek későbbi elhelyezését, az egyes múzeumok pedig megkapnák ezáltal tárgyaik szakszerű leírását, esetleg egyéb szakmai segítséget is.

A felmérés szakaszai:

1. A mellékelt kérdőívek szétküldése az ország egyes intézményeibe; ez előzetes tájékoztatóra adhat lehetőséget;

2. A beérkezett kérdőívek nyomán a helyszínen történik az adatok felvétele, a mellékelt adatlap segítségével;

3. Az adatfeldolgozáson kívül, a szükséghez képest egyéb segítségnyújtás (helytelen raktározás, a hangszert veszélyeztető szu, gombásodás, korrózió stb.).

Kérdőív-minta hangszerek kataszteri felméréséhez:

Az intézmény neve és címe.....
Milyen billentyűs-húros hangszerek találhatók,
a. ezek mennyisége
b. mesterjelzése
Milyen billentyűs-fúvós (orgonaféle) hangszerek találhatók,
a. ezek mennyisége
b. mesterjelzése
Milyen egyéb (vonós, pengetős, fúvós stb.) hangszerek találhatók,
a. ezek mennyisége
b. mesterjelzése
A hangszerek felelősének neve és címe
.....

Az adatlap leírása:

Az adatlap mérete A/4 formátum, rekeszeiből csak hat számozott. Az adatlapon nyomtatott szövegrész nincsen, így több hely marad az adatok bejegyzésére, és csak ilyen módon alkalmazható valamennyi billentyűs hangszerre. Minden szám egy-egy fogalomkört jelöl, amely a gyakorlat során könnyen elsajátítható, de a kartonhoz egy szöveggel ellátott, zsebnaptár méretű sémát is használhatunk.

A vízszintes irányú (1, 2) rekeszbe kerülnek a muzeumi gyakorlatban nélkülözhetetlen adatok:

1. Tárgy neve /leltári száma / negatívszám / elhelyezés / keltezés
2. Készítő mester neve / mesterjelzés / gyártási sorszám / és ha nincsen jelzete, akkor a hangszer becsült kora

A függőleges irányú (3, 4, 5) rekeszbe kerülnek a technikai vonatkozású megállapítások:

3. A klaviatura, ill. az avval összefüggő mechanika jellemzői
4. A hangszer építési-szerkezeti tulajdonságai; orgonánál a diszpozíció
5. A zongaraféléknél a hurokkal kapcsolatos adatok, az orgonánál a későbbi átalakítások folyamán beépített elemek

A mellékelt (kitöltött) adatlapból kitűnik ennek a rendszernek a - lényegében - hármass felosztása: nyilvántartási (1-2), technikai (3-5), és végül, a 6. pontban a hangszer külső leírása, fényképe, restaurálásának időpontja és a vonatkozó irodalom.

Valamennyi muzeális értékű hangszerről szükséges lenne egy áttekinthető - a fentiekben ismertetett - adatlap, amely egy-egy leíró katalógus elkészítését is megkönnyítené. Mivel azonban az egyes hangszer-csoportok más és más jellemzőkkel rendelkeznek, természetesen, hogyennek a célnak más kérdéscsoportok, végső soron más beosztású karton felelne meg. A legégetőbb mégis a billentyűs hangszerek feldolgozása, mivel nagy terjedelműek és amint korszerűtlenné válnak, fennmaradásuk veszélyeztetett. Ez, magától értetődően, nem a muzeumokban őrzött hangszerekre vonatkozik.

Mindenesetre a billentyűs hangszereken szerzett tapasztalatok alapján a felmérést később a többi hangszerre is ki lehet terjeszteni.

GRUNDLAGEN DER BEARBEITUNG DER TASTENINSTRUMENTE IN UNGARN

Das im Artikel besprochene Karteiblatt kann bei der Bearbeitung des musealen Musikinstrumentenmaterials behilflich sein. In der 1. und 2. Rubrik des Blattes werden die wichtigsten Angaben der Evidenzhaltung, in der 3-5, die technischen Daten, in der 6, die äussere Beschreibung und die Photographie angebracht.

Die durch die Dreiteilung des Karteiblattes erzielte Anschaulichkeit und die sich auf alle Gebiete erstreckende Ausführlichkeit ermöglichen eine wissenschaftlicher Zusammenfassung.

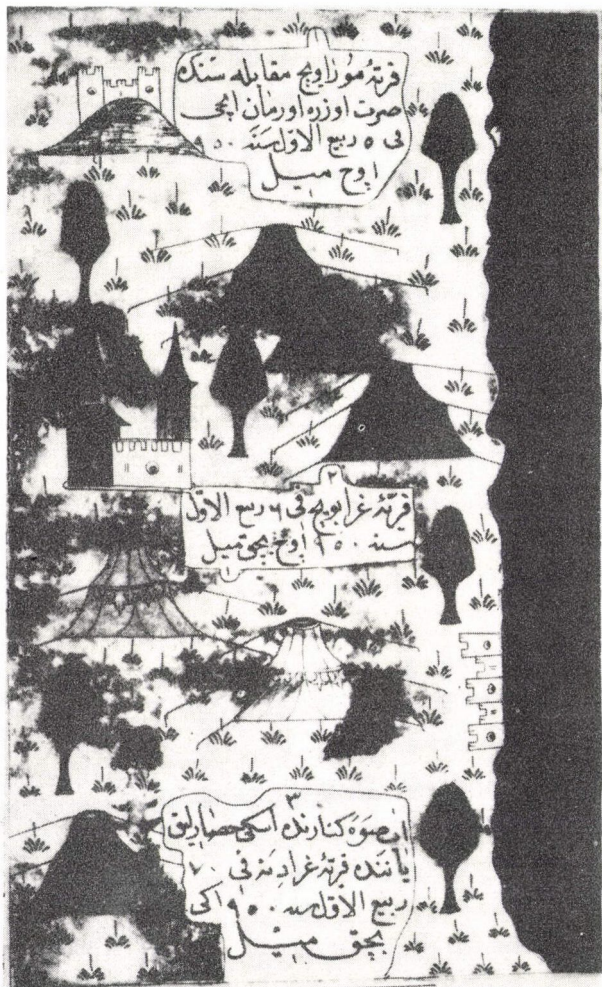
Die bei der Bearbeitung der Tasteninstrumente gewonnene Erfahrung kann uns zur mit ähnlicher Methode durchgeführten wissenschaftlichen Aufnahme anderer Instrumentsarten verhelfen.

Képjegyzék

1. kép 16. századi török miniatura: Száva parti kis erődítmények.
2. kép 16. századi török miniatura: Szabáccsal szemben és a környéken elhelyezkedő várak, települések.
3. kép 16. századi török miniatura: Szabáccsal szemben és a környéken elhelyezkedő várak, települések.
4. kép 16. századi török miniatura: Harsány, Mohács.
5. kép 16. századi török miniatura: Szekszárd, Tolna.
6. kép Erdélyi románok. Coenrads Lauwers rézmetszete Paul Feldmayr után. 1663.
7. kép Erdélyi szász polgár. Vízfestmény. 1680-as évek.
8. kép Horvát határőr. Martin Engelbrecht színezett rézmetszete. 18. század második fele.
9. kép Pest megyei magyar parasztok. Vinzenz Georg Kininger színezett rézmetszete. 1804.
10. kép Szlovák parasztlány. Vinzenz Georg Kininger színezett rézmetszete. 1804.
11. kép Magyar csikós. Karl Beyer színezett rézmetszete Bikkessy-Heinbucher József után. 1816.
12. kép Magyar juhász. Théodore Valerio rézkarca 1850-es évek.
13. kép Román parasztasszonyok. Karl Beyer színezett rézmetszete Bikkessy-Heinbucher József után. 1816.
14. kép Szlovák drótkötő. Théodore Valerio rézkarca. 1855.
15. kép Miseruha piros selyem, arany-ezüst fonalas himzéssel, a Károlyi és Sennyey család címerével. 1670.
16. kép Urasztali terítő 1651 évszámmal.
17. kép Urasztali terítő sarokmotívuma. Arany és ezüstoffonalas himzés, 17. század közepe.
18. kép Urasztali terítő sarokmotívuma. Aranyfonalas himzés, 17. század közepe.
19. kép Lórántffy Zsuzsánna vörös-zöld bársonyterítője, 17. század második negyede.
20. kép Antependium részlete, 17. század közepe.
21. kép Lepedőszél himzése, 17. század közepe.
22. kép Párnalap színes virágtöves himzéssel, 17. század közepe.

- 23.kép Párnalap indával összekapcsolt virágtöves himzéssel,17.század közepe.
- 24.kép Párnahuzat indás virágtöves himzéssel, Erdély, 17. század közepe.
- 25.kép Lepedőhímzés. "Point de Hongrie" technikával varrott, Erdély, 17. század közepe.
- 26.kép Lepedőszél. Virágtöves himzése kazettás elrendezésű. 17. század második fele.
- 27.kép Lepedőszél, hullámindában álló virágtöves mintával.17. század közepe.
- 28.kép Párnavég. A virágtöveket kapcsoló indákat szalagból alakított csomó díszíti. 17. század közepe.
- 29.kép Párnavég. A dus S alaku indákat a gránátalmával gyűrű fogja össze. Erdély, 17. század közepe.
- 30.kép Párnavég. Hullámindában nagy tulipánokkal, 17. század közepe.
- 31.kép Lepedőszél vagdalásos himzéssel, hullámindában álló virágtövekkel. 17. század második fele.
- 32.kép Fonottöltéses hímzés merev hullámindás mintával. 17. század közepe.
- 33.kép Lepedőszél. Vagdalásos hímzésén S alaku indáksorakoznak. 17. század második fele.
- 34.kép Urasztali terítő, sarokdiszitménye gránátalma bokor vontarany hímzéssel. 16. század második fele.
- 35.kép Kendővég leveles bokrokkal. 17. század közepe.
- 36.kép Nyeregtakaró hímzése. 17. század közepe.
- 37.kép Urasztali terítő sarokmotívuma. 17. század közepe.
- 38.kép Párnavég, indás gránátalmákkal. 17. század közepe.
- 39.kép Urasztali terítő sarka gránátalmás csigás indával. 17. század közepe.
- 40.kép Urasztali terítő hímzése napraforgós csigás indával.17.század közepe.
- 41.kép Bánffi Kata urasztali terítőjének körbe komponált motívuma cimerállattal. 17. század közepe.
- 42.kép Párnalap, centrális elrendezésű virágtövel és ananászmotívummal. 17. század közepe.
- 43.kép Oltárterítő, sarlós leveles szegfűs mintával. 17. század közepe.
- 44.kép Oltárterítő, sarlós leveles virágok sorával. 17. század közepe.

45. kép Abrosz szegélye és sarókmotivuma. 17. század közepe.
46. kép Bethlen Gábor erdélyi fejedelem második felesége, Brandenburgi Katalin díszruhájának himzése, 1620-as évek.
47. kép V.J.Reim: Az országház Pozsonyban. Rézkarc.
48. kép Ismeretlen mester: A budai országház termeinek belseje. Rézkarc.
49. kép A.J. Groitsch: Az alsótábla ülése Pozsonyban. 1837. Rézmetszet.
50. kép A.J. Groitsch: A felsőtábla ülése Pozsonyban. 1837. Rajz.
51. kép Walzel A. F.: Az alsóház ülésterme a Nemzeti Muzeumban. 1848. Litográfia.
52. kép Walzel A. F.: A felsőház ülésterme a Vigadóban. 1848. Litográfia.
53. kép K. Schütz: I. Ferenc koronázási kardvágása. Rajz.
54. kép Fametszet Székely Bertalan rajza nyomán:Az országház megnyitása. 1865. december 15.
55. kép Slowikowski Ádám: A régi képviselőház Pesten. Szinezett litográfia.
56. kép A régi képviselőház ülésterme. 1865. Fametszet.
57. kép Szeremley Miklós: A miniszterek és a baloldal. Karikatura, 1848. Litográfia.
58. kép Vadász Endre: A Parlament épülete a budai Duna partról. Rézkarc.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

Ein Croat auf der Schildwacht stehend.
 So sieht Croaten man gerüstet Schildwacht stehen
 Sie treiben in Montur genug gerüsteten Kracht
 Darum sie in ein Land was Lust zu Felde geben
 Wo man nach Kunden Hamst sein viele Kreide mannt

Karl Geyher del.

señor Bonaer's cur aus da
mucha con Pest.

Primeros Hombres
C. de P.

In Wien bey Tomopulo Abbe

*Unelchen von Dolj im / jeune paysanne de Dolj
Craiova mit ihrem Regentradle / de Năşpad avec son fâchet*

Egy Szibós egy

Vad lovon.

Ein Zikosch auf einem

Wildfaug.

12. kép

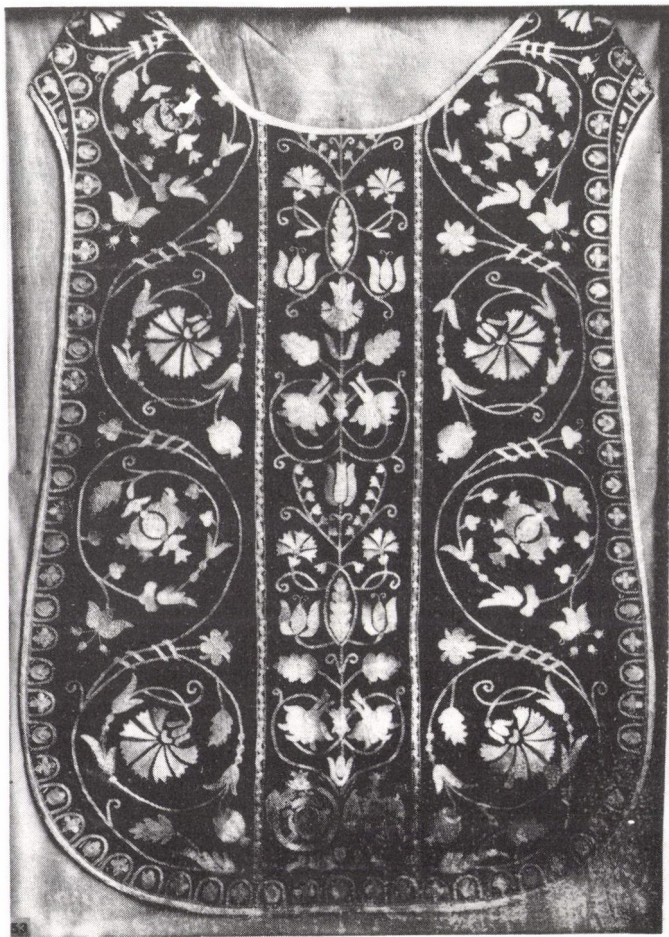

Mehádia vidéki asszonyok - Weiber aus der Gegend von
berek. | Mehadia.
50

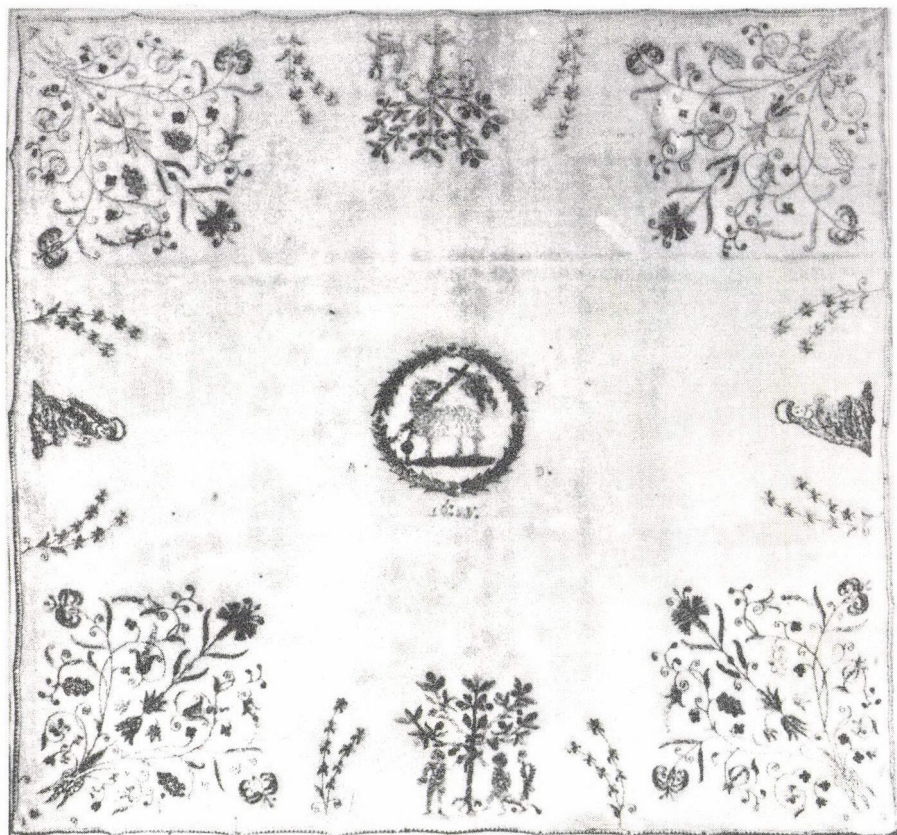
13. kép

14. kép

15. kép

16. kép

17. kép

18. kép

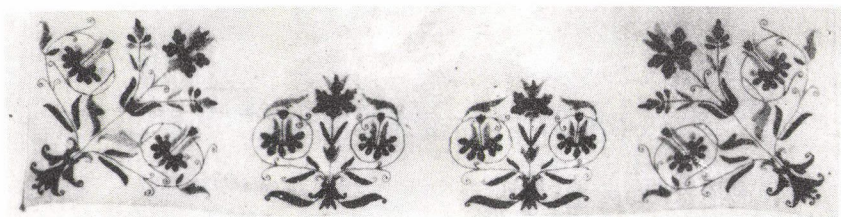
19. kép

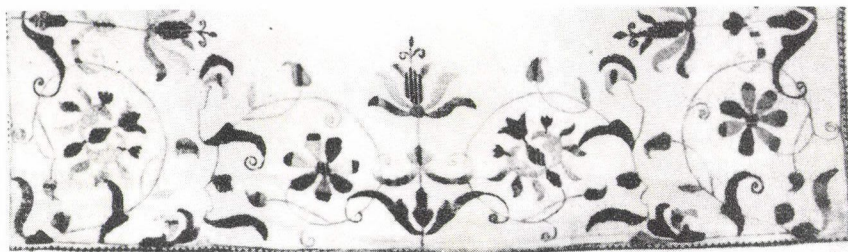
20. kép

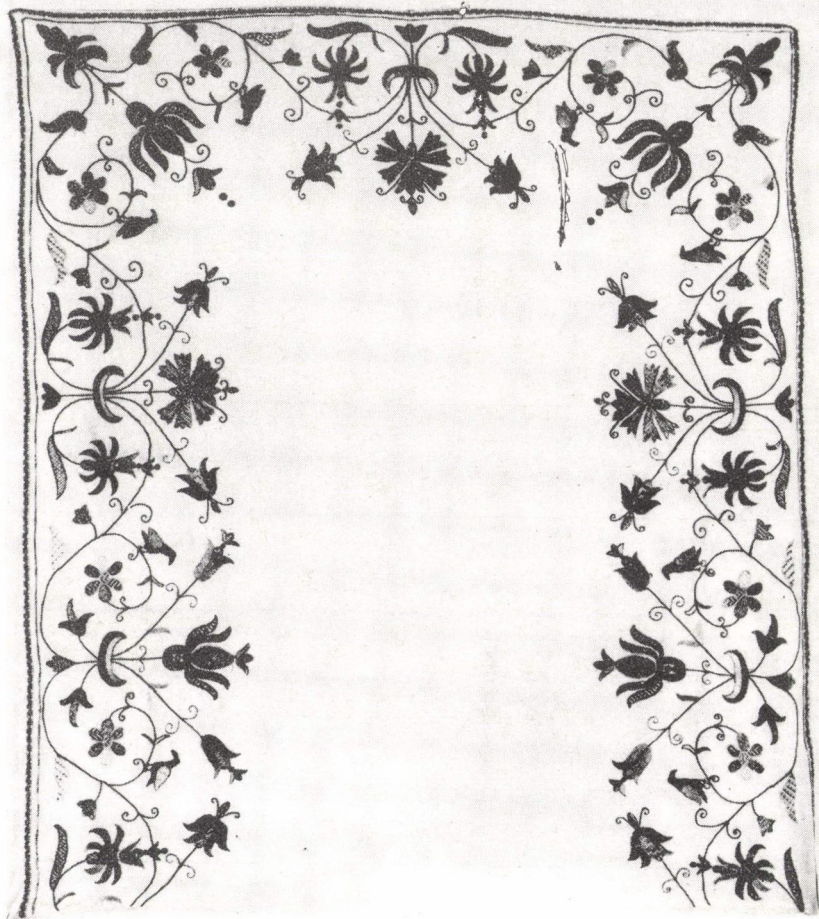
21. kép

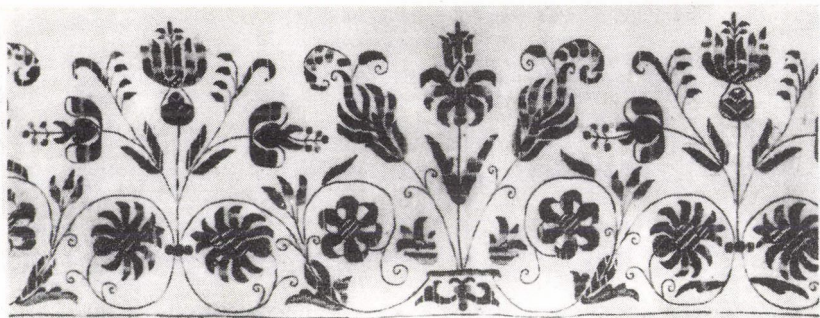

22. kép

23. kép

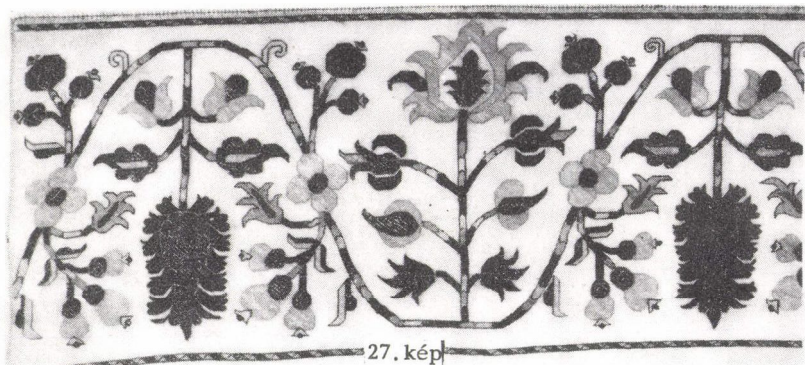

25. kép

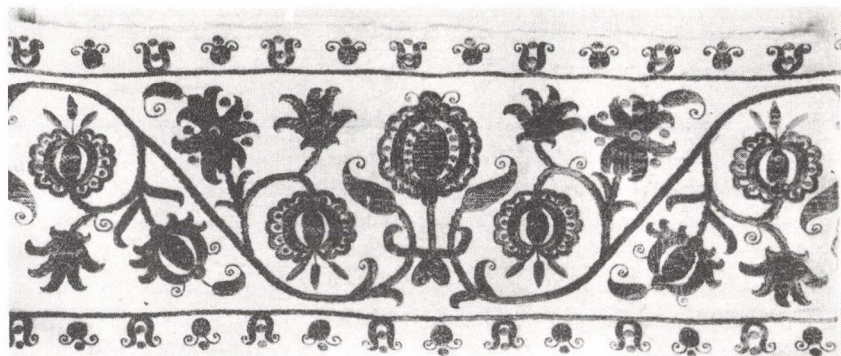
26. kép

27. kép

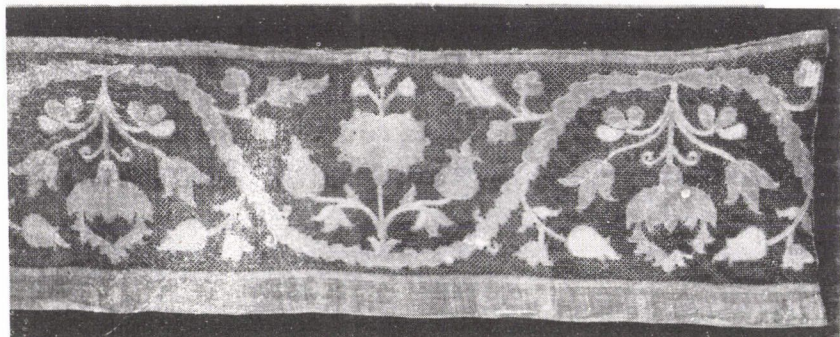
28. kép

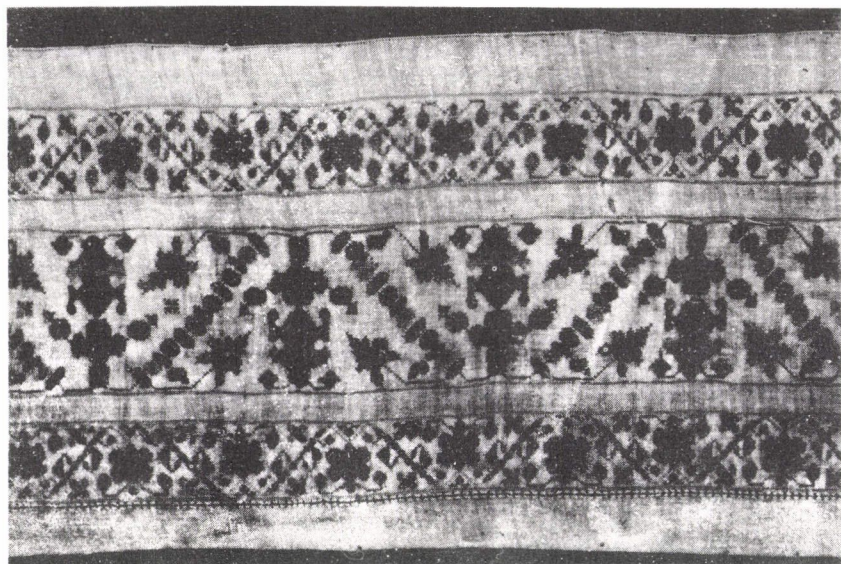
29. kép

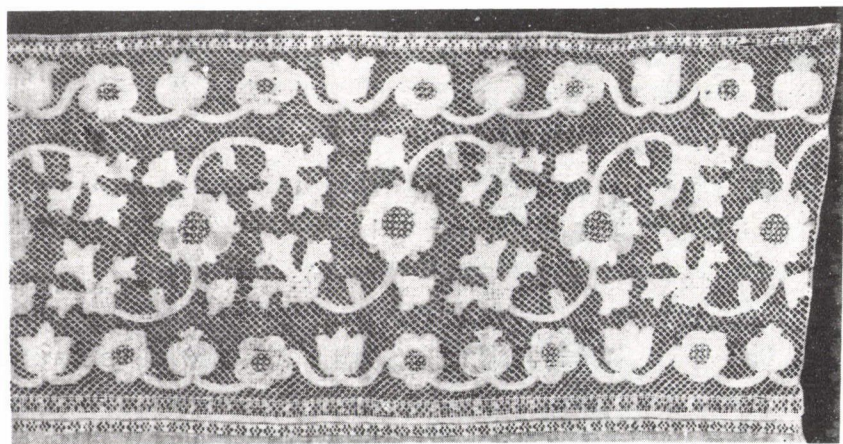
30. kép

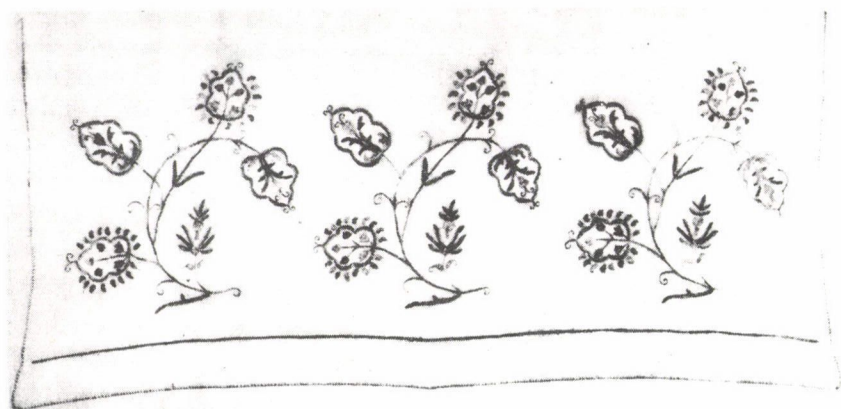
31. kép

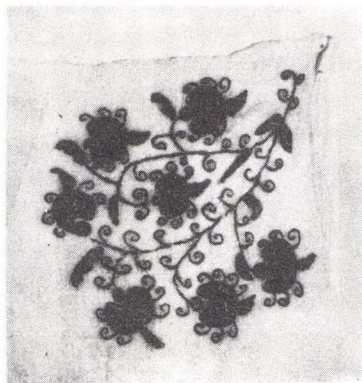
32. kép

33. kép

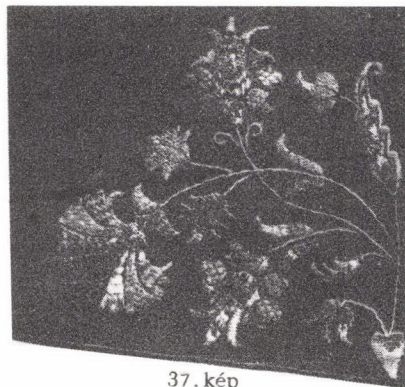
34. kép

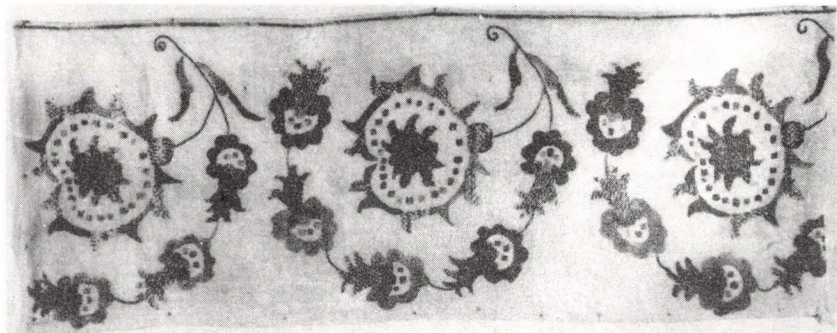
35. kép

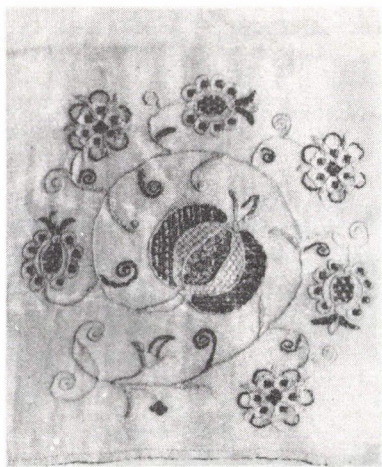
36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

40. kép

41. kép

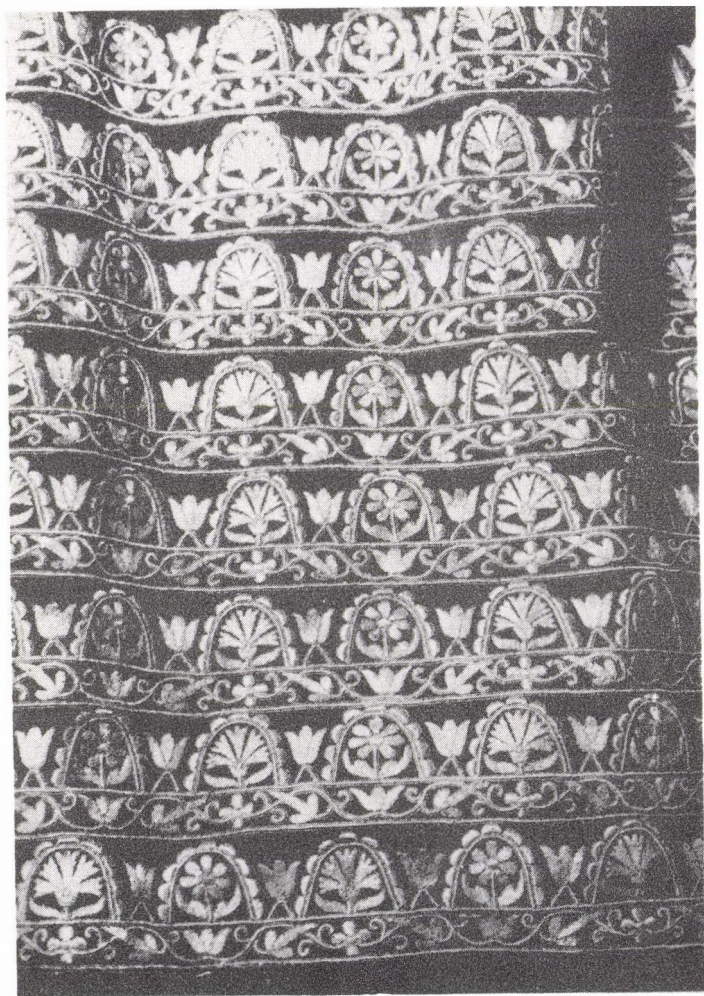
42. kép

43. kép

44. kép

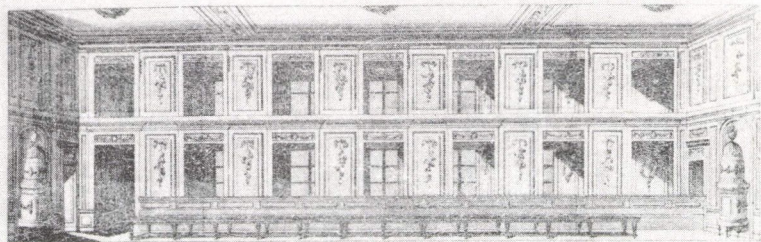
45. kép

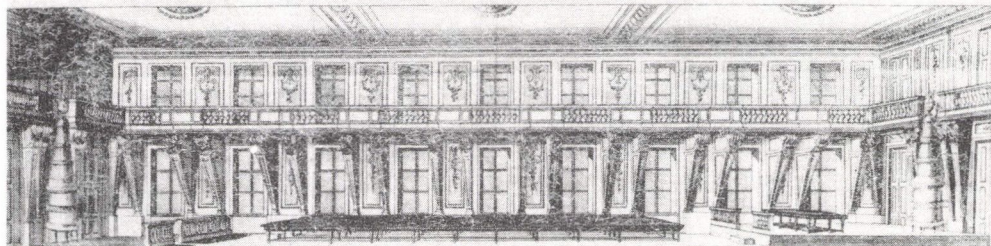
46. kép

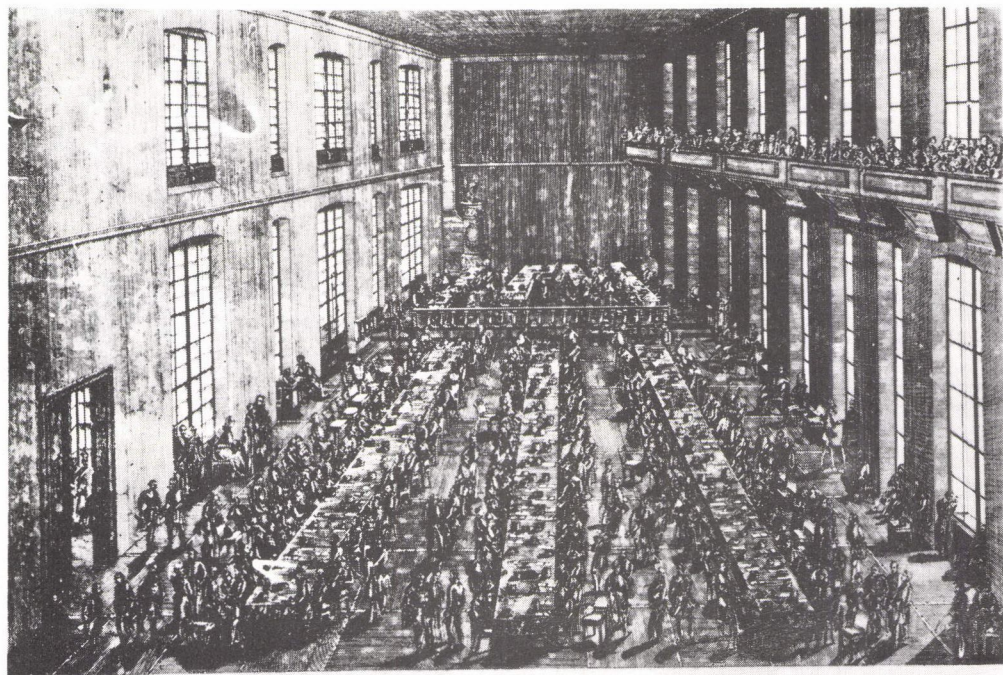
Das Landhaus in Pöstsburg.

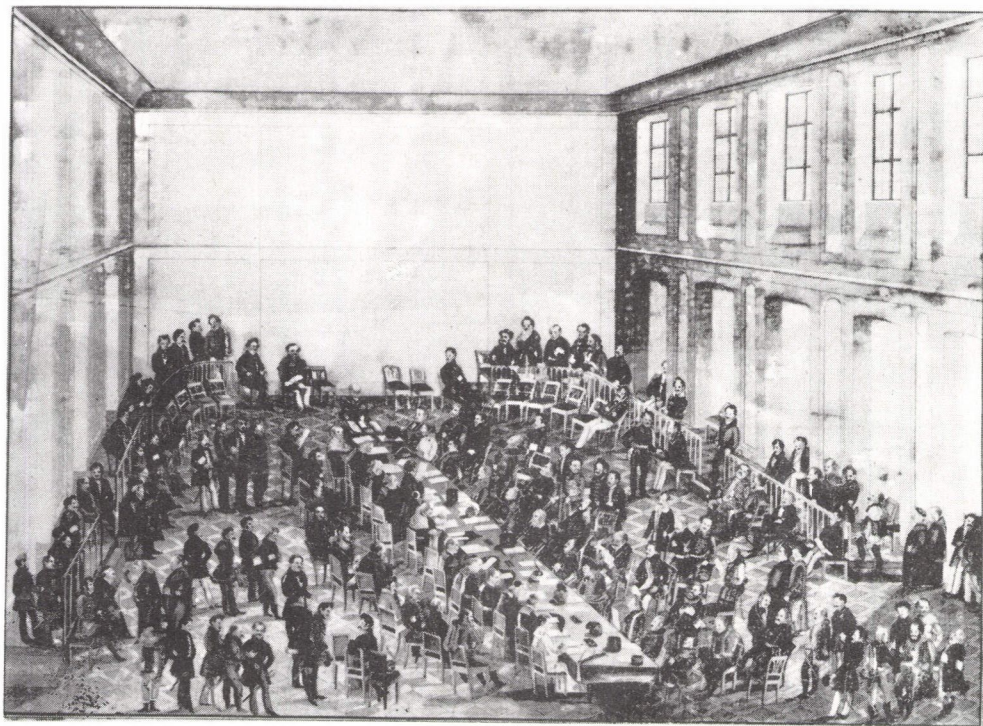
L. 1792. Brandenburgischen Reichens unter Kaiser Josephs zweyten Kaiserlichen Reichens Chancz Kammer in Berlin.

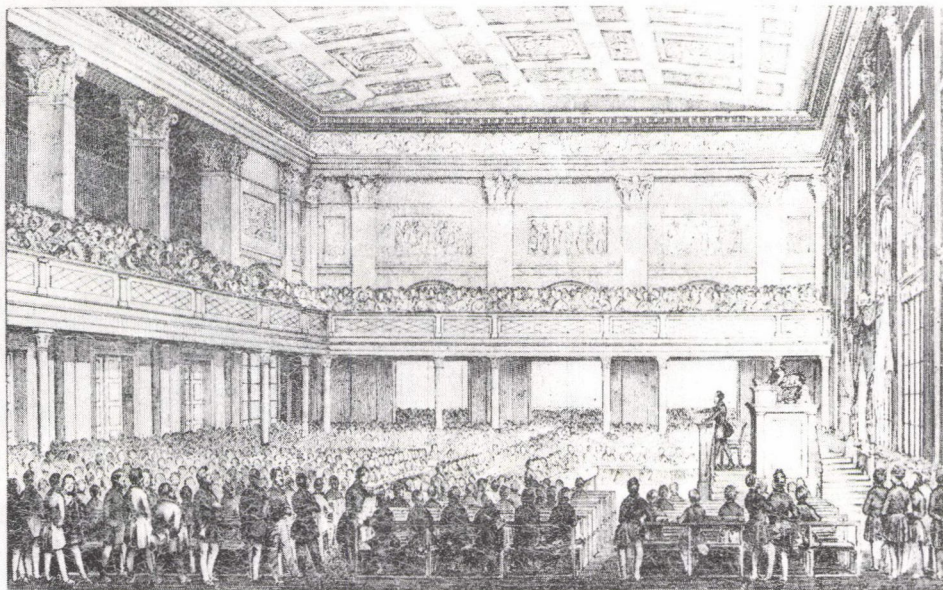
L. 1792. Brandenburgischen Reichens unter Kaiser Josephs zweyten Kaiserlichen Reichens Monarchische Kammer in Berlin.

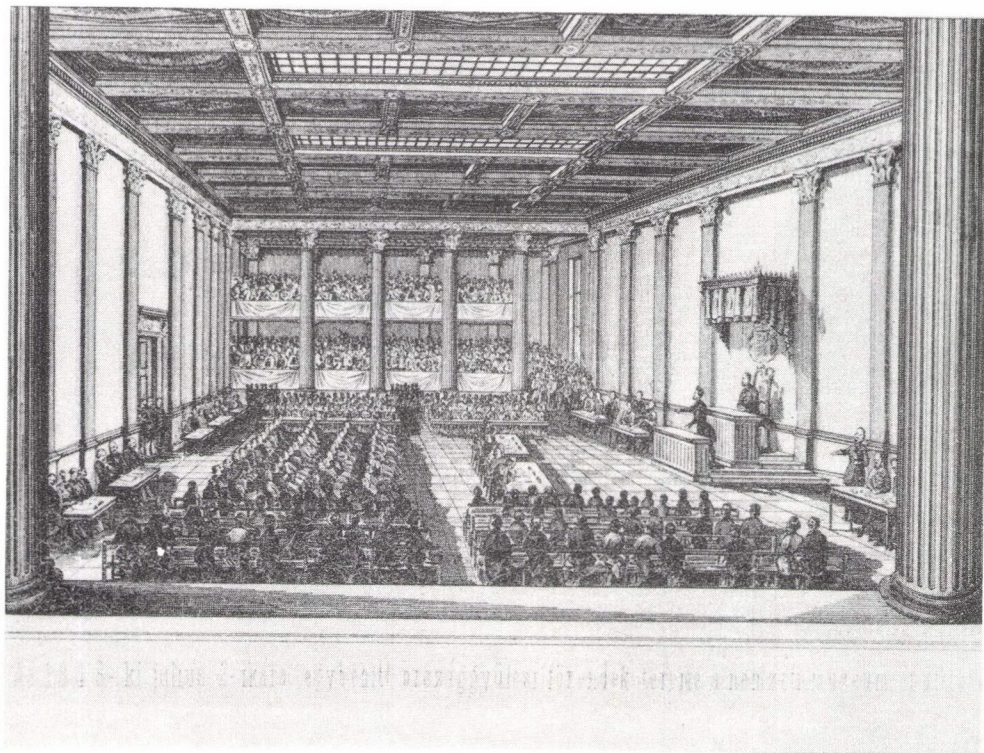
UNIONEN SAAL DER KAMMERN DER NEDERLANDEN IN ROTTERDAM, GEBOUWED IN 1830.

50. kép

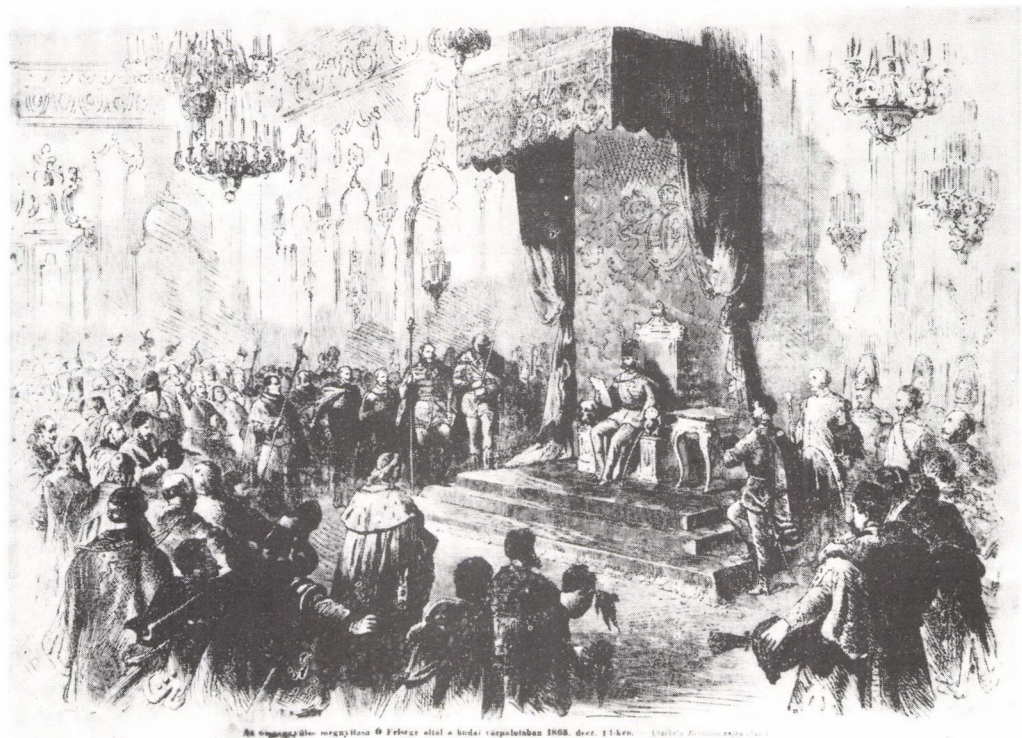
51. kép

52. kép

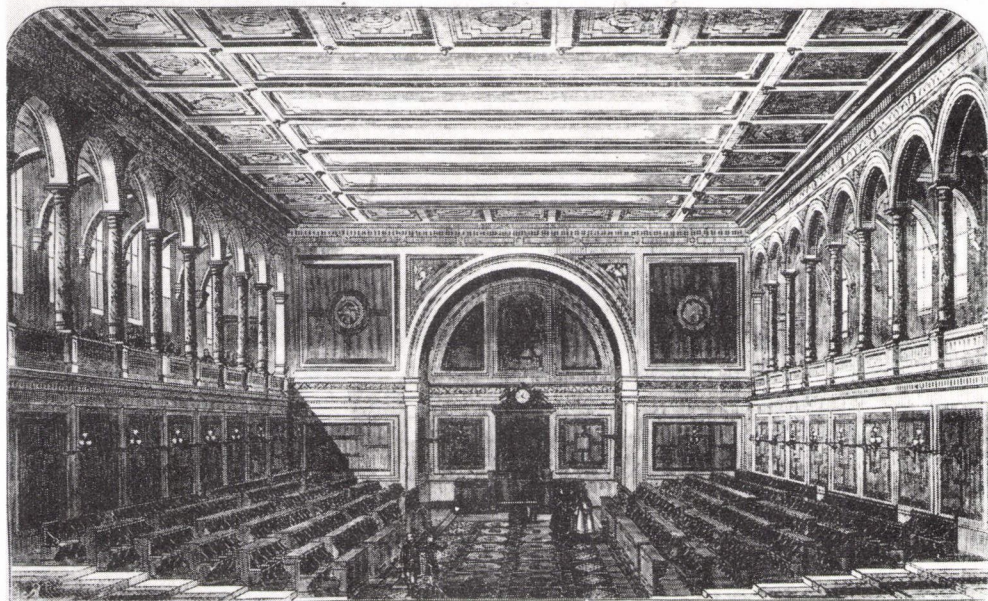
53. kép

At engeddél meggyőzőn a Fejécskét a budai várpalotában 1808. decz. 11-ken. — (Ujabb Értelmesség)

55. kép

A magyar képviselőház nagy terme Pesten.

57. kép.

58. kép

